

Регистрационный № 4188-Ж № 1, 2014 г.

Основан в 1997 году

Выходит 4 раза в год

Ғылыми журнал

І. Жансүгіров атындағы
Жетісу мемлекеттік университетінің

ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК

Жетысуского государственного университета
им. И. Жансугурова

Научный журнал

Бас редакторы - главный редактор

Ә.Е. Бектұрғанов
ректор, доктор юридических наук, профессор,
член-корреспондент Национальной академии
Наук Республики Казахстан

Редакция алқасы – Редакционная коллегия:

главный редактор – ректор, доктор юр. наук, профессор,
член-корреспондент Национальной академии Наук Республики Казахстан

А.Е. Бектурганов

зам. главного редактора – д.э.н. М.Т. Кантуреев
ответственный секретарь – к.ф.н. М.К. Бисенкулов

Члены редколлегии:

Л.К. Еркинбаева – д.ю.н., профессор
М.Ж. Мальтекбасов – д.п.н., профессор
Е.Ш. Дусипов – д.ю.н., профессор
Д.Н. Нургабыл – д.ф.м.н., профессор
Г.Б. Блеутаева – д.э.н., профессор
Ш.Г. Гуллыев – д.и., профессор
Р.К. Дюсембинова – д.п.н., профессор
А.Н. Нугусова – д.п.н., профессор
Н.Н. Смаил – д.м.н., профессор
Т.С. Сыдыков – д.ф.н., профессор
А.С. Бахтаулова – к.б.н., доцент
А.Ж. Рахымбеков – к.ф.м.н., доцент
К.Б. Сарбасова – к.ф.н., доцент
Н.К. Байгабатова – к.и.н., доцент

**Регистрационное свидетельство издания № 4188-Ж выдано
Министерством информации и общественного согласия
Республики Казахстан от 12 сентября 2003 г.**

**Международный центр ISSN в Париже зарегистрировал
журнал «Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік
университетінің хабаршысы» под номером
ISSN 1813-1123**

**МАТЕМАТИКА, ФИЗИКА,
ИНФОРМАТИКА**

УДК 373.1.02:372.8:514

АСИМПТОТИЧЕСКОЕ РАЗЛОЖЕНИЕ РЕШЕНИЯ СИНГУЛЯРНО ВОЗМУЩЕННОЙ КРАЕВОЙ ЗАДАЧИ ДЛЯ САМОСОПРЯЖЕННОГО ДИФФЕРЕНЦИАЛЬНОГО УРАВНЕНИЯ ВТОРОГО ПОРЯДКА

Мухина Ю.В.

ЖГУ имени И. Жансугурова, г. Талдықорган, milashka_17_90@inbox.ru

Бұл статьяда өзіндік түйіндес дифференциалдық теңдеулер үшін шекаралық есеп шешімінің асимптотикалық жіктелігі қарастырылған. Асимптотика мүшелері анықталған. Асимптотикалық жіктелістің орындалады туралы теорема көрсетілген.

В данной статье рассматривается асимптотическое разложение сингулярно возмущенной краевой задачи для самосопряженного дифференциального уравнения второго порядка. Определяются члены асимптотики. Доказывается справедливость асимптотического разложения решения краевой задачи.

This article discusses the asymptotic expansion of a singularly perturbed boundary value problem for self-adjoint second order differential equation. Defined asymptotic terms. We prove the validity of the asymptotic expansion of the solution.

Түйінді сөздер: асимптотикалық жіктелігі, өзіндік түйіндес дифференциалдық теңдеулер, ерекше ауытқыған шекаралық есептер, экспоненталық сарапшылықтар.

Как известно, приближенные асимптотические методы построения решений дифференциальных уравнений, развиваемые на протяжении XIX века, послужило не только решению практических задач, поставленных естествознанием, но и явились могучим средством в доказательстве существования и единственности и исследования асимптотического поведения решения сингулярно возмущенных дифференциальных уравнений.

Сингулярно возмущенные краевые задачи с начальными скачками были изучены М.И.Вишиком и Л.А.Люстерником и К.А.Касымовым. Ими были разработаны метод асимптотического интегрирования для нелинейных сингулярно возмущенных начальных задач с неограниченными начальными данными при стремлении малого параметра к нулю. Исследования М.И.Вишика и Л.А. Люстерника, К.А.Касимова были продолжены в [1-4]. Были разработаны другие методы, каждый из которых решал узкий круг задач. Так возникли методы ВКБ, метод сращиваемых разложений, метод перенормировки и т.д. Однако сингулярно возмущенные краевые задачи для систем дифференциальных уравнений с малым параметром при производных мало изучены [5,6].

Поэтому исследования асимптотического поведения и построения асимптотики решений сингулярно возмущенных краевых задач для систем дифференциальных уравнений остается актуальной.

Предлагаемая работа посвящена асимптотическому разложению решения сингулярно возмущенной краевой задачи для самосопряженного дифференциального уравнения второго порядка.

Рассмотрим следующую краевую задачу (1), (2):

$$\varepsilon y'' - qy = F(t), \tag{1}$$

$$y(0, \varepsilon) = a; \quad y(1, \varepsilon) = b, \tag{2}$$

где $\varepsilon > 0$ - малый параметр, a, b – известные постоянные.

В разделе 1 были установлены следующие предельные равенства:

$$\begin{aligned} \lim_{\varepsilon \rightarrow 0} y(t, \varepsilon) &= \bar{y}(t), \quad 0 < t < 1, \\ \lim_{\varepsilon \rightarrow 0} y'(t, \varepsilon) &= \bar{y}'(t), \quad 0 < t < 1, \\ \bar{y}(0, \varepsilon) &= a; \quad \bar{y}(1, \varepsilon) = b, \end{aligned} \quad (3)$$

где $y(t, \varepsilon)$ решение задачи (1), (2), $\bar{y}(t)$ решение соответствующего вырожденного уравнения:

$$-q(t)\bar{y} = F(t),$$

причем,

$$\begin{aligned} \bar{y}(0) &= -\frac{F(0)}{q}, \\ \bar{y}(1) &= -\frac{F(1)}{q}. \end{aligned}$$

Из (3) видно, что $\bar{y}^{(j)}(t), j = 1, 2$ можно использовать в качестве асимптотического приближения к $y^{(j)}(t, \varepsilon), j = 1, 2$ только на промежутке $0 < t_0(\varepsilon) \leq t \leq t_1(\varepsilon)$, причем эти предельные равенства ничего не говорят о точности этих приближений. Естественно поставить вопрос о получении равномерного приближения с любой точностью по малому параметру.

Построение асимптотического разложения решения краевой задачи. Для построения асимптотики решения задачи (1), (2) потребуем выполнения следующих условий.

I. Пусть коэффициенты $p(t), q(t)$ и правая часть $F(t)$ уравнения (1) достаточное число раз дифференцируемы на отрезке $0 \leq t \leq 1$.

II. Характеристическое уравнение

$$\varepsilon p \lambda^2 - q = 0, \quad (4)$$

имеет различные корни λ_1, λ_2 причем $\operatorname{Re} \lambda_1 < 0, \operatorname{Re} \lambda_2 > 0$.

Асимптотическое разложение решения задачи (1), (2) следует искать в виде:

$$y(t, \varepsilon) = y_\varepsilon(t) + u_\varepsilon(\tau) + w_\varepsilon(s), \quad (5)$$

$$\tau = \frac{t}{\sqrt{\varepsilon}} \geq 0, \quad t = \sqrt{\varepsilon} \tau,$$

$$s = \frac{t-1}{\sqrt{\varepsilon}} \leq 0, \quad t = 1 + \sqrt{\varepsilon} s.$$

Подставим (5) в (1):

$$\begin{aligned} \varepsilon p(t) y''_\varepsilon(t) + p(t) u''_\varepsilon(\tau) + p(t) w''_\varepsilon(s) - q(t) y_\varepsilon(t) - q(t) u_\varepsilon(\tau) - \\ - q(t) w_\varepsilon(s) = F(t). \end{aligned} \quad (6)$$

Теперь, приравнявая в (6) выражения зависящие от t, s и τ по отдельности, получаем

$$\varepsilon p(t) y''_\varepsilon(t) - q(t) y_\varepsilon(t) = F(t), \quad (7)$$

$$p(\sqrt{\varepsilon}\tau)u''_{\varepsilon}(\tau) - q(\sqrt{\varepsilon}\tau)u_{\varepsilon}(\tau) = 0, \quad (8)$$

$$p(1 + \sqrt{\varepsilon}s)w''_{\varepsilon}(s) - q(1 + \sqrt{\varepsilon}s)w_{\varepsilon}(s) = 0. \quad (9)$$

Решение уравнения (7) ищем в виде разложения:

$$y_{\varepsilon}(t) = y_0(t) + \sqrt{\varepsilon}y_1(t) + (\sqrt{\varepsilon})^2y_2(t) + \dots \quad (10)$$

А решения (8) и (9) в виде:

$$u_{\varepsilon}(\tau) = u_0(\tau) + \sqrt{\varepsilon}u_1(\tau) + (\sqrt{\varepsilon})^2u_2(\tau) + \dots, \quad (11)$$

$$w_{\varepsilon}(s) = w_0(s) + \sqrt{\varepsilon}w_1(s) + (\sqrt{\varepsilon})^2w_2(s) + \dots, \quad (12)$$

Подставляя (10) в (7) и приравнявая коэффициенты при одинаковых степенях $\sqrt{\varepsilon}$, получаем:

$$-q(t)y_0(t) = F(t), \quad (13)_0$$

$$-q(t)y_1(t) = 0, \quad (13)_1$$

$$-q(t)y_2(t) = -y''_0(t)p(t), \quad (13)_2$$

$$-q(t)y_3(t) = -y''_1(t)p(t), \quad (13)_3$$

$$-q(t)y_{2k-1}(t) = 0, \quad k = 1, 2, 3 \dots \quad (13)_{2k-1}$$

$$-q(t)y_{2k}(t) = -y''_{2k-2}(t)p(t), \quad k = 1, 2, 3 \dots \quad (13)_{2k}$$

Теперь, подставляя (11) в (8), представляя $p(\sqrt{\varepsilon}\tau), q(\sqrt{\varepsilon}\tau)$ в ряды по степеням $\sqrt{\varepsilon}$,

$$p(\sqrt{\varepsilon}\tau) = p(0) + \frac{p'(0)\tau}{1!}\sqrt{\varepsilon} + \frac{p''(0)\tau^2}{2!}(\sqrt{\varepsilon})^2 + \dots,$$

$$q(\sqrt{\varepsilon}\tau) = q(0) + \frac{q'(0)\tau}{1!}\sqrt{\varepsilon} + \frac{q''(0)\tau^2}{2!}(\sqrt{\varepsilon})^2 + \dots,$$

и приравнявая выражения стоящих при одинаковых степенях $\sqrt{\varepsilon}$, находим:

$$p(0)u''_0(\tau) - q(0)u_0(\tau) = 0, \quad (14)_0$$

$$p(0)u''_1(\tau) - q(0)u_1(\tau) = \Phi_1(\tau), \quad (14)_1$$

$$p(0)u''_2(\tau) - q(0)u_2(\tau) = \Phi_2(\tau), \quad (14)_2$$

$$p(0)u''_{2k-1}(\tau) - q(0)u_{2k-1}(\tau) = \Phi_{2k-1}(\tau), \quad (14)_{2k-1}$$

$$p(0)u''_{2k}(\tau) - q(0)u_{2k}(\tau) = \Phi_{2k}(\tau), \quad (14)_{2k}$$

где

$$\Phi_1(\tau) = -\frac{p'(0)\tau}{1!}u''_0(\tau) + \frac{q'(0)\tau}{1!}u_0(\tau),$$

$$\Phi_2(\tau) = -\sum_{j=1}^2 \frac{p^{(j)}(0)\tau^{(j)}}{j!}u''_{2-j}(\tau) + \sum_{j=1}^2 \frac{q^{(j)}(0)\tau^{(j)}}{j!}u_{2-j}(\tau),$$

$$\Phi_{2k-1}(\tau) = -\sum_{j=1}^{2k-1} \frac{p^{(j)}(0)\tau^{(j)}}{j!}u''_{(2k-1)-j}(\tau) + \sum_{j=1}^{2k-1} \frac{q^{(j)}(0)\tau^{(j)}}{j!}u_{(2k-1)-j}(\tau),$$

$$\Phi_{2k}(\tau) = -\sum_{j=1}^{2k} \frac{p^{(j)}(0)\tau^{(j)}}{j!}u''_{2k-j}(\tau) + \sum_{j=1}^{2k} \frac{q^{(j)}(0)\tau^{(j)}}{j!}u_{2k-j}(\tau).$$

Аналогично, подставляя (12) в (9) и представляя, $p(1 + \sqrt{\varepsilon}\tau), q(1 + \sqrt{\varepsilon}\tau)$ в ряды по степеням $\sqrt{\varepsilon}$,

$$p(1 + \sqrt{\varepsilon}\tau) = p(1) + \frac{p'(1)s}{1!}\sqrt{\varepsilon} + \frac{p''(1)s^2}{2!}(\sqrt{\varepsilon})^2 + \dots,$$

$$q(1 + \sqrt{\varepsilon}\tau) = q(1) + \frac{q'(1)s}{1!}\sqrt{\varepsilon} + \frac{q''(1)s^2}{2!}(\sqrt{\varepsilon})^2 + \dots,$$

и приравнивая выражения стоящих при одинаковых степенях $\sqrt{\varepsilon}$, находим:

$$p(1)w''_0(s) - q(1)w_0(s) = 0, \quad (15)_0$$

$$p(1)w''_1(s) - q(1)w_1(s) = P_1(s), \quad (15)_1$$

$$p(1)w''_2(s) - q(1)w_2(s) = P_2(s), \quad (15)_2$$

$$p(1)w''_{2k-1}(s) - q(1)w_{2k-1}(s) = P_{2k-1}(s), \quad (15)_{2k-1}$$

$$p(1)w''_{2k}(s) - q(1)w_{2k}(s) = P_{2k}(s), \quad (15)_{2k}$$

где

$$P_1(s) = -\frac{p'(1)s}{1!}w''_0(s) + \frac{q'(1)s}{1!}w_0(s),$$

$$P_2(s) = -\sum_{j=1}^2 \frac{p^{(j)}(1)s^{(j)}}{j!}w''_{2-j}(s) + \sum_{j=1}^2 \frac{q^{(j)}(1)s^{(j)}}{j!}w_{2-j}(s),$$

$$P_{2k-1}(s) = - \sum_{j=1}^{2k-1} \frac{p^{(j)}(1)s^{(j)}}{j!} w''_{(2k-1)-j}(s) + \sum_{j=1}^{2k-1} \frac{q^{(j)}(1)s^{(j)}}{j!} w_{(2k-1)-j}(s),$$

$$P_{2k}(s) = - \sum_{j=1}^{2k} \frac{p^{(j)}(1)s^{(j)}}{j!} w''_{2k-j}(s) + \sum_{j=1}^{2k} \frac{q^{(j)}(1)s^{(j)}}{j!} w_{2k-j}(s).$$

Для однозначного определения $y_k(t), u_k(\tau), w_k(s)$, подставим разложения (10), (11), (12) в краевые условия (2):

$$y_0(0) + \sqrt{\varepsilon}y_1(0) + (\sqrt{\varepsilon})^2 y_2(0) + \dots + (\sqrt{\varepsilon})^k y_k(0) + \dots + u_0(0) + \sqrt{\varepsilon}u_1(0) +$$

$$+ (\sqrt{\varepsilon})^2 u_2(0) + \dots + (\sqrt{\varepsilon})^k u_k(0) = a,$$

$$y_0(1) + \sqrt{\varepsilon}y_1(1) + (\sqrt{\varepsilon})^2 y_2(1) + \dots + (\sqrt{\varepsilon})^k y_k(1) + \dots + w_0(0) + \sqrt{\varepsilon}w_1(0) +$$

$$+ (\sqrt{\varepsilon})^2 w_2(0) + \dots + (\sqrt{\varepsilon})^k w_k(0) = b.$$

Отсюда приравнивая выражения стоящих при одинаковых степенях $\sqrt{\varepsilon}$, получаем:

$$y_0(0) + u_0(0) = a, \quad y_0(1) + w_0(0) = b, \quad (16)$$

$$y_1(0) + u_1(0) = 0, \quad y_1(1) + w_1(0) = 0, \quad (17)$$

$$y_2(0) + u_2(0) = 0, \quad y_2(1) + w_2(0) = 0, \quad (18)$$

$$y_{2k-1}(0) + u_{2k-1}(0) = 0, \quad y_{2k-1}(1) + w_{2k-1}(0) = 0, \quad (19)$$

$$y_{2k}(0) + u_{2k}(0) = 0, \quad y_{2k}(1) + w_{2k}(0) = 0. \quad (20)$$

Из уравнения (13)₀ однозначно определяется $y_0(t)$ при $0 \leq t \leq 1$:

$$y_0(t) = - \frac{F(t)}{q(t)}. \quad (21)$$

Обратимся теперь к уравнению (14)₀ и первому равенству (16). В (14)₀ используя корень

λ_1 , где $Re \lambda_1 < 0$, получаем:

$$u_0(\tau) = (a - y_0(0))e^{-\delta\tau}, \quad \tau \geq 0, \quad (22)$$

где

$$u_0(0) = (a - y_0(0)). \quad (23)$$

Аналогично из (15)₀ используя корень λ_2 , требования $w_0(s) \rightarrow 0$ при $s \rightarrow -\infty$, и второе условие (16), где $\operatorname{Re} \lambda_2 > 0$, получаем

$$w_0(s) = (b - y_0(1))e^{\delta s}, \quad s \leq 0, \quad (24)$$

где,
$$w_0(0) = (b - y_0(1)). \quad (25)$$

Из формул (22)-(25) для $w_0(s), u_0(\tau)$ получим экспоненциальные оценки:

$$|u_0(\tau)| \leq C e^{-\delta \tau}, \quad \tau \geq 0, \quad (26)$$

$$|w_0(s)| \leq C e^{\delta s}, \quad s \leq 0. \quad (27)$$

Итак, построены члены асимптотики нулевого порядка.

В свою очередь из (13)₁, определяется $y_1(t)$ при $0 \leq t \leq 1$, причем

$$y_1(t) \equiv 0, \quad \text{т.к. } q(t) < 0 \text{ при всех } t \in [0; 1].$$

Теперь, обратимся к уравнениям (14)₁, (15)₁ и равенству (17).

Получаем задачи:

$$p(0)u''_1(\tau) - q(0)u_1(\tau) = \Phi_1(\tau), \quad (28)$$

$$u_1(0) = -y_1(0),$$

$$p(1)w''_1(s) - q(1)w_1(s) = P_1(s), \quad (29)$$

$$w_1(0) = -y_1(1),$$

где $\Phi_1(\tau) = e^{-\delta \tau} \widetilde{\Phi}_1(\tau)$, $\tau \geq 0$, $\widetilde{\Phi}_1(\tau)$ - многочлен первой степени относительно τ , $P_1(s) = e^{\delta s} \widetilde{P}_1(s)$, $s \leq 0$, $\widetilde{P}_1(s)$ - многочлен первой степени относительно s .

Тогда в силу условия 2⁰ задачи (28), (29), имеют решения:

$$u_1(\tau) = -y_1(0)e^{-\delta \tau} + \tau x_1(\tau)e^{-\delta \tau}, \quad \tau \geq 0, \quad (30)$$

$$w_1(s) = -y_1(1)e^{-\delta s} + s z_1(s)e^{\delta s}, \quad s \leq 0, \quad (31)$$

где $x_1(\tau)$ - многочлен первой степени относительно τ , $z_1(s)$ - многочлен первой степени относительно s .

Из формул (28), (29), (30), (31) вытекают оценки для $w_1(s), u_1(\tau)$:

$$|u_1(\tau)| \leq C e^{-\delta \tau}, \quad \tau \geq 0, \quad (32)$$

$$|w_1(s)| \leq C e^{\delta s}, \quad s \leq 0.$$

Таким образом, определены члены разложения (5) с номером 1.

Теперь, обратимся к уравнениям (14)₂, (15)₂ и равенству (18). Откуда получаем задачи:

$$p(0)u''_2(\tau) - q(0)u_2(\tau) = \Phi_2(\tau), \quad (33)$$

$$u_2(0) = -y_2(0),$$

$$p(1)w''_2(s) - q(1)w_2(s) = P_2(s), \quad (34)$$

$$w_2(0) = -y_2(1),$$

где $\Phi_2(\tau) = e^{-\delta\tau} \widetilde{\Phi}_2(\tau)$, $\tau \geq 0$, $\widetilde{\Phi}_2(\tau)$ - многочлен второй степени относительно τ , $P_2(s) = e^{\delta s} \widetilde{P}_2(s)$, $s \leq 0$, $\widetilde{P}_2(s)$ - многочлен второй степени относительно s . Тогда в силу условия 2^0 задача (33) имеет решение:

$$u_2(\tau) = -y_2(0)e^{-\delta\tau} + \tau x_2(\tau)e^{-\delta\tau}, \quad \tau \geq 0. \quad (35)$$

Аналогично из (34) получаем:

$$w_2(s) = -y_2(1)e^{\delta s} + s z_2(s)e^{\delta s}, \quad s \leq 0. \quad (36)$$

Здесь функции $x_2(\tau)$, $z_2(s)$ - многочлены второй степени.

Из формул (33), (34), (35), (36) вытекают оценки для $w_2(s)$, $u_2(\tau)$:

$$|u_2(\tau)| \leq C e^{-\delta\tau}, \quad \tau \geq 0, \quad (37)$$

$$|w_2(s)| \leq C e^{\delta s}, \quad s \leq 0,$$

Таким образом, определены члены разложения (5) с номером 2.

Определение следующих членов асимптотики проходит по такой же схеме.

Члены асимптотики с номерами $2k - 1$, будут иметь следующие решения.

Из (13) $_{2k-1}$, определяется $y_{2k-1}(t)$ при $0 \leq t \leq 1$, причем

$$y_{2k-1}(t) \equiv 0, \quad \text{т.к. } q(t) < 0 \text{ при всех } t \in [0; 1].$$

Теперь, обратимся к уравнениям (14) $_{2k-1}$, (15) $_{2k-1}$ и равенству (19).

Получаем задачу:

$$p(0)u''_{2k-1}(\tau) - q(0)u_{2k-1}(\tau) = \Phi_{2k-1}(\tau), \quad (38)$$

$$u_{2k-1}(0) = -y_{2k-1}(0),$$

$$p(1)w''_{2k-1}(s) - q(1)w_{2k-1}(s) = P_{2k-1}(s), \quad (39)$$

$$w_{2k-1}(0) = -y_{2k-1}(1).$$

Тогда в силу условия 2^0 задачи (38), (39), имеют решение:

$$u_{2k-1}(\tau) = -y_{2k-1}(0)e^{-\delta\tau} + \tau x_{2k-1}(\tau)e^{-\delta\tau}, \quad \tau \geq 0, \quad (40)$$

$$w_{2k-1}(s) = -y_{2k-1}(1)e^{\delta s} + s z_{2k-1}(s)e^{\delta s}, \quad s \leq 0, \quad (41)$$

где $x_{2k-1}(\tau)$ - многочлен $(2k - 1)$ -ой степени относительно τ , $z_{2k-1}(s)$ - многочлен $(2k - 1)$ -ой степени относительно s .

Из формул (38), (39), (40), (41) вытекают оценки для $w_{(2k-1)}(s), u_{(2k-1)}(\tau)$:

$$|u_{(2k-1)}(\tau)| \leq C e^{-\delta\tau}, \quad \tau \geq 0, \quad (42)$$

$$|w_{(2k-1)}(s)| \leq C e^{\delta s}, \quad s \leq 0.$$

Теперь определим члены разложения с номерами $2k$. Из $(13)_{2k}$ получим уравнение:

$$-q(t)y_{2k}(t) = -y''_{2k-2}(t)p(t), \quad k = 1, 2, 3 \dots \quad (43)$$

Отсюда однозначно определяется $y_{2k}(t)$ при $0 \leq t \leq 1$.

Функции $\Phi_{2k}(\tau), P_{2k}(s)$ записываются в виде

$$\Phi_{2k}(\tau) = e^{-\delta\tau} \widetilde{\Phi}_{2k}(\tau), \quad \tau \geq 0, \quad (44)$$

$$P_{2k}(s) = e^{\delta s} \widetilde{P}_{2k}(s), \quad s \leq 0, \quad (45)$$

$\widetilde{\Phi}_{2k}(\tau)$ - многочлен $2k$ -ой степени относительно τ , $\widetilde{P}_{2k}(s)$ - многочлен $2k$ -ой степени относительно s .

Обратимся к уравнениям $(14)_{2k}$ и $(15)_{2k}$, получаем:

$$p(0)u''_{2k}(\tau) - q(0)u_{2k}(\tau) = \widetilde{\Phi}_{2k}(\tau)e^{-\lambda_1\tau}, \quad (46)$$

$$p(1)w''_{2k}(s) - q(1)w_{2k}(s) = \widetilde{P}_{2k}(s)e^{\lambda_2 s}, \quad (47)$$

Решая (46), (47) с учетом принимая во внимание условия

$$y_{2k}(0) + u_{2k}(0) = 0, \quad (1) + w_{2k}(0) = 0, \quad (48)$$

получаем решения:

$$w_{2k}(s) = -y_{2k}(1)e^{\delta s} + sz_{2k}(s)e^{\delta s}, \quad s \leq 0, \quad (49)$$

$$u_{2k}(\tau) = -y_{2k}(0)e^{-\delta\tau} + \tau x_{2k}(\tau)e^{-\delta\tau}, \quad \tau \geq 0. \quad (50)$$

Из (46), (47), (49), (50), вытекает справедливость следующих оценок:

$$|u_{2k}(\tau)| \leq C e^{-\delta\tau}, \quad \tau \geq 0, \quad (51)$$

$$|w_{2k}(s)| \leq C e^{\delta s}, \quad s \leq 0.$$

Таким образом, члены разложения (5) при всех $k = 0, 1, 2, \dots$ построены.

Доказательство справедливости асимптотического разложения решения краевой задачи. Для доказательства справедливости асимптотического разложения решения задачи (1), (2) определим члены разложения (5), (10) - (12) до номера N включительно и образуем частичную сумму $Y_N(t, \varepsilon)$ разложения (5):

$$Y_N(t, \varepsilon) = \sum_{k=0}^N (\sqrt{\varepsilon})^k y_k(t) + \sum_{k=0}^N (\sqrt{\varepsilon})^k u_k\left(\frac{t}{\sqrt{\varepsilon}}\right) + \sum_{k=0}^N (\sqrt{\varepsilon})^k w_k\left(\frac{t-1}{\sqrt{\varepsilon}}\right) \quad (52)$$

Лемма 1. Пусть выполнены условия I^0-2^0 . Тогда функция $Y_N(t, \varepsilon)$, выражаемая формулой (52), удовлетворяет сингулярно возмущенной задаче (1),(2) с точностью порядка $O(\sqrt{\varepsilon}^{N+1})$ при $\varepsilon \rightarrow 0$:

$$L_\varepsilon Y_N(t, \varepsilon) - F(t) = O(\sqrt{\varepsilon}^{N+1}), \quad 0 \leq t \leq 1, \quad (53)$$

$$Y_N(0, \varepsilon) - a = O\left(e^{-\frac{\delta}{\sqrt{\varepsilon}}}\right),$$

$$Y_N(1, \varepsilon) - b = O\left(e^{-\frac{\delta}{\sqrt{\varepsilon}}}\right).$$

Доказательство леммы непосредственно следует из самого способа построения функций $y_k(t), u_k(\tau), w_k(s)$.

Теорема 1. Пусть выполнены условия I^0-2^0 . Тогда при достаточно малых $\varepsilon > 0$ на сегменте $0 \leq t \leq 1$ решение задачи (1),(2) существует, единственно и удовлетворяет оценке

$$y(t, \varepsilon) = Y_N(t, \varepsilon) + O(\sqrt{\varepsilon}^{N+1}), \quad 0 \leq t \leq 1, \quad (54)$$

Доказательство. Положим $R(t, \varepsilon) = y(t, \varepsilon) - Y_N(t, \varepsilon)$, где $y(t, \varepsilon)$ решение задачи (1), (2), $Y_N(t, \varepsilon)$ -частичная сумма. Подставим

$$y(t, \varepsilon) = R(t, \varepsilon) + Y_N(t, \varepsilon) \quad (55)$$

в задачу (1), (2). Тогда для достаточного члена $R(t, \varepsilon)$ получим задачу:

$$L_\varepsilon R = \varepsilon p R''(t, \varepsilon) - q R(t, \varepsilon) = F(t) - L_\varepsilon Y_N(t, \varepsilon), \quad (56)$$

$$R(0, \varepsilon) = a - Y_N(0, \varepsilon) = O\left(e^{-\frac{\delta}{\sqrt{\varepsilon}}}\right), \quad (57)$$

$$R(1, \varepsilon) = b - Y_N(1, \varepsilon) = O\left(e^{-\frac{\delta}{\sqrt{\varepsilon}}}\right),$$

где $F(t, \varepsilon) = F(t) - [\varepsilon p Y_N''(t, \varepsilon) - q Y_N(t, \varepsilon)]$, которая в силу (54) удовлетворяют при достаточно малых ε оценкам:

$$F(t, \varepsilon) = O(\sqrt{\varepsilon}^{N+1}), \quad 0 \leq t \leq 1. \quad (58)$$

Задача (56),(57) удовлетворяет всем условиям теоремы 1 раздела 1. Применяя теперь утверждения теоремы к краевой задаче (56),(57) и оценку (58) получим, что при достаточно малых ε решение задачи (56), (57) существует, единственно и удовлетворяет оценке:

$$\max_{0 \leq t \leq 1} |R(t, \varepsilon)| = O\left(\sqrt{\varepsilon}^{N+1}\right),$$

теорема доказана.

Из доказанной теоремы следует, что в точках $t = 0$ и $t = 1$ производная $y'(t, \varepsilon)$ имеет полюсы по ε :

$$y'(0, \varepsilon) = O\left(\frac{1}{\sqrt{\varepsilon}}\right),$$

$$y'(1, \varepsilon) = O\left(\frac{1}{\sqrt{\varepsilon}}\right),$$

а решение $y'(t, \varepsilon)$ обладает явлением начального скачка первого порядка:

$$\Delta_0 = \lim_{\varepsilon \rightarrow 0} y(0, \varepsilon) - \bar{y}(0) = a + \frac{F(0)}{q},$$

$$\Delta_1 = \lim_{\varepsilon \rightarrow 0} y(1, \varepsilon) - \bar{y}(1) = b + \frac{F(1)}{q}.$$

ЛИТЕРАТУРА

1. Вишик М.И., Люстерник Л.А. О начальном скачке для нелинейных дифференциальных уравнений, содержащих малый параметр. – ДАН, 1960, 132, №6, с.1242-1245.
2. Касымов К.А., Нургабыл Д.Н. Асимптотические оценки решения сингулярно возмущенной краевой задачи с начальным скачком для линейных дифференциальных уравнений // Дифференциальные уравнения. Москва, 2004. Т.40. № 4 - С 597-607.
3. Касымов К.А., Жакипбекова Д. А., Нургабыл Д.Н. Представление решения краевой задачи для линейного дифференциального уравнения с малым параметром при старших производных // Вестник Казахского национального университета им. Аль-Фараби, серия мат., мех., инф. 2001.-№3 С. 73-78.
4. Нургабыл Д.Н. Построение решения сингулярно возмущенной краевой задачи имеющего начальный скачок // Вестник Киргизского государственного Национального университета.-2001.-сер.3., -вып.6., С.173-177, труды международной конференции «Асимптотические, топологические и компьютерные методы в математике», посвященной 70-летию М.И.Иманалиева.
5. Нургабыл Д.Н. Асимптотическое разложение решения краевой задачи с начальным скачком // Вестник КарГУ, серия математика. 2008, №1, С.40-47.
6. Нургабыл Д.Н., Окпебаева Г.Ш. Асимптотическое разложение решения сингулярно возмущенной неразделенной краевой задачи с малым параметром при старших производных.// Вестник ЖГУ, №1-2, 2011.

УДК 512

ДИАГРАММЫ ХАССЕ НЕКОТОРЫХ БИНАРНЫХ ОТНОШЕНИЙ

Сейдахметова Г.А.

Жетысуский государственный университет имени И. Жансугурова, г. Талдыкорган

Seydakhmetova77@mail.ru

Бұл мақалада кейбір бинарлық қатынастардың Хассе диаграммалары салынған. В данной статье построены диаграммы Хассе некоторых бинарных отношений. Khasse's diagrams of some binary relations are built in this article.

Часто элементы разных множеств связаны различными соотношениями, например соотношениями порядка.

n -местным отношением, или n -местным предикатом P , на множествах $A_1, A_2, \dots, A_n$ называется любое подмножество декартова произведения $A_1 \times A_2 \times \dots \times A_n$. Обозначение n -местного отношения $P(x_1, x_2, \dots, x_n)$.

Для любого множества A отношение $id_A = \{(x, x) / x \in A\}$ называется тождественным отношением, или диагональю, а $U_A = A^2 = AxA = \{(x, y) / x \in A\}$ - полным отношением, или полным квадратом.

Пусть P - бинарное отношение на множестве A , $P \subseteq A^2$. Отношение P на множестве A называется рефлексивным, если $\forall x \in A, (x, x) \in P$, т.е. $id_A = P$, $\|P\| =$

$\begin{pmatrix} 1 & * & * & * \\ * & 1 & * & * \\ \dots & \dots & \dots & \dots \\ * & * & * & 1 \end{pmatrix}$, где звездочкой обозначены нули или единицы. Отношение P называется

иррефлексивным, если $\forall x \in A, (x, x) \notin P$. Отношение P на множестве A называется симметричным, если для $\forall x \in P$ и для $\forall y \in P$ из условия $(x, y) \in P$ следует, что $(y, x) \in P$. Это значит, что $\|P\|^T = \|P\|$. Отношение P называется антисимметричным, если из условий $(x, y) \in P$ и $(y, x) \in P$ следует, что $x = y$, т.е. $P \cap P^{-1} \subseteq id_A$ или $\|P \cap P^{-1}\| = \|P\| * \|P\|^T$. Это свойство приводит к тому, что у матрицы $\|P \cap P^{-1}\|$ все элементы вне главной диагонали будут нулевыми (на главной диагонали тоже могут быть нули). Отношение P называется транзитивным, если из $(x, y) \in P$ и $(y, z) \in P$ следует, что $(x, z) \in P$, т.е. $P \circ P \subseteq P$.

Рефлексивное, транзитивное и антисимметричное отношение на множестве A называется частичным порядком на A . Частичный порядок обозначается символом $\leq$, а обратное ему отношение $\leq^{-1}$ символом $\geq$. Отношение $<$ называется строгим порядком и определяется таким образом: $x < y \Leftrightarrow x \leq y$ и $x \neq y$. Это отношение не является частичным порядком, т.к. не удовлетворяет условию рефлексивности $x < x$.

Если во множестве A есть элементы x и y , о которых нельзя сказать, что $x \leq y$ или $y \leq x$, то такие элементы называются несравнимыми. Частичный порядок называется линейным порядком, если любые два элемента x и y из множества A сравнимы, т.е. $x \leq y$ или $y \leq x$.

Непустое множество A , на котором зафиксирован некоторый частичный (линейный) порядок, называется частично (линейно) упорядоченным множеством. Любое частично упорядоченное множество можно представить в виде схемы, в которой каждый элемент изображается точкой на плоскости, и если y покрывает элемент x , то точки x и y соединяются отрезком, причем точку, соответствующую x , располагают ниже y . Такие схемы называются диаграммами Хассе [6].

Пример 1. Рассмотрим свойства следующего отношения $P_1 = \{(x, y) / x, y \in Z, x - y < 1, 0 \leq x \leq 3, 0 \leq y \leq 3\}$. Элементы этого отношения - пары чисел - будут упорядочены

отношением включения $(a, b) \subseteq (c, d) \Leftrightarrow (a \leq c) \wedge (b \leq d)$. Проверим теперь, будет ли это множество частично упорядоченным.

$P_1 = \{(0,0), (0,1), (0,2), (0,3), (1,1), (1,2), (1,3), (2,2), (2,3), (3,3)\}$. Так как $x - x = 0 < 1$ для всех возможных x , то отношение P_1 рефлексивно. $(1,2) \in P_1$ и $(2,1) \notin P_1$, следовательно, P_1 несимметрично. Однако, если $x - y < 1$ и $y - x < 1$, то $x = y$, иначе из $x \neq y$ следует $|x - y| \geq 1$. Таким образом, отношение P_1 антисимметрично. Пусть теперь $(x, y) \in P_1, (y, z) \in P_1$ и $x - y < 1$ и $y - z < 1$. Тогда $x < y$ и $y < z$ и, следовательно, $x < z$, т.е. $x - z < 1$ и $(x, z) \in P_1$. Отношение P_1 транзитивно, тогда P_1 есть частично упорядоченное множество. Его диаграмма Хассе изображена на рис. 1.

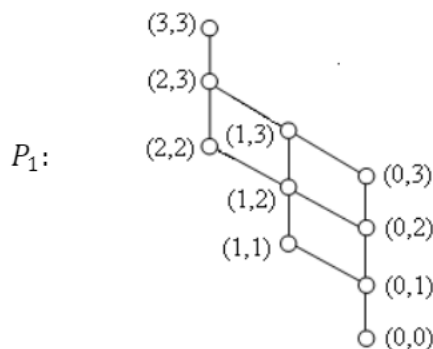

рис.1

По определению матрица бинарных отношений будет иметь вид:

$$P_1 = \begin{pmatrix} 1 & 1 & 1 & 1 \\ 0 & 1 & 1 & 1 \\ 0 & 0 & 1 & 1 \\ 0 & 0 & 0 & 1 \end{pmatrix}, \quad \begin{pmatrix} 00 & 01 & 02 & 03 \\ 10 & 11 & 12 & 13 \\ 20 & 21 & 22 & 23 \\ 30 & 31 & 32 & 33 \end{pmatrix}.$$

Графическое изображение отношения P_1 приведено на рис.2.

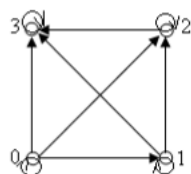

рис.2

Отношение P_1 является рефлексивным, несимметричным и транзитивным.

Пример 2. Рассмотрим пример, когда отношение P_2 рефлексивно, симметрично, но не транзитивно.

$P_2 = \{(x, y) / x, y \in Z, |x - y| \leq 1, 0 \leq x \leq 3, 0 \leq y \leq 3\}$. Отношение рефлексивно, т.к. для всякого $(x, x) \in Z$, действительно, $|x - x| = 0 \leq 1$.

Проверим: $|0 - 0| = 0 \leq 1,$

$$|0 - 1| = 1 \leq 1,$$

$$|1 - 0| = 1 \leq 1,$$

$$|1 - 1| = 0 \leq 1,$$

$$|1 - 2| = 1 \leq 1,$$

$$|2 - 1| = 1 \leq 1,$$

$$|2 - 3| = 1 \leq 1,$$

$$|3 - 2| = 1 \leq 1,$$

$$|3 - 3| = 0 \leq 1.$$

Если $|x - y| \leq 1$, то $|y - x| \leq 1$, таким образом, P_2 симметрично.

$$P_2 = \begin{pmatrix} 1 & 1 & 0 & 0 \\ 1 & 1 & 1 & 0 \\ 0 & 1 & 1 & 1 \\ 0 & 0 & 1 & 1 \end{pmatrix}, \quad \begin{pmatrix} 00 & 01 & 02 & 03 \\ 10 & 11 & 12 & 13 \\ 20 & 21 & 22 & 23 \\ 30 & 31 & 32 & 33 \end{pmatrix}.$$

$$|0 - 1| = 1 \leq 1,$$

$$|1 - 0| = 1 \leq 1,$$

$$|1 - 2| = 1 \leq 1,$$

$$|2 - 1| = 1 \leq 1,$$

$$|2 - 3| = 1 \leq 1,$$

$$|3 - 2| = 1 \leq 1.$$

Для транзитивности необходимо, чтобы при $|x - y| \leq 1$, то $|y - z| \leq 1$, выполнялось $|x - z| \leq 1$ для всяких $x, y, z \in Z$.

Пусть $x = 0, y = 1, z = 2$, тогда $|0 - 1| \leq 1$, то $|1 - 2| \leq 1$, $|0 - 2| > 1$, следовательно, P_2 нетранзитивно. Его диаграмма Хассе изображена на рис. 3.

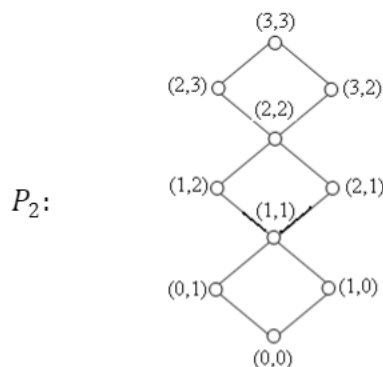

рис.3

Графическое изображение отношения P_2 приведено на рис.4.

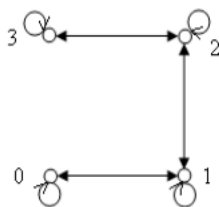

рис. 4

Пример 3. Рассмотрим пример, когда отношение P_3 рефлексивно, антисимметрично, нетранзитивно.

$P_3 = \{(x, y) / x, y \in Z, x \leq y \leq x^2, 0 \leq x \leq 5, 0 \leq y \leq 5\}$. $(x, x) \in P_3$, ибо $x \leq x \leq x^2$ справедливо для всякого $x \in Z$, т.е. отношение P_3 рефлексивно.

$$0 \leq 0 \leq 0^2,$$

$$1 \leq 1 \leq 1^2,$$

$$\begin{aligned} 2 &\leq 2 \leq 2^2, \\ 3 &\leq 3 \leq 3^2, \\ 4 &\leq 4 \leq 4^2, \\ 5 &\leq 5 \leq 5^2. \end{aligned}$$

P_3 антисимметрично, если из $(x, y) \in P_3$ и $(y, x) \in P_3$ следует $x = y$. ((0,0), $0 = 0$, (1,1), $1 = 1$ и т.д.). Неравенства $x \leq y \leq x^2$ и $y \leq x \leq y^2$ выполняются одновременно только тогда, когда $x = y$.

$$P_3 = \begin{pmatrix} 1 & 0 & 0 & 0 & 0 & 0 \\ 0 & 1 & 0 & 0 & 0 & 0 \\ 0 & 0 & 1 & 0 & 0 & 0 \\ 0 & 0 & 0 & 1 & 0 & 0 \\ 0 & 0 & 0 & 0 & 1 & 0 \\ 0 & 0 & 0 & 0 & 0 & 1 \end{pmatrix}, \quad \begin{pmatrix} 00 & 01 & 02 & 03 & 04 & 05 \\ 10 & 11 & 12 & 13 & 14 & 15 \\ 20 & 21 & 22 & 23 & 24 & 25 \\ 30 & 31 & 32 & 33 & 34 & 35 \\ 40 & 41 & 42 & 43 & 44 & 45 \\ 50 & 51 & 52 & 53 & 54 & 55 \end{pmatrix}.$$

P_3 не транзитивно, т.к. из $x \leq y \leq x^2$ и $y \leq z \leq y^2$ не следует $x \leq z \leq x^2$ для любых $x, y, z \in Z$. Если $x = 2$, $y = 3$, $z = 5$, то $2 \leq 3 \leq 2^2$, $3 \leq 5 \leq 3^2$, но $2 \leq 5 \not\leq 2^2$. Диаграмма Хассе изображена на рис. 5.

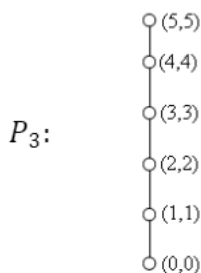

рис. 5

Графическое изображение отношения P_3 приведено на рис.6.

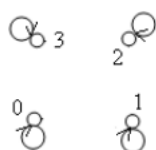

рис.6

Пример 4. Рассмотрим свойства отношения $P_4 = \{(x, y) / x, y \in Z, 2x \leq 3y, 0 \leq x \leq 3, 0 \leq y \leq 3\}$.

$$P_4 = \begin{pmatrix} 1 & 1 & 1 & 1 \\ 0 & 1 & 1 & 1 \\ 0 & 0 & 1 & 1 \\ 0 & 0 & 1 & 1 \end{pmatrix}, \quad \begin{pmatrix} 00 & 01 & 02 & 03 \\ 10 & 11 & 12 & 13 \\ 20 & 21 & 22 & 23 \\ 30 & 31 & 32 & 33 \end{pmatrix}.$$

Здесь на главной диагонали матрицы P_4 стоят единицы, следовательно, P_4 рефлексивно, т.е. для всякого x $(x, x) \in Z$, действительно, $2x \leq 3x$.
 $2 \cdot 0 \leq 3 \cdot 0$,

- $2 \cdot 0 \leq 3 \cdot 1,$
- $2 \cdot 0 \leq 3 \cdot 2,$
- $2 \cdot 0 \leq 3 \cdot 3,$
- $2 \cdot 1 \leq 3 \cdot 1,$
- $2 \cdot 1 \leq 3 \cdot 2,$
- $2 \cdot 1 \leq 3 \cdot 3,$
- $2 \cdot 2 \leq 3 \cdot 2,$
- $2 \cdot 2 \leq 3 \cdot 3,$
- $2 \cdot 3 \leq 3 \cdot 2,$
- $2 \cdot 3 \leq 3 \cdot 3.$

Если $2x \leq 3y$, то $2y \not\leq 3x$, таким образом, P_4 несимметрично. Для транзитивности необходимо, чтобы при $2x \leq 3y$ и $2y \leq 3z$, выполнялось $2x \leq 3z$ для всяких $x, y, z \in Z$. Пусть $x = 0, y = 1, z = 2$, тогда $2 \cdot 0 \leq 3 \cdot 1, 2 \cdot 1 \leq 3 \cdot 2, 2 \cdot 0 \leq 3 \cdot 2$, следовательно, P_4 транзитивно.

Диаграмма Хассе отношения P_4 изображена на рис. 7.

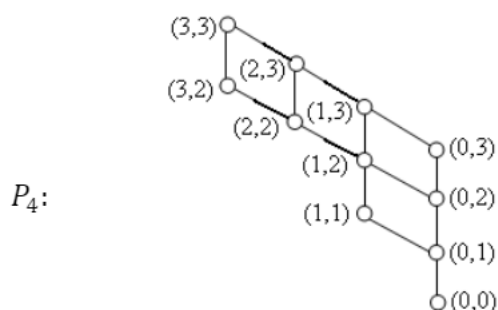

рис.7

Графическое изображение отношения P_4 приведено на рис.8.

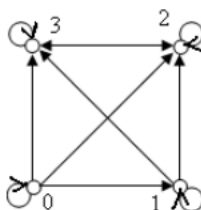

рис.8

Отношение P_4 является рефлексивным, несимметричным и транзитивным.

ЛИТЕРАТУРА

1. Куликов Л.Я, Алгебра и теория чисел, Москва «Высшая школа» 1979.
2. Гаврилов Г.П., Сапоженко А.А., Сборник задач по дискретной математике. – Наука, 1977.
3. Гаврилов Г.П., Сапоженко А.А., Задачи и упражнения по дискретной математике: ФИЗМАТЛИТ, 2009 г.
4. Эвнин А.Ю., Задачник по дискретной математике. Учебное пособие для вузов. Челябинск: Издательство ЮУрГУ. 2002.

5. Белоусов А.И., Ткачев С.Б., Дискретная математика. Учеб. для вузов / Под ред. В.С. Зарубина, А.П. Крищенко. - 3-е изд., стереотип. - М.: Изд-во МГТУ им. Н.Э. Баумана, 2004.
6. Шапорев С.Д., Дискретная математика, 2002
7. Акимов О.Е., Дискретная математика, Москва, 2005
8. Алексеев В.В. Элементы теории множеств и теории графов, Саров, 2001
9. Емеличев В. А., Мельников О. И., Сарванов В. И., Тышкевич Р. И. Лекции по теории графов. М.: Наука, 1990. 384с. (Изд.2, испр. М.: УРСС, 2009. 392 с.)
10. Салий В. Н. Богомоллов А. М. Алгебраические основы теории дискретных систем. — М.: Физико-математическая литература, 1997.

**ПЕДАГОГИКА, ПСИХОЛОГИЯ
И МЕТОДИКА ОБУЧЕНИЯ**

УДК 37.015.3(075)

ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ СЛУЖБА ОБРАЗОВАНИЯ

Абылкасымова И.К.

магистрант 1 курса факультета педагогики и психологии
научный руководитель к.пс.н., доцент **Абишева Э.Д.**

В данной статье рассматривается понятие психологической службы образования, ее основные цели, задачи и структура. Также объясняется необходимость изучения функционирования данной службы в нашей стране, основной целью которой является психологическая поддержка и защита детства и создание условий охраны здоровья каждого ребенка.

Бұл мақалада психологиялық қызметтің ұғымы, оның негізгі мақсаты, құрылым жайлы айтылады. Сонымен қатар біздің еліміздегі психологиялық қызмет жұмысын зерттеу керектігі жайлы сөз қозғалады.

This article discusses the concept of psychological education services, its main goals, objectives and structure. It also explains the need to examine the functioning of the service in our country, which main aim is psychological support and protection of children and the creation of conditions of health of each child.

Ключевые слова: психологическая служба, личность ребенка, гуманизация образования, психодиагностика, психопрофилактика, психокоррекция, психологическое здоровье.

На современном этапе развития общества образование является ключевым фактором стабильности. Современная образовательная система Казахстана несет в себе многочисленные противоречия, которые не обеспечивают ее соответствия растущим запросам общества. Потребность в помощи психологов и развитие практической психологии образования в значительной степени влияет на гуманизацию всей системы образования. В практической психологии служба рассматривается как активно расширяющаяся сфера профессиональной деятельности с определёнными нормами и стандартами. Развитие психологической службы образования с целью психологической поддержки и психологической защиты детства, введения растущего человека в социальные институты современного общества является приоритетным для всей системы образования страны. Деятельность психологической службы, прежде всего, направлена на реализацию основных принципов государственной политики в области образования, которые основываются на приоритетах общечеловеческих ценностей жизни и здоровья человека, общедоступности образования, свободного развития личности, адекватности образования уровням развития и подготовки обучающихся и воспитанников.

До настоящего времени значение психологической службы в нашей республике не учитывалось. Более того, опыт плодотворного практического влияния такой службы во многих республиках СНГ и других странах показывает необходимость развития отечественной психологической службы, направленной на охрану психического здоровья всей нации, профилактики отклонений в поведении и развитии личности, психологической коррекции и реабилитации детей из «группы риска».

История зарождения психологической службы как самостоятельного института общества и ее дальнейшего становления тесно связана с развитием детской практической психологии в начале XX века. Американский психолог Гренвилл Стенли Холл был одним из первых кто обратил внимание на важность практического изучения процесса становления психики каждого ребёнка и ввел понятие «педологии». Работы другого известного английского ученого Салли Джеймса «Очерки по психологии

детства» (1895) и «Педагогическая психология» (1894 -1915) способствовали проникновению психологических идей в учебные заведения, частичному изменению программ обучения и стиля общения педагогов с детьми. Так, в США психологическая служба начала свою работу с 1900 года. Во Франции в 1909 году была организована первая профессиональная школьная психологическая служба. В 1951 году министерство образования Франции впервые представило описание функции школьных психологов. В 1913 году в Англии приступил к работе первый школьный психолог. Психологическая служба функционирует в Бельгии, Голландии, Югославии, Чехословакии и других странах. В Эстонии психологическая служба начала действовать с 1973 года. В России достаточно давно действует школьная психологическая служба, которая согласно принятому решению Коллегии Министерства образования Российской Федерации в 1995 году переименовалась в службу практической психологии [1].

Прежде всего, следует определить понятие психологической службы образования. Психологическая служба образования – это интегральное явление, представляющее собой единство четырех его составляющих - научного, прикладного, практического и организационного. Каждый из аспектов имеет свои задачи, решение которых требует от исполнителей специальной профессиональной подготовки. Необходимо отметить, что развитие прикладного, практического и организационного аспектов психологической службы образования полностью зависит от развития ее научного аспекта, который определяет основную теоретическую базу и формирует природу психологической службы, так как на основе этой базы создается концепция психологической службы, и решаются проблемы практическими психологами образования.

Основной целью психологической службы является создание и соблюдение психологических условий, которые обеспечивают полноценное психическое и личностное развитие каждого ребенка, условий для охраны здоровья и развития всех участников образовательного процесса. Психолог Дубровина И.В. в своей книге «Школьная психологическая служба: Вопросы теории и практики» пишет: «Интенсивное социальное развитие страны невозможно без роста творческого и нравственного потенциала ее граждан, без развития их активности, инициативы и способностей. Формирование этих и других качеств происходит прежде всего в школьные годы. Именно поэтому сейчас на первый план работы школы выходят задачи развития и формирования личности и индивидуальности учащихся, создания условий, обеспечивающих развитие творческих способностей каждого школьника» [2].

Целесообразность ее определяется насущной потребностью школы в такой организации своей деятельности, которая бы обеспечила развитие индивидуальных особенностей и творческого отношения к жизни каждого учащегося. Личностно-деятельностный подход является одним из основополагающих в обучении и предполагает свободу выбора обучающимся пути, учебника, методов, а в отдельных случаях даже партнера обучения — педагога [3]. Более того, такой подход психологически предполагает, во-первых, обеспечение безопасности личностного проявления обучающегося во всех учебных ситуациях, создание условий его личностной самоактуализации и личностного роста. Во-вторых, этот подход формирует активность самого ученика, его готовность к учебной деятельности, к решению проблемных задач за счет равно-партнерских, доверительных субъектно-субъектных отношений с педагогом. В-третьих, личностно-деятельностный подход к научению с позиции ученика предполагает единство внешних и внутренних мотивов: внешним является мотив достижения, а внутренним — познавательный мотив. В-четвертых, этот подход означает принятие учебной задачи и удовлетворение от ее решения в сотрудничестве с другими обучающимися. Это является основой развития не только

чувства компетентности и принадлежности группе, семье, общности как компонентов собственного достоинства, но в значительной мере и чувства уверенности в себе как предпосылки самоактуализации.

Достижению данной цели способствуют следующие задачи психологической службы:

1. Содействие личностному и индивидуальному развитию детей.
2. Психологическое обеспечение образовательных программ с целью адаптации их содержания и способов освоения к интеллектуальным и личностным возможностям детей.
3. Выявление основных психологических проблем, определение причин и средств их разрешения.
4. Профилактика и преодоление отклонений в развитии детей.
5. Содействие гармонизации социально-психологического климата.
6. Содействие в по внедрению в практику образования достижений в психологической науки.

Нарушение этих условий мешает своевременной реализации возрастных и индивидуальных возможностей детей, что ведет к ухудшению их психологического здоровья и вызывает необходимость коррекционной или специально развивающей работы с ними. Проблема психического здоровья привлекала и привлекает внимание многих исследователей из самых разных областей науки и практики: медиков, психологов, педагогов, философов, социологов и др. Рассматривая содержательную суть психологической службы, Дубровина И.В. выделяет новый термин «психологическое здоровье» ребенка, который находится в тесной связи с проявлениями человеческого духа. Таким образом, основу психического здоровья составляет полноценное психическое развитие ребенка на всех этапах онтогенеза. Именно развитие высших психических функций обеспечивает психическое здоровье. Поэтому создание психолого-педагогических условий, обеспечивающих такое развитие, является основной целью психологической службы образования. Психическое здоровье детей требует постоянного анализа и в случае необходимости корректировки окружающей среды, имеющей специфические особенности для каждого возрастного периода и для каждого конкретного ребенка, вступившего в данный период [4].

Служба в целом является не только залогом предупреждения и профилактики правонарушений у подростков и молодежи, но и позволят осуществлять эффективную коррекцию нарушений, проводить специальную работу по развитию психологической и социальной адаптации к реалиям жизни. Необходимость создания именно психологической службы образования, доказывается и тем, что она может решать широкий спектр проблем:

- проектирование развивающего образа жизни личности обучающегося и составление психологического портрета индивидуальности;
- оказание психологической помощи при работе с семьей ребенка, обеспечение психологической поддержки при выборе жизненного пути и профессиональной карьеры, в том числе и профессиональной адаптации, при выявлении причин отклонений в развитии личности;
- профилактики и коррекции отклонений, практический психолог содействует гармонизации социально-психологического климата в образовательных учреждениях.

Теоретическим основанием концепции психологической службы образования являются фундаментальные теоретические положения о развитии и социальной природе психики человека, разрабатываемые известными психологами и педагогами (Д. Б. Эльконин, Л. И. Божович, Л. С. Выготский, А. Н. Леонтьев, А. В. Петровский, С. Л. Рубинштейн и др.). Согласно этим теоретическим представлениям личность - это

целостная психологическая структура, формирующаяся в процессе жизни человека на основе усвоения им общественных форм сознания и поведения. Становление личности начинается с первых минут жизни и происходит вместе с психическим развитием ребенка. По мнению С. Л. Рубинштейна, развитие психики следует рассматривать не только как рост, но и как изменение, как процесс, при котором количественные изменения переходят в качественные, коренные и приводят к скачкообразно проявляющимся новообразованиям.

Другой известный российский психолог А. Н. Леонтьев отмечал, что «главным процессом, который характеризует психическое развитие ребенка, является специфический процесс усвоения или присвоения им достижений предшествующих поколений людей. ...Этот процесс осуществляется в деятельности ребенка по отношению к предметам и явлениям окружающего мира, в котором воплощены эти достижения человечества» [5]. Именно активная мотивированная деятельность ребенка способствует формированию его личности, которое происходит только под влиянием ведущей деятельностью на данном этапе онтогенеза (игра, учение, общение, труд). Основной смысл выделения ведущей деятельности заключается в понимании сущности ее воздействия на психическое развитие растущего человека. В связи с этим следует отметить, что в детских образовательных учреждениях все еще слишком большое место занимают методы словесного воспитания и обучения. Переоценка словесных методов в воспитании приводит к нравственному формализму, в обучении — к формальному усвоению знаний. Так, С. Л. Рубинштейн подчеркивал, что всякая попытка взрослых «внести» в ребенка познание и нравственные нормы, минуя его собственную деятельность по овладению ими, подрывает самые основы здорового умственного развития ребенка, воспитания его личностных свойств и качеств [6].

Структура психологической службы состоит из трех главных элементов: практические психологи, психологические кабинеты и центры психологической службы образования [2].

С практической точки зрения анализ многочисленных проблем, выдвигаемых перед психологами-учителями, учащимися и родителями, показывает, что при всем их многообразии они сводятся в основном к трем моментам: 1) выявлению причин различного рода трудностей в учебно-воспитательной работе с учащимися разного возраста; 2) преодолению и профилактике отклонений в интеллектуальном и личностном развитии школьников; 3) помощи в решении сложных вопросов, конфликтных ситуаций [7].

Практический психолог оценивает современное образование, любую учебно-воспитательную программу и систему с точки зрения того, обеспечивают ли они условия, необходимые для сохранения и укрепления психического и психологического здоровья детей и школьников. Только в этом случае он действительно представляет и защищает интересы ребенка как развивающейся личности и индивидуальности [8]. Начальная цель взаимодействия психолога с ребенком — определение (и формирование — в случае необходимости) его готовности к школе через интеллектуальные, эмоциональные, мотивационные, поведенческие характеристики, выявление его индивидуальных особенностей как основы его развития. Конечная цель взаимодействия психолога со школьником — формирование его психологической готовности к жизненному самоопределению, включающему личностное, социальное, профессиональное самоопределение.

Практический психолог приходит в детское образовательное учреждение тоже как специалист, а не как «скорая помощь» для воспитателя или учителя и «нянька» для детей. Он равноправный член педагогического коллектива и отвечает за ту сторону педагогического процесса, которую, кроме него, никто профессионально обеспечит не может, а именно — за психическое (интеллектуальное, эмоциональное, мотивационно-

потребностное, коммуникативное и др.) развитие и психологическое здоровье детей. В своей работе психолог опирается на профессиональные знания о возрастных закономерностях и индивидуальном своеобразии психического развития, об истоках психической деятельности и мотивах поведения человека, о психологических условиях становления и расцвета личности в онтогенезе.

Практический психолог имеет дело с детьми самого разного возраста. При этом он видит возраст детей не в статике, а в динамике — на его глазах дети растут, взрослеют, переходят с одной ступени онтогенеза на другую, более сложную и содержательную. Помочь этому переходу — одна из сложнейших задач психолога. Поэтому в центре его внимания - психологическая готовность ребенка к новым поступательным возрастным этапам его жизни и как итог — к самоопределению. Способность к эмпатическому слушанию. Это требование относится к взаимодействию как с ребенком, так и с родителями. Приемы эмпатического (понимающего и сопереживающего) слушания всегда зависят от возраста ребенка и его индивидуальных особенностей. Необходимо дополнительно использовать совместную и игровую деятельность, что помогает адекватно понять состояния ребенка. Принятие ответственности и рефлексия своих действий. Не подменять проблему и не решать проблему за клиента. Необходимо учитывать, что проблемы детей значительно отличаются от проблем взрослых. Для их адекватного понимания нужны не только профессиональные знания, но и опыт взаимодействия с детьми. Ответственность за внедрение во внутренний мир ребенка также необыкновенно высока.

Именно компетенция практического психолога позволяет своевременно фиксировать качественные изменения в психическом развитии учащихся, знать их возрастные и индивидуальные особенности и помогать педагогическому коллективу школы максимально эффективно использовать средства и методы учебно-воспитательной работы. Однако значение психологической службы нельзя оценивать только с позиций применения психологических знаний в практике. Она имеет прямое отношение к дальнейшему прогрессу самой психологии: в практической деятельности психологов открываются широкие возможности проверки адекватности ее теории и методов на практике. Не случайно Л.С. Выготский писал, что «психология, которая призвана практикой подтвердить истинность своего мышления, которая стремится не столько объяснить психику, сколько понять ее и овладеть ею, ставит в принципиально иное отношение практические дисциплины во всем строе науки, чем прежняя психология. Там практика была колонией теории, во всем зависимой от метрополии; теория от практики не зависела нисколько, практика была выводом, приложением, вообще выходом за пределы науки... Теперь положение обратное; практика входит в глубочайшие основы научной операции и перестраивает ее с начала до конца; практика выдвигает постановку задач» [9].

Психологические кабинеты при районных, областных, городских (в зависимости от структуры органов управления образованием в конкретном регионе) сосредоточивают свою деятельность на ведении непосредственной работе с психологами образовательных учреждений, контроле и организации их деятельности, оказании методической и иной профессиональной помощи.

Центр психологической службы образования — головная организация, которая руководит деятельностью психологов, работающих в образовательных учреждениях, психологических кабинетах, и специалистов всех психологических служб определенного региона. Центр отвечает за научно-методическое и научно-организационное обеспечение этих служб, за профессиональный уровень психологов, работающих в данных службах. В такие организации обращаются родители, педагоги, другие работники народного образования. Работа психолога – педагогической службы направлена на выявление индивидуальных особенностей, определение причин

нарушения в воспитании и обучении и преодолении этих отклонений в развитии и поведении ребенка, профилактике нежелательных негативных тенденций умственного и личностного развития. Исходным принципом для достижения целей и задач коррекции, а также их способов достижения является принцип единства диагностики и коррекции развития.

Необходимо помнить, что психологическая коррекция осуществляется только в тех случаях, когда отклонения и нарушения не являются следствием органического отклонения и нарушения не являются следствием органического поражения центральной нервной системы или психического заболевания. Задачами психологической коррекции прежде всего являются: коррекция отклонений в развитии на основе создания оптимальных возможностей и условий для развития личностного и интеллектуального потенциала детей и профилактика нежелательных, не готовых тенденций личностного и интеллектуального развития.

Эльконин Д.Б. выделил две формы коррекции:

1. Симптоматическая – направленная на симптомы отклонений в развитии человека.

2. Коррекционная направленность на источники и причины отклонений в развитии человека [10].

Содержание психопрофилактической работы можно отразить в последующих утверждениях:

1. Разработка и реализация развивающих программ для детей разного возраста.

2. Выявление таких психологических особенностей, которые в дальнейшем могут привести к определенным сложностям.

3. Контроль за соблюдением в учебных заведениях условий обучения и воспитания, необходимых для развития и формирования личности ребёнка.

4. Подготовка детей к позиции школьника.

5. Создание конструктивного общения.

В психопрофилактике инициатива целиком и полностью исходит от самого психолога. Можем сказать, что здесь мы наблюдаем самозапрос в чистом виде. Психолог сам предусматривает на основе своих знаний то, о чем можно предупредить, что можно изменить, посоветовать, чтобы создать благоприятные условия для обучения и воспитания детей. Здесь он хозяин положения.

В заключении можно еще раз подчеркнуть, что при разработке учебно-воспитательных задач руководящие органы народного образования часто лишь декларируют развитие личности учащихся, но оценку деятельности школы и сейчас производят без учета психологических характеристик школьников, уровня их психического развития. Традиционные педагогические подходы, нивелирующие личность, противопоставляющие коллектив и ее интересы, общественное индивидуальное привели к разрыву между официальными институтами воспитания и неформальными структурами, ускорили движение общества к бездуховности, безнравственности. Это связано с тем, что длительное время система функционировала без ориентации на личность и индивидуальные особенности обучающегося и воспитывающегося. Этим обусловлены развитие психологической службы в стране, направленной на эффективное обеспечение интеллектуального и нравственного развития ребенка с учетом его возрастных, психофизиологических и гендерных особенностей.

ЛИТЕРАТУРА

1. Дубровина И.В., Борисова Е.М., Прихожан А.М. Модель развития школьной психологической службы в США//Детский практический психолог. 1994.-Январь.-с.5-13.

2. Дубровина И.В. Школьная психологическая служба: Вопросы теории и практики. М.: Педагогика, 1991. - 232с.
3. Зимняя И.А. Педагогическая психология. Ростов-на-Дону: Феникс, 1997. - 480с.
4. Дубровина И.В. Психологическое здоровье детей как цель и показатель эффективности практической психологии образования. // Сборник тезисов Всероссийской конференции «Практическая психология в школе (цели и средства)». СПб: ГП «Иматон», 1996 – 128с.
5. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. — М., 1977.
6. Рубинштейн С. Л. Принципы и пути развития психологии. — М., 1959.
7. Венгер Л. А. О путях изучения генезиса сенсорных способностей // Генезис сенсорных способностей. — М., 1976.
8. Дубровина И.В. Предмет и задачи школьной психологической службы // Вопросы психологии 1988. - №5. - с.47-54.
9. Выготский Л.С. Собрание сочинений: в 6 томах. Т.1. М., 1982
10. Эльконин Д.Б. К проблеме периодизации психического развития в детском возрасте // Вопросы психологии, 1971. - №4

ӘОЖ 317

ЖАЛПЫ СӨЙЛЕУ ТІЛІ ДАМУМАҒАН МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫҢ КОММУНИКАТИВТІК ҚҰЗІРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Дүйсембінова Р.Қ. – п.ғ.д., профессор

Азанбекова Г.Т. - оқытушы

І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қаласы

Мақала жалпы сөйлеу тілі дамымаған мектепке дейінгі балалардың коммуникативтік құзіреттілігін қалыптастырудың кейбір мәселелеріне арналған. Сөйлеу тілінде кемістігі бар балалардың коммуникативтік құзіреттілігін дамыту мүмкіндіктері қарастырылды.

Статья посвящена проблемам формирования коммуникативной компетентности детей дошкольников с общим недоразвитием речи. Рассматриваются возможности развития коммуникативной компетентности детей с нарушением речи.

The article devote for problems development communications competition children and child under school with general undeveloped speech. Consider possibilityies develop communications competition children with breach speech.

Түйін сөздер: Құзіреттілік, коммуникативтік құзіреттілік, коммуникативтік мәдениет, білім беру модернизациясы.

Қазіргі қоғамдағы инновациялық үрдістердің, әлеуметтік-экономикалық және саяси өмірдің белсенділігі мектепке дейінгі балаларды жеке тұлға етіп қалыптастыруда, олардың жан-жақты дамуы мен әлеуметтік бейімделуіне көмек көрсетудің жана жолдарын қарастыруды талап етуде. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңында «Мектепке дейінгі оқытудың жалпы білім беретін оқу бағдарламалары оқудың, жазудың, есептеудің тілдік қатынас тәжірибесінің қарапайым дағдыларын қалыптастырады және бастауыш білім беруді менгеру үшін бірдей бастапқы жағдайларды көздейді» деліген[1]. Осыған орай қазіргі жаңашыл кезеңде білім беру модернизациясы мектепке дейінгі мекемелердің оқу-тәрбие үрдістерінің негізгі тиімді өлшемдерінің бірі, тұлғаның танымдық және коммуникативтік қабілетін дамыту, педагогикалық үрдісте коммуникативтік құзіреттілігі дамыған қатысушыларын тәрбиелеу.

Мектепке дейінгі бала ортаға жеңіл бейімделетін, қарым-қатынасқа түсе алатын және білімді болуы үшін коммуникативтік іскерлікті ғана емес, коммуникативтік мәдениетті де меңгеруі қажет. Коммуникативтік іскерліктің жеткіліксіздігі, сөйлеу енjarлығы еркін қарым-қатынасқа түсуін тежеп, ол өз кезегінде тұлғаның танымдық және коммуникативтік қабілетінің дамуына, сөздік-ойлау қабілетінің дамуына, кедергі келтіріп, білім алуға және мектепке дейінгі тәртібіне қолайсыздық әкеледі.

Құзіреттілік бүгінгі күні білім берудегі инновациялық үрдістерді кейіптейді және көптеген дамыған елдердегі білім беру стандартының жалпы тұжырымымен сәйкес келеді, яғни білім беру мазмұнын құрастырумен, оның саласын қадағалау жүйесі – құзіреттілік жүйесімен тікелей байланысты[3]. Соңғы жылдары білім беру теориясы мен тәжірибесінде құзіреттілікке келудің енгізілуіне байланысты, құзіреттілік және оны қалыптастыру мәселесі өзекті болып отыр. Дамыған елдердің оқу жүйесінде кеңінен қолдана бастаған «құзіреттілік», «құзірет» терминдері жаңа білім стандарты ұстанған басты бағыт ретінде еліміздің білім беру жүйесіне ене бастады. Құзіреттілік ұғымы «білім», «білік» және «дағды» сияқты ұғымдарды қамтиды. Құзіреттілік – бұл алған білімдері мен біліктіліктерін іс-жүзінде, күнделікті өмірде практикалық және теориялық мәселелерді қолдана алу қабілеттілігі[3]. Жалпы құзіреттілік мәселесін қарастыруға Ресейлік зерттеушілер Л.П.Алексеев, В.К.Загвоздкин, И.А.Зимняя, Д.А.Иванов, А.К.Каспржак, Н.С.Кузьмина, А.К.Маркова, Л.М.Митина, Л.А.Петровская, Н.С.Шаблыгина, шет елдік зерттеушілер Дж.Берч, Ш.Дерн, Дж.Каллаган, Н.Хомский Х.-Г.Хофман, Bachman, Steinberg үлес қосты.

Коммуникативтік құзіреттілік мәселесінің мынадай аспектілері: коммуникативтік құзіреттілік құрылымы және мәні (О.А.Анисимова, Н.Н.Богомолова, И.В.Гришняяева, С.И.Дубов, Ю.Н.Емельянов, А.М.Еропкин, Т.А.Кривченко, Б.Д.Парыгин, Т.И.Шульгина), коммуникативтік құзіреттіліктің ерекшелігі (А.А.Бодалев, В.И.Загвязинский, М.С.Каган, В.И.Кашницкая, И.Д.Ладанов), мектепке дейінгі балалардың коммуникативтік құзіреттілігін қалыптастыру ерекшелігі (А.В.Воронова, Б.М.Гриншпун, О.В.Заширинская, Т.А.Нилова, О.С.Павлова, В.И.Селиверстов, М.Шипицына, Н.М.Юрьева) сияқты ерекше аспектілері мамандармен қарастырылды. Коммуникативтік іскерлік қалыптасуының басқада аспектілерін (Е.В.Коблянская, И.В.Лабутова, А.Максимова) психологиялық жағынан, (Л.А.Аухадеева, Е.Е.Боровкова, М.Е.Дашкин, Ю.Н.Емельянов, И.А.Алексеев, В.А.Сонин, В.Н.Снетков, Е.С.Яхонтова, Л.В.Куликова) коммуникативтік қабілеттің дамуы және қалыптасу мәселелерін қарастырды.

Коммуникативтік құзіреттілік үрдісінің дамуына сөйлеу тіліндегі кемістігі кері әсерін тигізбей қоймайды. Сөйлеу тілінің дұрыс дамымауы қарым-қатынасқа түсуді төмендетіп, психикалық ерекшеліктердің пайда болуына әкеліп, сөйлеу тілінде айрықша сипаттар туғызады. Жалпы сөйлеу тілінің дамымауы кезінде жеке психикалық функциялардың жетілмеуі, көңіл-күй тұрақсыздығы қарым-қатынастың тұрақты бұзылуына әкеліп, балалардың коммуникативтік құзіреттіліктің дамуына мүмкіндік бермейді және қиындатады. Сөйлеу тілі дамуында кемістігі бар балаларды (З.Е.Агранович, А.Г.Арушанова, Л.И.Белякова, О.Е.Грибова, Л.И.Айдарова, Ж.В.Антипова, И.Т.Власенко, Д.Б.Ельконин, Ю.Ф.Гаркуша, Р.И.Лалаева), осы балалармен жұмыстың адекватты тәсілдерін (Т.В.Ахутина, В.П.Глухов, Н.С.Жукова, Л.А.Петровская, П.В.Растенникова), жалпы сөйлеу тілі дамымаған балалардың коммуникативтік құзіреттілігін (О.В.Дзюба, О.С.Павлова, Е.Г.Федосеева, Б.М.Гриншпун) қарастырған.

Зерттеулерге сүйенетін болсақ, жалпы сөйлеу тілі дамымаған мектепке дейінгі балалардың коммуникативтік құзіреттілігі білім, білік және іскерліктердің жиынтығы деп қарастырып, коммуникативтік үрдістерін тиімді өтуін қамтамасыз ету (сөйлеу дағдысын меңгеру, коммуникативтік әрекеттерді интерпретациялау, қабылдау, бағалау,

қарым - қатынас жағдайын жоспарлау), мотивациялық сфераға әсер етіп, сөйлеу бұзылысының ерекшелігін есепке алып, (тұлғалық нұсқауын және құндылықты бағдарлауын өзгерту, коммуникативтік мәдениетін қалыптастыру), сонымен қатар мектепке дейінгі балалардың коммуникативтік тәртібін және түзету құралын реттеу ережесі[4].

Қазіргі күнде психолого-педагогикалық ғылымда коммуникативтік құзіреттілікті түсінудің бірізді жүйесі жоқ, соның ішінде жалпы сөйлеу тілі дамымаған мектепке дейінгі балалардың коммуникативтік құзіреттілігі, өйткені: біріншіден, бар дүниелер, коммуникативтік құзіреттіліктің кейбір аспектілерін шешуге ғана қатысады; екіншіден, осы күнге дейін ғылымда да, тәжірибиеде де жалпы сөйлеу тілі дамымаған мектепке дейінгі балалардың коммуникативтік құзіреттілігінің әр түрлерін меңгеру және қолдануына, көптеген жағдайларға келетін күнделікті қарым-қатынасқа жеткілікті көңіл бөлінген жоқ. Мектепке дейінгі кезде коммуникативтік құзіреттілік маңызды бола отырып, қалыптаспай қалған күні, баланың орта және құрдастарымен әлеуметтік белсенділігін қиындатады. Коммуникативтік құзіреттілік мектепке дейінгі жаста өзінің дамуын бастайтын күрделі, көп компонентті білім беру болып табылады. Осыған орай жалпы сөйлеу тілі дамымаған мектепке дейінгі балалардың коммуникативтік құзіреттілігін қалыптастыру көкейтесті болып отыр. Мектепке дейінгі жастағы баланың коммуникативтік құзіреттілігін қалыптастыру дегеніміз - ортамен қатынасқа түсетін қалауын анықтайтын, қатынасты ұйымдастыра алатын, әңгімелесушіні тындайтын, көңіл-күй жағдайын бөлісетін, эмпатия білдіре алатын, конфликт жағдайын шешетін, сөзді қолданатын, ортамен қарым-қатынасқа түсетін, және оларға ілесе алатын қажеттілігін қалыптастыру болып табылады. Мектепке дейінгі балалардың коммуникативтік құзіреттілігін дамыту шарттары мыналар: баланың әлеуметтік әрекетінің дамуы; ересектермен және құрдастармен қарым-қатынасқа түсу қажеттілігінің қалыптасуы; бірлескен әрекеті (ойын әрекеті) және оқыту (ойын әрекеті негізінде); баланың жақын аймағын дамыту болып табылады[4].

Жалпы сөйлеу тілі дамымаған мектепке дейінгі балалардың мынадай ерекшеліктерін ажыратуға болады: фонетика, грамматика және лексиканың жеткіліксіз дамуы; жалпылау ұғымдарын қолдану және түсінуінің нақты еместігі; сөз қорының таяздығы, буын құрылымы күрделі сөз және сөйлемдерді айтуының қиындығы; дыбыстарды естіп ажыратуының ерекшеліктері; сөйлеу белсенділігінің қиындығы және өз кемістігіне критиканың жеткіліксіздігі; фонематикалық қабылдаудың бұзылуы; коммуникативтік функцияның бұзылуында қарым-қатынас қажеттілігінің төмендігі; коммуникация құралының қалыптаспауы (диалогиялық және монологиялық сөйлеудің), қарым-қатынасқа қызығушылықтың болмауы, қарым-қатынас жағдайын бағдарлай алмауы және негативизм[4,5].

Жалпы сөйлеу тілі дамымаған мектепке дейінгі балалардың коммуникативтік құзіреттілігі күрделі, көпфакторлы құрылыс болғанымен, біртұтас құбылыс болып табылады. Жалпы сөйлеу тілі дамымаған мектепке дейінгі балалардың коммуникативтік әрекетінің нәтижесі, оған енетін барлық компоненттердің әсер етуімен қамтамасыз етіледі.

Жалпы сөйлеу тілі дамымаған мектепке дейінгі балалардың коммуникативтік құзіреттілігі уақытта және кеңістікте дамиды және әлеуметтік жағдайларға, жас және жынысына, баланың ішкі ерекшелігіне, заттық-тәжірибелік әрекетін, оқу-тәрбие жұмысының ұйымдастырылуын, қарым-қатынас кеңістік ерекшелігіне негізделеді. Оның тәрбиелік құндылығы мазмұндық жағына, адамгершілік бағыттылығына, қарым-қатынас өрісінің кеңдігіне, оның құрылымына, коммуникативтік іскерліктің жан-жақтылығымен иілгіштігіне байланысты [5].

Жалпы сөйлеу тілі дамымаған үшінші деңгейіндегі балалардың сөйлеу дамуының жеткіліксіздігін (фонематикалық және сөздік) түзетуге және дамытуға болады. Бірақ

бұл басқа коммуникативтік қарым-қатынасқа түсу, белсенділік, мейірімділік қарым-қатынастың вербальды емес құралын қолдану сияқты дағдыларын дамытуға қарағанда өте баяу темпен дамиды. Жалпы сөйлеу тілі дамымаған мектепке дейінгі балалардың коммуникативтік құзіреттілігін дамытуда аталған мәселелер өз бетімен жойылмайды. Оларды түзету үшін жан-жақты және жекелей келе отырып, оптималды даму ортасын құру және баланың ерекшеліктерімен бірлескен әрекетіне еніп, арнайы ұйымдастырылған жұмысты талап етеді.

Коммуникативтік жүйенің барлық компоненттерін сөйлеу құралының жүйесін түзету, көңіл-күй, ерік-жігер таным сферасына мүмкіндігінше түзете-дамыта әсер етуді қамтамасыз етіп, балалардың мүмкіндігін және ерекшелігін есепке ала отырып, оқыту бағдарламасын құрастыруды көздейді (жеке оқу бағдарламасын құру; әдістемелік тәсілдердің стандартты болмауы), әр балаға сай дидактикалық материалдарды іріктеу (мазмұнына, санына, меңгеру темпіне қарай), түзету сабақтарын жекелей ұйымдастыру.

Жалпы сөйлеу тілі дамымаған мектепке дейінгі балалардың коммуникативтік құзіреттілігін дамыту жүйесіне: іріктелген диагностикалық құралы (байланыстырып сөйлеуін дамыту, коммуникативтік дағдыларын қалыптастыру, әңгімелесуге ынтамен кірісу, сөйлеу әрекетінің вербальды-логикалық компоненттерін дамыту, сенсомоторлы белсенділігін реттеу, баланың тілдік компонентін және сөйлеуін қалыптастыру); жалпы сөйлеу тілі дамымаған мектепке дейінгі балалардың коммуникативтік құзіреттілігін дамытудың кешенді бағдарламасы (сөйлеу тілін дамыту, коммуникативтік дағдылардың әртүрлі құралдарымен таныстыру) коммуникативтің әртүрлі жағдайларында әрекет ету технологиясын өңдеу; коммуникативтік дағдыларды меңгеруде өзбетімен болу, коммуникацияға дайындықты дамыту, коммуникативтік мәдениетті қалыптастыру. Сонымен қатар жалпы сөйлеу тілі дамымаған мектепке дейінгі балалардың коммуникативтік құзіреттілігін дамытуда педагогтың ата-аналармен бағытталған жұмысы (мектепке дейінгі жалпы сөйлеу тілі дамымаған балалардың отбасын анықтау, мектепке дейінгі мекеменің дамушылық сабақтарына ата-аналарды белсенді қатысуға жұмылдыру, балалардың коммуникативтік құзіреттілігін дамытуда отбасы тәжірбиесін анықтау, мектепке дейінгі балалардың коммуникативтік әрекетін ұйымдастыру жұмысымен ата-аналарды таныстыру) кіреді[5].

Жалпы сөйлеу тілі дамымаған мектепке дейінгі балалардың коммуникативтік құзіреттілігін қалыптастыру жұмыстарын жүргізу нәтижесінде барлық параметрлерінде өзгерістерді байқауға болатыны анықталған. Балалардың сөйлеу белсенділігі жоғарылайды; қарым-қатынастың тілдік емес құралдарын белсенді қолданады, балалардың қарым-қатынас сөйлеу құралдарын қолдануы түрленеді, қарым-қатынаста тілдік және вербальды емес құрамы жетілдіріледі; баланың ересектермен және құрдастарымен қарым-қатынасының маңыздылығы артады, тұлғалық сапасы дамиды, коммуникативтік мәдениет деңгейі өседі; қарым-қатынастағы негативті көріністердің төмендеуі байқалады (жанжалдасу және агрессивтілігі), ересектермен және құрдастарымен әлеуметтік өзара әрекет ету кезінде жағымды жақтары қалыптасады[8].

Жалпы сөйлеу тілі дамымаған мектепке дейінгі балалардың коммуникативтік құзіреттілігін қалыптастыру үшін мынандай педагогикалық жағдайлар жиынтығы арқасында жүзеге асырылады:

- Жалпы сөйлеу тілі дамымаған мектепке дейінгі балалардың коммуникативтік құзіреттілігін дамыту педагогикалық мақсат сапасында ұсынылады;
- Жалпы сөйлеу тілі дамымаған мектепке дейінгі балалардың коммуникативтік құзіреттілігін дамыту педагогпен баланың сөйлеу кемістігінің деңгейін және оның көріну ерекшелігін есепке ала отырып, бірлескен әрекетін ұйымдастыру;
- Мектепке дейінгі мекеме педагогикалық үрдісте жалпы сөйлеу тілі дамымаған мектепке дейінгі балалардың коммуникативтік құзіреттілігін дамыту жұмыс жүйесін,

сонымен қатар осы үрдісті түзету мақсатында дамуын бақылауды қамтамасыз ететін диагностикалық құрал құрастыру.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңы, - Астана 2007.
2. Зимняя И.А. Компетентный подход в образовании (методолого-теоретический аспект). / В сб: Проблемы качества образования. Материалы XIV Всероссийского совещания Книга 2 – М., - 12 б.
3. Асқарова М.А. Қазез Е. Болашақ математика мұғалімінің кәсіптік қабілетін қалыптастырудың кейбір мәселелері, - Педагогика және психология №2, 2013 2б.
4. Дзюба О.В. Развитие коммуникативной компетентности детей дошкольников с общим недоразвитием речи: Дис. канд.пед.наук. М., 2009
5. Федосеева Е.Г. Формирование коммуникативных умений у детей старшего дошкольного возраста с общим недоразвитием речи: Дис. канд. пед. наук. -М., 1999.
6. Гриншпун Б.М., Селиверстов В. И. Развитие коммуникативных умений у дошкольников в процессе логопедической работы над связной речью //Селиверстов В.И. Речевые игры с детьми. М., 1994. 11-16б
7. Жукова Н.С., Мастюкова Е.М., Филочева Т.Е. Логопедия. Преодоление общего недоразвития речи у дошкольников. М.,1990. -238б
8. Павлова О.С. Нарушение коммуникативного акта у детей с общим недоразвитием речи //Психолингвистика и современная логопедия. -М., 1997.-210-227б

ӘОЖ 822.159.9

СТРЕСС ҰҒЫМЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Ибадилаева А.Б., магистрант

Ғылыми жетекшісі: п.ғ.д., профессор **Наубаева Х.Т.**

І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қаласы,

Aliya.ibadilaeva@mail.ru

Бұл мақалада қазіргі уақытта жиі кездесетін жағдайдың бірі стресс туралы қарастырылған. Стрестен шығу жолдары туралы бағыт берілген. Сонымен қатар біздің өмірімізде жиі кездесетін жағымсыз күйлерге алдын – алу шаралары ұсынылған.

В данной статье повествуется о том, что стресс на сегодняшний день является часто встречающимся явлением. Одним из выходов из стресса является верное направление. Также в статье даны методы прогнозирования часто неприятных жизненных ситуаций.

This article focuses on one of the actual problems stress, that every day phenomenon. And this article describes faithfulness issuance from stressful situation and methods of forecast unpleasant vital situation.

Кілт сөздер: *диагностика, психосоматика, стрессор, инертті, интеллектуализация, арт-терапия, психоматика, фитoadаптоген*

Қазіргі уақытта әлем бойынша көптеген адамдар стресс қалпына түседі. Бұл олардың әр түрлі өмірлік мәселелерінің негізінде пайда болатын жағымсыз эмоциялармен байланысты болады. Адамда стресс әр түрлі себептерден пайда болуы мүмкін: отбасындағы қолайсыз жағдайлар, жұмысындағы қиындықтар, жаңа ортаға бейімделу мәселесі, адамның келеңсіз жағдайға түсіп қалуы, т.б. Менің ойымша, стресс адамның жас ерекшелігіне байланысты да әр түрлі болады: мысалы, балаларда мектептегі сабақ үлгерімінің нашар болуына байланысты ата-анасынан қорқуы немесе

жаңа ортаға толық бейімделе алмауы стресске әкеледі. Студенттерде стресс емтихан тапсыру уақытында жиі кездеседі. Адам үнемі стресс қалыпында жүрсе, онда бұл психосоматикалық ауруларға әкелуі мүмкін. Осыған байланысты психология саласында стресс жағдайын, оның түрлерін анықтауға байланысты және адамның мінез-құлқының ерекшеліктерін ескере отырып, стрессті жеңуге бағытталған зерттеулер жүргізіліп келеді.

Соңғы кездері психоматикалық аурулардың жиілеп бара жатқаны байқалады. Ресей ғалымдарының зерттеуінше, 1941-1945 жылдары екінші әлем соғысында қоршауда қалған Ленинград қаласы тұрғындарының арасында ауыр эмоциялық стрестен аурушандық кең етек алғандығы көпшілікке мәлім. Ал соңғы қайта құру жылдарында халық арасында аурушандық одан да көбейгені анықталып отыр. Оның себебі неде? Бұл сұраққа ғалымдар қазіргі адамдардың нарық заңдылықтары дәрменсіздігінен, бейшаралығынан, амалсыздығынан, болашаққа сенімі жоғалуынан, ауыр мәселелерді шеше алмай, тығырыққа тірелуден деп жауап қайтарады [1].

Осы көзқарасты талдай отырып әбден келісуге болады. Сонымен қатар, бұл ерекше жағдайлардың әсерінен адам организмінің дәрменсізденуі, яғни, кенеттен туындаған шытырман жағдайларда пайда болатын психикалық күйдің қозуы деп қарастырылады. Адам стресті ұзақ уақыт бойы сезбейді. Демек, біз осыған қарай отырып, соғыс кезінде оның жеңіспен аяқталатынына адамдарда үміт болды, олар ертеңгі күнге белгілі бір сеніммен қарады. Ал, қазіргі заманда адамдарды үмітсіздік билеп алған, сенімі жойылған.

Адам денсаулығы туралы Өтебойдақ бабамыз «атпалы ұшық» жүрек мидың сырқаттарын туындатады деп түсінген. Бірақ, ол кезде дерттердің аңғарымдық мүмкіншіліктері қазіргіден төмен болғандықтан, жан-дүниелік ауыртпалықтардан дамиды дерттердің көріністерін тек соңғы сатыларында, адамның жүйкесі әбден тозғанда ғана байқайды екен. Біз оны зерттеушінің мынадай айтып өткен тұжырымынан түсінуімізге болады: «Серейлік ықпалдар ұшықтық тек адамзатты сезгір ой, сезімтал көңіл, теңіздей толғамдық естік жалғамның тоғалылығының бұзылуына ғана көз көргелік бермек». Бұл сойлемнен біз жан дүниелік ауыртпалықтарға әр адам әр түрлі жауап қайтаратынын түсінеміз. Ол ойы олқы, көңілі жарым, көңіл-күйі қатты толқып тұратын адамдарда ақыл-есінің бұзылуына дейін әкелетін дерттер болуы ықтимал дейді. Бүгінгі таңда бұл туралы қазіргі ғалымдардың айтқан көзқарастары өте көп.

Осы тақырып аясында кең ауқымды қарастырған барімізге белгілі 30-50 жылдары канадалық ғалым Ганс Селье стрестің биологиялық теориясын жасады. Ол стрестің 3 кезеңін бөліп көрсетті: 1) кезең мазасыздық кезеңі – ағзада зақымдану және бүліну процесі басым болады. Бұл артериялық қысым мен дене температурасының төмендеуінен, тамырлар мен жасушалы қабаттардың өзгергіштігінің артуынан, қанның қоюлануынан, қанда эозинофильдер мен лимфоциттердің төмендеуінен көрінеді. 2) қарсылық көрсету - ағзаның қорғаныс күштері жинақталып, стрессорға қарсылық көрсету өсе түседі. Бұл кезеңнің екі фазасы бар: ауыр және созылмалы. Ауыр фаза – қан қысымының, дене температурасының, қант пен хлориданың қандығы құрамының артуымен, қанның сұйылуымен сипатталады, яғни, бүйрек үсті бездері қыртысының көлемі өсе түседі. Егер стрессор бүйрек үсті бездері қыртысының атофиясын тудыратындай сонша күшті бомаса, ауыр фаза созылмалы фазаға ауысады. 3) Жүйке жүйесінің ширығу кезеңі – ағзаның барлық қорғану процестерінің әлсіреуімен сипатталады, сондықтан клиникалық жағынан алғанда бірінші кезеңге ұқсай бастайды. Қолайсыз жағдайларда бұл кезең қазамен аяқталады. Сонымен қатар, Ганс Сельенің зерттеуі бойынша стрестің белгілері:

- Адам стресті ұзақ уақыт бойы сезбейді;
- Стресс-бұл адамның динамикалыққа ие ішкі қысымы;

- Стресс жағдайында адам оның ағзадағы локализациясын анықтай алмайды;
- Егер тудыратын себебі көп болған жағдайда, стресс созылмалыға айналуы мүмкін;
- Стресс адамның функционалды психофизикалық жағдайында көрінеді; - деп түсінік берген. Бірақ, осы жайыттарға адамдар мән бермей, ары қарай асқындырып алып жатады. Алайда, Г.Селье стреспен күресудің келесі құрамын ұсынды: салауатты өмір салты, позитивті ойлау, стресті фармакологиялық түзету, яғни фитоадаптогендерді қолдану, белсенді өмірлік бекіту позициясы, белсенді өмірлік бекіту позициясы, ертеңгілік дене шынықтыру. Г.Селье Кеннон теориясын толықтыра отырып, стрессті психология мен медицинадағы негізгі түсініктердің біріне айналдырады [2].

Ғалымдар қазіргі адамдарға «стресстік қоршауда» қалып қоймас үшін өздерінің әдіс-тәсілдерін талмай шығаруда. Осыған орай Ю.В.Щербатых өзінің еңбектерінде кәсіби стресске толық сипаттама бере отырып, оны бірнеше түрлерге бөдген: оқу стрессі, медициналық қызметкердің стрессі, басқарушының стрессі, спорттық стресс. Автор өндірістік стресстің себептерін және кәсіби шаршау феноменін талдап көрсеткен. Автордың пікірі бойынша стресстің кәсіби себептері іскерліктер мен дағдылардың, білімдердің жетіспеушілігімен сипатталады және кейбір жағдайларда адамның денсаулығымен байланысты. Әр түрлі мекемелер мен кәсіп орындардағы қызметкерлердің көптеген мәселелері жұмыс нәтижелілігі мен табысты болуына, сонымен қатар, денсаулығына әсер ететін көптеген мәселелердің себебі психологиялық стрессте болады. Осыған байланысты стресс жұмыстағы негізгі міндеттерді жүзеге асыруға мүмкіндік бермейді. Жұмыстағы стресстің пайда болуына келесі факторлар әсер етеді: белгілі бір уақыт мерзімінде бітіретін өте көп немесе өте аз жұмыс жүктемесі, жұмыскерге нақты талаптар қойылмаған жағдайда, қызығушылық тудырмайтын жұмыс және жұмыс орнының қолайсыз жағдайлары.

Тұлғалық стресстің себептері адамның өзін-өзі төмен бағалауымен, өз-өзіне сенімсіздікпен, алдағы сәтсіздіктерден қорқумен, өзінің болашағына сенбеумен байланысты болады. Қазіргі зерттеулерде адамның психологиялық және физиологиялық өмір деңгейіне әсер ететін стресстің бірнеше түрлері бар. Психология саласындағы шетелдік зерттеуші Nutt D.L. мазасызданудың қалыптасуында маңызды роль атқаратын төрт компонентті бөліп көрсетеді: көңіл-күй, адамның когнитивтік аумағы (жағымсыз эмоцияларды еске алу, болашағына сенбеу), физиологиялық көріністер, (тахикардия, терлеу, тремор), жүріс-тұрыс реакциялары. Ал, биология ғылымдарының докторы Ю.В.Щербатыхтың пікірі бойынша стресстің адам мінез-құлқындағы көріністерін төрт топқа бөлуге болады: өмір салтының өзгеруі, кәсіби қателіктер, психомоториканың бұзылуы, әлеуметтік-рөлдік функциялардың бұзылулары. Психомоториканың бұзылуы былай байқалады: бұлшық еттердің шектен тыс қысымда болуы, қолдың дірілдеуі, тыныс алу ритмінің өзгеруі, дауыстың дірілдеуі, сенсомоторлық реакция жылдамдығының төмендеуі, сөйлеу функцияларының бұзылуы, жазудың бұзылуы [3].

Менің ойымша, стресске мүлдем ұшырамау мүмкін емес. Бұл тұрғыдан алғанда, заманында Әбу Әли Ибн Синаның қойларға қойған тәжірибесі өте қызық. Ол бір қойды қораға, басқа қойларды көретіндей етіп, жалғыз өзін қамаған. Ал екінші қойды басқа қораға қасқырдың үйшігінің жанына орналастырған. Бірінші табынға қосылғысы келіп, маңырай берген, бірақ алдындағы жем-шөпті жеп тұрған. Ал екінші қой қасқырды көрген сайын үркіп, қашпақ болған. Ол алдындағы жемді аузына да алмай, жүдеп-жадап әлсіреген. Адам да сол сияқты жақсыны көрсе жақындағысы келіп, жағымды стресс туады. Ал жаманды кездестіргенде одан жанын аулақ салып, құты қашады, жағымсыз стресс туады. Міне, осы екі мысал стресстің жағымды және жағымсыз түрлерін біршама сипаттайды.

Ғалымдардың зерттеуі бойынша стресс ұзаққа созылған келеңсіз жағдайлар, күн сайын еңсені езетін нәрселер – адам денсаулығы үшін өте зиянды. Стресс түрлі жағдайда болады, кейде жағымды жайлардың өзі адамға қосымша стресс әкелуі мүмкін. Жағымды оқиғалардың стресс туғызуының себебін Хоулмзу және Рай зерттеген. Күнделікті өмірдің өзі стресс болып табылады. Осы ережеге сүйенсек, қарым-қатынастағы өзгерістер, жұмыста немесе қаражат жағынан жағдайлар аяғы жақсыға әкелседе, стресс тудырады. Стрестік жағдай бізді кез келген жерде күтіп тұрады. Ал, Браун және Мак Гилл зерттеулері бойынша адамның өз қалауы бойынша болған өзгерістер біреулерде стресс, ал енді біреулерде стрессіз өтуі мүмкін. Демек, өмірдегі жағымды өзгерістер және денсаулығының нашарлауы арасындағы байланыс өзін-өзі бағалауы төмен адамдарда болатынын көрсетті. Осы зерттеулер негізінде Браун және Макк Гилл позитивті оқиғаларды қалай бұзса сол дәрежеде стресс тудырады деп атап көрсеткен. Сондықтан, проблемалармен күресе білу керек, берілмеу керек.

Қазіргі кезде, стрес жағдайында қолданылатын психологиялық әсер ету технологияларына тоқталатын болсақ; топтық психотерапия, пікірталас терапия, психодрама, арттерапия, музыкатерапия, топтық мінез-құлық терапия, отбасылық терапия. Осы технологияларды қолдану барысында адам стрестен құтыла алады екен. «Психология диагностика» кітабінің авторлары М.К.Акимов, К.М.Гуревич бойынша адамның үрейленуі оның ішкі дағдарыстарымен, қойылған мақсатқа жетудегі ішкі ресурстардың жетіспеушілігі, қажеттіліктер мен оны қанағаттандыру тәсілдерінің арасындағы бір-біріне сәйкес келмеуімен байланысты.

Менің жоғарыда айтылған пікірге деген көзқарасым - авторлардың тұжырымдамасы бойынша үрейлену қорқыныш пен қысымдылықтың субъективтік сезімдерімен сипатталатын уақытша, өтпелі эмоционалдық қалып ретінде анықталады. Үрейлену стрестің бір бөлігі ретінде қарастырылады және эмоциялық пен физиологиялық деңгейде психомоторикадағы өзгерістер ретінде байқалады. Адамдағы осы қалыпты талдау үрейленуді жету жолдарын өндеуге мүмкіндік береді.

И.Ю.Митева өзінің «Стресті басқару курсы» атты еңбегінде стресспен күресуге байланысты бірнеше ұсыныстар берген: дене жаттығуларын жасау, массаж, суда жүзу және т.б. Дене жаттығулары стресті төмендетеді және адамға өзін жақсы сезінуге мүмкіндік беретін оның ағзасындағы химиялық реакциялардың пайда болуына әкеледі. Адам күніне 30 минуттай дене жаттығуларына бөлуі керек. Суда жүзу адамның бұлшық еттеріне жақсы әсер етеді, оны жағымды эмоцияларға бағыттап, өзін жақсы сезінуге мүмкіндік береді. Дене жаттығуларынан басқа стресспен күресуге релаксация мен медитация көмектеседі. И.Ю.Митева стресс кезіндегі жағымсыз эмоциялар мен адамның бұлшық еттеріндегі қысымдылықтың арасында байланыс бар деп көрсетті. Жағымсыз эмоциялар (қорқыныш, үрейлену, мазасыздану, ашулану) бұлшық еттердің қысымдылығынан туғызады. Егер осындай қысымдылықты басуға, азайтуға үйренсе, онда адам өзінің эмоцияларын да бақылай алады. И.Ю.Митеваның пікірі бойынша күлкі терапиясы стресті төмендетудің күшті тәсілдердің бірі ретінде сипатталады. Адамның күлкісі бет бұлшық еттерінің демалуына мүмкіндік береді, ал бұл адам ағзасындағы стрестік гармондардың төмендеуіне әкеледі. Ал, И.Сарвир «Стресті жою» деген кітабында стрестік факторлардың әсерін төмендету және болдырмау үшін адамға өзінің келесі мүмкіндіктерін қолдануды ұсынады: антистрестік демалу, қоршаған ортаны, өзгерту, көңілін басқаға аудару, музыка, қарым-қатынас.

С.А.Игумнов адам бетінің бұлшық еттерінің қысымдылығын азайту үшін «Релаксация маскасы» деген жаттығуды ұсынады. Беттің бұлшық еттерін әр түрлі бағытта қозғалту, қимылдату аутогендік жаттығулармен айналысуға мүмкіндік болмаған жағдайда қолданылады. Осындай жаттығуларды орындау нәтижесінде психикалық және дене қысымдылығы, бас аурулары жазылады [4].

Бүгінгі таңда психологияда стреспен тиімді күресуге көмектесетін арт-терапияның көптеген әдістеріне көңіл бөлінеді. Хедер Уильямс «Сөйлейтін сурет немесе өзінді қалай тану керек» кітабында стреспен күресуге байланысты кеңестер беріледі. Хедер Уильямс «Үрейді көрсетеміз» деген жаттығуды ұсынады: адамның өзіне ыңғайлы жай тауып, өзінің үрейлену сезімін табуға тырысуы (ол қайда орналасқан: адамның басында ма, бетінде ме, аяғында немесе ішінде ме, т.б. Өртүрлі қарандаштарды алып субдоминантты қолмен өзіңізден үрейді шығарып тастаған болып, оны қағаздың бетіне түсіру керек. А.М. Шевченко тәжірибелі психолог, арт-терапевт өз жұмысында «Мәселені кесіп алып тастаймын» деген жаттығуды сипаттап көрсетеді. Автордың ұсынысы бойынша адам өзінің мәселесін өзінің оң жағынан домалақтап, шатасып қалған жіптер ретінде салып, ал өзін сол жағына салуы керек. Содан кейін қайшыны алып, мәселе салынып тұрған бөлігін кесіп алып тастау керек. Арт-терапевтің пікірі бойынша, дәл осы әрекет адамның миында пайда болған мәселені шешуге мүмкіндік береді. Жазбаша түрде белгіленген адамның ойлары голограммалар ретінде сипатталады және осылай оларды жеңуге, яғни жағымсыз эмоциялар мен ойлардан осылайша құтылуға болады.

Барбара Ганим бойынша экспрессивті өнердің арқасында біздің денеміздің қабілеттерін тежейтін жағымсыз ойларды жеңуге болады. Оның пікірі бойынша, көптеген зерттеулердің нәтижелері көрсеткендей адамның иммундық жүйесін әлсірететін, стрестің пайда болуына әкелетін эмоциялардан айырылуға көмектеседі. «Өнер арқылы емделу» деген кітаптың авторы Барбара Ганим жағымсыз эмоциялар көзбен көретін бейне ретінде салынса, мысалы сурет, мүсін ретінде, оларды жеңуге мүмкіндік туады деп көрсетті. Жағымсыз эмоциялар мен ойлар стресс калпына әкеледі, ал ұзақ уақыт адамның бойында сақталған психологиялық қысымдылық адамның иммундық жүйесін әлсіретіп, әр түрлі ауыр ауруларға әкелуі мүмкін. Басқа да арт-терапевттер көрсеткендей, оның да ұсыныстары бойынша адам еңбек іс-әрекетінде көп жұмыс істейтін қолымен емес, басқа қолымен сурет салуды ұсынады. Бұл адамның өз жұмысына сынап, бағаламағанын білдіреді және өз әрекеттерін аз бақылағандығын байқатады. Өзінің бақылауларынан ол сурет сала алмайтын адамдар жақсы нәтижеге жететінін көрсетті. Сурет салу барысында жағымды музыка болғаны дұрыс. Жағымсыз эмоциялар суретте түрлі бояулар, бейнелер, сызулар арқылы көрінуі мүмкін. Жағымсыз эмоцияларды қағазға салу біздің денеміздегі қысымдылықты болдырмайды және денсаулығымызға қауіп келтіре алмайды. Люсия Капаччионе стреспен күресу үшін екі қолымен сурет салуды ұсынады. Оның пікірі бойынша бұл жаттығу екі қол мен бас миының екі жарты шарын белсендетуге мүмкіндік береді. Бұл жаттығу адам санасын көңілсіз, жағымсыз, қажетсіз эмоциялардан тазалайды, көңілін тыныштандырады [5]. Арт-терапия стреспен күресу жұмыстарының ішіндегі күшті әдістердің бірі ретінде қарастырылады.

Эмоциялық стрестің жалпы даму заңдылықтары физикалық, химиялық ауыртпалықтармен ұқсас болып келеді. Шамалы жан-дүниелік ауыртпалықтар адамның кейбір жағдайларға адаптациясын (икемделуін, бейімделуін) туындатса, (мысалы, олардың әсерінен жаңа мағлұматтарды игеруі арқылы адамның еске сақтау қабілеті артады, әртістер жан-тәнімен өздері сомдаған кейіпкерлері бейнесін көрермендерге жеткізеді, кәсіпкерлер нарыққа бейімделеді, т.с.с), шектен тыс ауыртпалықтар көптеген дерттердің дамуына себепкер болады. сондықтан да қазіргі уақытта тым ауырлап бара жатқан жан-дүниелік ауыртпалықтардың ауру туындататын ықпалы адаптациялық бейімділіктен басым болып отыр.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Шокараев Г.В. Стресс оның жүрек патологиясындағы рөлі және қалай күресу керек// Денсаулық. №7, 2003.

2. Психотерапевтическая энциклопедия / под ред. Б.Д.Карвасарского. – СПб.:Питер, 2006. – с.944
3. Щербатых Ю.В. Психология стресса и методы коррекции. - СПб.:Питер, 2006. – с.256.
4. Шевченко М.Я рисую успех и здоровье. Арт-терапия для всех. – СПб.: Питер, 2007.-с.96
5. Игумнов.С.А. Управление стрессом:современные психологические и медикаментозные подходы. – СПб.:Речь, 2007.-с.217.

ӘОЖ 37.01.

ОЙЛАУ ӘРЕКЕТІНІҢ ОҚЫТУ ПРОЦЕСІНДЕГІ ҚАЛЫПТАСУ ЖОЛДАРЫ

Исагулов М.С., магистрант

І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті

Мақалада ойлау әрекетінің оқыту процесіндегі қалыптасу жолдары, оқыту процесінде ой әрекетін басқару туралы мәселе көтерілген. Ойлау әрекетінің оқыту процесіндегі қалыптасу жолдары туралы ғалымдардың зерттеулеріне, тәжірибелерге сүйене отырып, теориялық тұрғыда сипаттама жасалынған.

В статье рассматриваются проблемы пути формирования мышления в процессе обучения, управления мыслительной деятельностью. Представлен теоретический анализ проблемы формирования мышления в процессе обучения, опираясь на опыт и научные труды ведущих ученых.

This article discusses the ways of thinking in the formation of the learning process, control of mental activity. A theoretical analysis of the problem of formation of thinking in the learning process, drawing on the experience and research work of leading scientists.

Кілт сөздер: ой әрекетін басқару, танымдық белсенділік, ой-әрекеттің қалыптасу жолы.

Шетелдік және отандық даму психологиясының тарихы мен қазіргі жай күйінің талдамалық очеркі оның тақырыптық саласының ауқымдылығын (адамның денелік, ішкі сезім, әлеуметтік, тұлғалық және басқа да жақтарының дамуы), сондай-ақ психикалық даму фактілерін алудың сан алуан әдістерін түсіндірудің теориялық үлгілерін анықтады. Адамның онтогенездегі дамуының жалпы заңдылықтарын зерттеу кезінде жас ерекшеліктері психологиясының барлық теорияларының маңызы бірдей болмайды. Бірқатар теориялар (олардың көпшілігі) адам өмірінің балалық кезеңімен шектеледі, енді біреулері психикалық дамудың жеке мәселелерін (танымды, эмоцияларды, тұлғаны және т.б.) зерттеуге бағдарланады.

Адамның ішкі жан дүниесі құбылыстарының сипаттамасы, оның индивидуалды өмірінің шегіндегі субъективті нақтылық дамуының негіздемелері мен шарттарын анықтау, адамның білім берудегі қалыптасуының психологиялық-педагогикалық шарттарын ұсынуды құрайды. Психологиялық адамтану дегеніміз – бүкіл өмір бойындағы дамудың онтологиясы, құрылымы, шарттары мен қозғаушы күштерін және білім берудің заңдылықтарын толық қамтитын, субъективті нақтылық туралы ілім. Ол адам психологиясын тұтас және даму үстіндегі нақтылық ретінде зерттейді [1].

Тұтас ретіндегі адамның ерекше кескіні – оның субъект ретіндегі болмысы. С.Л.Рубинштейн өзінің осы қасиетін адам ішке, саналы тіршілік иесі және іс-әрекет субъектісі ретінде өзі өзгертетін нақтының құрамына, дүние болмысының құрамына енгізілуі тиіс екендігін айтқан. «Субъект ретіндегі адам, - деп жазады А.В.Брушлинский, - оның барлық аса күрделі және қарама-қайшылықты қасиеттерінің,

ең алдымен, психикалық үрдістерінің, жай-күйлері мен қасиеттерінің, оның сана-сезімі мен санасыздығының жоғары жүйелік тұтастығы».

Ойлану – дамушы құбылыс және адам басында үнемі белгілі бір күйде жүреді. Мұндағы үздіксіз ойлау мен оның жемісі ұғымдар мен сөйлемдер де бір емес. Мәселенің шешілуі адам басында реттеліп отырады. Сондықтан ойлау туралы зерттеулер, олардың процесс күйінде емес ойлау қалайша жүзеге асып, реттеліп, дамып отыруы үшін қандай шарттар қажет екенін тексеруге арналған. Ойлау процестің жүзеге асу шартына адамның бұрынғы тәжірибесі мен бағыты және ойлануға итермелейтін мотивтері жатады.

Испанияның ұлы ойшылдарының бірі Бальтасар Грасиан: «Жұрт қалай ойласа солай емес, өзінше ойлау – ақылдылықтың белгісі» және «Таным тереңдігі мақсат биіктігінен тұрады» -деген екен [2].

Психологтар С.Л.Рубинштейн, Н.А.Менчинская, З.М.Калмыкова еңбектерінде ойлау іс-әрекеті мынадай ойлау процестерімен құрылады: жалпылау мен талдап оқытудан, жаңа материалдың ережесі мен принциптерін ашудың негізгі заңдылықтарын анықтаудан тұрады.

Психологтар (А.Н. Леонтьев, П.Я. Гальперин, Н.Ф. Талызина және т.б.) оқыту процесінде ой әрекетін басқару туралы өзіндік пікір айтады. Бұл теория бойынша, жаңа білімді (ұғымды) меңгеруі бес кезеңнен құрылған ой-әрекеттің қалыптасу жолына байланысты [3].

Бірінші кезеңде – білімгерлерге әрекеттің мақсаты нені және қалай жасау керек екені туралы мағұлмат беріледі.

Екінші кезең – материалдық саты деп аталады. Өйткені бұл кезде білімгерлер нақты материалдық заттармен, яғни модельдер, схемалар сияқты құралдармен тікелей жұмыс істейді. Осы екі кезеңдегі әрекеттерді меңгергеннен кейін ғана үшінші сатыға көшеді.

Үшінші кезең – сыртқы сөйлеу кезеңі деп аталады. Бұл кезеңде (материалдық заттар мен құралдар жоқ жағдайы) білімгер өз әрекетін дауыстап сөйлеу немесе жазу арқылы іске асырады. Білімгер әрекеті бірте-бірте қысқартылған және қорытылған сипатқа ие болады.

Төртінші кезең - өзіне естіртіп сөйлеу кезеңі деп аталады. Бұл кезеңде білімгерлердің әрекеті оның өзіне естіртіп сөйлеу арқылы іске асады. Мұнда оның әрекеті әрі қарай қысқару және жалпылау сипатына көшеді.

Бесінші кезең – ойлау кезеңі деп аталады. Бұл кезде білімгер әрекеті сыртқа шықпай іштей сөйлеу арқылы іске асады. Әрекет мейлінше қысқартылған және автоматтанған дәрежеге жетеді.

Оқыту процесінде есте сақтау мен әсіресе ойлау әрқашанда бірге әрекет жасайды. Ойлау процесі сабақтың мазмұны мен танысу кезінде белсенді түрде көрініп отырады және сабақ барысында жан-жақты талдау, топтау, салыстыру, ой қортындысын жасау арқылы, бірнеше тәсілдерді қолдану үстінде біртіндеп өрісі дамиды. Ойлау арқылы адамға көзге көрінбейтін заттар мен құбылыстардың арасындағы күрделі себепті байланыстырады, заңдылықтарды ұғады. Сонымен қатар, әсіресе оқу материалын жүйелі және мәніне қарай ұғынуда ой операциясы негізгі роль атқарады.

Оқыту процесіндегі ой-әрекетінің қалыптасу жолдарында танымдық белсенділіктің мынадай көріністері болатынын білу керек:

- Білуге деген ықыластың, ұмтылыстың, шабыттың жоғары болуы;
- Білімгерлердің өзіндік дербестігі, сұрақ беруге құмарлығы, пікір-талас туғызуға деген ықыласы;
- Білімгерлердің материалды еркін, өз сөзімен айтып беру мүмкіндігі және шығармашылық әрекетінің жоғары болуы;

Егер де білімгерлердің бойында танымдық белсенділік болса, оларда ақыл-ой қабілеттерінің мынадай элементтері дамиды: зеректілік, зейінділік, байқағыштық ойлау мен сөйлеу дербестігі т.б.

Білімгерлердің оқыту процесіндегі өздік жұмыстары ойлау әрекетінің тиімді амал-тәсілдерін қалыптастырады. Амалдарды қолдану арқылы материалдың мазмұнын еркін меңгеріп, материалдың баяндау тәртібін өзінше өзгертіп айтып береді.

Міне, осындай жағдайда ғана білімге деген қажеттілік, талпыныс, қызығу, танымдық белсенділік қалыптасады.

Сондай-ақ психология ғылымдарының докторы, профессор С.М.Жақыповтың зерттеуі бойынша, біріккен диалогты іс-әрекетпен қатар, оқытудың белсенді әрекетінің екі түрлі классификациясын негізгі белгі субъектінің белсенділігін жоғарлататын оқыту әдістері мен білімгерлердің танымдық іс-әрекетін белсендіретін белгілер жатады. Ал, екіншіден керісінше дәстүрлі оқыту әдістерін емес, іскер ойын типтері сияқты белгілерге байланысты, «... оқытудың белсенді әдістерінің психологиялық белгісі болып табылады. Сондықтан да әрекетті диалогты танымдық іс-әрекетті қалыптастыру мен қатар оқытудың белсенді әдістерінде айту керек» - деді С.М. Жақыпов [4].

Ойлауды үш жақтан: біріншіден, таным сатысы, екіншіден, таным процесі және үшіншіден, адам ақыл-ой қызметінің формасы ретінде қарауға болады. Кез-келген танымдық процесс сияқты, ойлау өмір шындығы бейнесін білдіреді. Алайда ойлаудың қабылдаудан айырмашылығы – ол біздің сезім мүшелерімізге тікелей әсер етуші заттар мен құбылыстарды ғана бейнелемейді. Ойлау арқылы заттар мен құбылыстарды олардың айырықша белгілері арқылы таниды және де заттар мен құбылыстар арасында орын алып отырған көп түрлі шындық байланыстар арқылы таниды.

Мұндай байланыстар адам пайдаланатын себеп пен салдар әрекет ету мақсаты мен құралы, бүтін мен бөлшек (элементтердің), зат құрылымы және оның атқаратын қызметінің ара-қатынастары және басқалар болып табылады.

Ойлау арқылы адам құбылыстарды олардың байланыстарымен қоса таниды. Байланыстың әр типі, оның әрбір категориясы белгілі бір сөзбен белгіленген. Оларды атай отырып, адам қандай байланыстарды табу керектігін белгілейді.

Ойлау мен тілдің органикалық байланысы арқасында ойлау арқылы балалар өздері тікелей қабылдай алмайтын, көзге ілігер формасы жоқ, ол тіптен сезімдік қабылдауға көнбейтін құбылыстар арасындағы байланысты аша алады.

Ойлану – дамушы құбылыс және адам басында үнемі белгілі бір күйде жүреді. Мұндағы үздіксіз ойлау мен оның жемісі ұғымдар мен сөйлемдерде бір емес. Мәселенің шешілуі адам басында реттеліп отырады. Сондықтан ойлау туралы зерттеулер, олардың процесс күйінде емес ойлау қалайша жүзеге асып, реттеліп, дамып отыруы үшін қандай шарттар қажет екенін тексеруге арналған. Ойлау процестің жүзеге асу шартына адамның бұрынғы тәжірибесі мен бағыты және ойлануға итермелейтін мотивтері жатады.

Ойлау іс-әрекетінің тиімділігі білімдердің қосындысы ғана емес, олардың өзара байланысымен анықталады. Психологияда білімнің шынайы мәнін ашатын анықтаушы критерий оның міндетті түрде қолданылуы деген көзқарас әлдеқашан орын тепкен [5].

Ойлау әрекеттерін кезеңмен қалыптастыру теориясының орталық буыны оқу іс-әрекетінің белгілі ретіндегі әрекет болып табылады. Әрбір әрекет белгілі бір ретпен және белгілі бір ережеге сәйкес орындалатын операциялардың белгілі бір жиынтығын қамтиды. Мұнда танымда ойлау іс-әрекеті бұл жүйелердегі негізгі ұғымдарды білуге, жалпы ғана емес, әртүрлі белгілерді, олардың себептері мен салдарын анықтауға бағытталады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Жұбаназарова Н.С. Жас ерекшелік психологиясы. Қазақ университеті. Алматы, 2012.

2. Наубаева Х.Т. Халықтық педагогика негізінде оқу-тәрбие процесіндегі танымдық іс-әрекетті басқару // Халықар.ғыл.-теор. конф. Том 2// ЖМУ, Талдықорған, 2003ж
3. И.В.Дубровина «Рабочая книга школьного психолога» М., 1991г.
4. Джакупов С.М. Психология познавательной деятельности. Алма-Ата Изд., Каз ТУ, 1992 – 192 с.
5. Б.Н. Алмазов «Психология» М., 1980г.

UDC 159.9.

THE NOTION OF A PSYCHOLOGICAL BARRIER IN PSYCHOLOGY

Suyumbekova B.T.

1st course master degree student, specialty of pedagogy and psychology

Scientific instructor: c.ps.s., docent **Abisheva E.D.**

Zhetysu State university named after I.Zhansugurov, Taldykorgan

bal_1991@mail.ru

Мақалада ЖОО білімгерлердің шет тілін үйренудегі психологиялық кедергілердің алдын алу мәселелері туралы, осы мәселені зерттеген шетелдік және отандық ғалымдар туралы, ғалымдардың теорияларына тоқталып өттік. Психологиялық кедергілердің түрлерін көрсетіп және олардың алдын алу шаралын көрсеттік.

В данной статье рассматривается преодоление психологических барьеров при изучении иностранного языка у студентов, работы зарубежных и отечественных ученых, которые исследовали проблемы психологического барьера. Указали виды психологических барьеров.

In this article is discussed how to overcome the psychological barriers of students by learning a foreign languages, the work of foreign and Russian scientists who have examined the problems of a psychological barrier. Identify types of psychological barriers.

Key words. *Barrier, scientists, students, theory, notion, psychology, overcoming of barriers.*

The term "barrier" (*from the french. barrier - a hindrance, obstacle, hitch*) in the psychological meaning is usually regarded as a kind of reaction man on the obstacle itself, accompanied by the emergence of tense mental state.

Among foreign studies for our most important work are submitted to the psychoanalytic theory of personality Z.Freud, K.Jung, Karen Horney, O.Fenichel, A.Adler, humanistic conception of personality Rogers, Eric Berne's theory of personality and Lewin , under the direction of the cognitive theory of personality J.Kelly, socio-psychological concept of intelligence child A.N. Pere-Klrmop theoretical work of Piaget, J.Mead, as well as research by other scientists, affecting in any way question the psychological barriers.

First problem of the theoretical understanding of the psychological barriers was addressed in psychoanalytic theory of Z.Freud. The main problem for the individual consists in the fact, as her cope with various obstacles, difficulties, anxiety, getting up on the path of human development. In playing the role of blocker barrier that replaces the needs of individuals and alarming, despair. In psychoanalysis, anxiety is a function of the ego, which is designed to warn the person of the impending threat, which must meet or avoid [1,19].

A threat to the ego (the external environment, Id or superego) defines three types of alarm: 1) realistic anxiety is emotional from paved threat and/or understanding of the real dangers of the outside world, 2) neurotic anxiety is a response to danger that unacceptable impulses from the Id will be aware, 3) moral anxiety arises as a result emotional response when the ego feels threat of punishment by the superego.

According to Z.Freud, anxiety of any type can be overcome in two ways of the ground. The first of these is to enter into interaction with the problem, solve it, remove the

obstacle and thereby reduce its impact. The second method involves distortion or denial of the existence of the situation itself. Application of psychological protection defined Z. Freud as a generic term for all psychological techniques (repression, denial, projection, etc.), should lead to the achievement of the main goal - and the integrity of a consistent of inner peace, elimination of anxiety and tension.

Review of the problem of psychological barriers we find in other psychoanalytic concepts of the person (Karen Horney, Alfred Adler, Jung) majority of the authors of these concepts reveal the concept of conflict through the psychological barrier of the unconscious and consciousness, through the conflict of communication that is fixed in terms of character and serves as a protective mechanism.

According to Adler the most important psychological phenomenon in human nature after the unity of the personality is the desire of the individual to the superiority and success is directly related to a sense of inferiority. Inferiority complex is not that requires special light compensation and satisfaction, at the same time increases the barriers, as it had been an obstacle to the success of [2,45].

The interesting concept and Eric Berne, according to which a person - it is a living energy system, the voltage which cause the desire. The voltage acts as a barrier to overcome that person must, how-satisfying that desire, without coming into conflict with themselves, with others, with the world. Emerged from the equilibrium energy (voltage) is manifested in the physical man and mentally. Mental stress is expressed in feelings of anxiety and despondency. This feeling comes from needs some way to restore balance and relieve stress, as people all the time trying to come to a standstill, and he needs to find a path of least resistance. The problem of man is to find the best way of dealing with other people (energy systems). E. Byrne emphasizes the importance of constructive overcome stress (barriers): "... constructively directed energy aims spiritual and material progress. Mental development of human rights depends on its ability to send these internal forces to the most productive purposes "[3,77].

In other psychoanalytic theories of personality problem is viewed through the psychological barriers character structure, which is formed under the influence of a human life experience, acquiring a special combination of its unique features and fixes in life style.

In theories of humanistic psychology presents a different perspective on the problem we are studying. One of the brightest representatives of humanistic psychology is Rogers, who in his theory of personality highlights not only the psychological barriers that are determined by individual experience, but also the communication barriers. He believes that it is the interaction with other people allows you to open, to discover their true self. Personality becomes visible for themselves through relationships with other persons. The author distinguishes two systems of regulation of behavior: the body, trying to preserve and strengthen themselves and "I" personality - a special area on the experience of the individual, the evolving system of perceptions and evaluations of personality traits and their relationship to the world. When rigid structure "I" is not consistent with her experience is perceived as a threat to the individual and his or awareness is exposed distortion or denied. Rogers introduces the concepts of congruence and Incongruent personality. Congruence is defined as the degree of correspondence between the reported experienced by cash and experience. It describes the differences between experience and awareness. High degree of congruence means that the message, experience and consciousness is more or less the same [4,91].

American psychologist A.D. Hall, describing the obstacles in the creative and critical thinking, identifies the following types of psychological barriers:

- 1) perceptual barriers that are in a bad perception, Gut manifest that person perceives what is not or does not accept the fact that there is;
- 2) intellectual obstacles, among which A. Hall refers to too -jet and too vigorous criticism of their ideas, excessive narrowing problems or lack of limitation;

3) emotional barriers is fear of called not to be raised to the laughter of others, lack of confidence, delight their critical abilities.

Also considered internal barriers that exist in the human - century AD Hall also highlights the obstacles from the external environment (the environment). These include physical (climate effects, the quantity and quality of food, comfort and discomfort, etc.) and social environment (social conditions and situations, the characteristic for a specific social and political system).

Another American psychologist P. Hill to psychological barriers include obstacles both psychological and organic order, noting at the same time, they may overlap. The obstacles he personally identifiable attributes:

- lack of flexibility. Familiarity with certain objects or the concept raises some changed their views on the functions, which limits their value;
- force of habit. This refers to the use of the old ways of Cape, as well as previous methods and techniques for the transition to new topics. Setting approach to solving problems often leads to new problems those old methods;
- banausic approach. Straightforward approach is characterized by the fact that instead of a comprehensive reflection problem, we immediately turn to the facts, and thus undertake too fast for her immediate solution;
- excessive specialization. Specialization may limit the scope so that the knowledge of man, his understanding of the real world into a shallow, barrier thereby brainstorming lying across disciplines;
- influence authorities. Often people are so much under the influence of judgments recognized authorities, they immediately recognize the pivotal role and cannot develop the qualities necessary for successful implementation of activities;
- fear of criticism .

Foreign psychologists were disclosed system characteristics of internal and external psychological barriers. Internal psychological barriers scientists are characterized by pronounced on situational level, the dominant personality, such as anxiety, conflict and unconscious mind, conflict communication, stress barriers as obstacles, etc. The emergence of external barriers associated with foreign psychologists stresses in the social environment of man. Scientists also were substantiated classification psychological barriers through their belonging to one or another form. Thus, the analysis performed shows that the psychological barriers can arise and develop only under certain unfavorable conditions manifestation of personality development and its activities they have their own content and dynamic characteristics, and the fact that there are different ways to overcome psychological barriers.

Modern domestic psychology develops this problem in the context of deyatellyustnogo approach informed L.S. Vygotsky, S.L. Rubinstein, A. Leontiev, B.F. Lomov, B.D. Parygina, B.C. Shakurov. Particular attention is paid to various types of psychological barriers: semantic (L.I. Bozovich, M. Neumark), emotional, tactical (L.B. Filonov) Barriers to communication (V.A. Kan Kalik, H.H. Abozau , B.D. Parigin) Barriers to educational activities (A.K. Markov, H.A. Podymov), innovative Barriers (A.I. Prigogine, H.P. Podymova) and etc.

In the activity approach holds numerous studies revealing the problem of psychological barriers. Theoretical basis for understanding the problem laid in S.L. Rubinstein, who, emphasizing the relationship of activity and emotion, said: "During the activity there is usually critical points, which define favorable or unfavorable to the subject for a result, turnover or the outcome of its activities. Man as a conscious being more or less adequately anticipates the approach of such critical points. When approaching them in the sense of man - positive or negative - comes detente". These "critical point" is a kind of internal barriers, psychological barriers. SL Rubinstein function allocates and overcome these barriers, "pleasure, which gives us the process of labor - is mainly pleasure associated with overcoming difficulties ..." [5,76].

For our study, it is of interest motivational theory A.N. Leontiev, who emphasizes that the motives are not separated from consciousness. "Even when the motives are not confess, that is when a person does not realize that prompts him to make those or other actions, they still find their mental reflection, but in a special form - emotional coloring of action".

According to the author, the emotional coloring (its intensity, its sign and its qualitative characteristics) performs a specific function that requires to distinguish the concept of emotion and the concept of personal meaning . At lower levels directly reflect the needs of items "labeled" emotion. During the development of the activities going on split function motifs and selection semantic motifs that are endowed with personal meaning and motivation incentives - emotional, affective, deprived of sense-functions. Emotional sphere in the personality structure of different people may have different specific gravity. It will be more or less depending on the temperament and especially on how deep his feelings. In other words, A.N. Leontiev disclosed essence psychological barriers when considering the emotional feelings that arise in the process of satisfying needs. "Our sensual images as concepts contain the movement and, therefore, contradictions, and they reflect the object in its diverse relations and mediations".

Content analysis of the concept of "psychological barrier" in Russian psychological science reveals most consistently B.D. Parygina. The author makes a statement of the problem of psychological barriers in line with his idea of mediation psychic activity of man in the modern scientific and technological development, which leads to the consequences of dual nature : on the one hand, the growing intensification of activity, on the other hand, reduced the initial level of the emotional potential of the individual, without which further intensification becomes impossible.

On this basis, the author comes to the conclusion that most of intensification, involving maximum involvement in the activities, it contains the complete opposite, repeatedly generates indirect nature of the activity and is manifested in a tendency to emotional disconnection from her. It is this fact, according to B.D. Parygina, is one of the main causes of "dense shell psychological barriers, preserving potential mental activity of the subject". In this psychological barriers include not only the person's attitude toward the subject of labor, but also the entire system of its communications. In this case, the psychological barriers have two alternative functions in nature: on the one hand, raise the level of psychological security of the person in relation to the increasing mental tension, and on the other, neutralized a powerful tank toning and stimulation of emotional activity of the individual, what is the scope of his direct communication.

Statement of the problem of psychological barriers in the mainstream ideas indirectly human mental activity has caused the nature of factors that have been identified as causes of psychological barriers, and a substantive definition of the concept, which is indicated by their nature and function "in their psychological nature of psychological barrier presented is a stable installation or mental attitude of the person, fixed on the results already achieved, which inhibits further mobilize and use of human spiritual potential " [6,125].

In another case, a psychological barrier is determined by its isolation functions. Under the psychological barrier meant "processes such property or even the human condition in general, that canned hidden emotional and intellectual potential but its activity". This definition indicates not only the function of a psychological barrier - hiding emotional and intellectual potential activity, but also reveals its main carrier - a person but also highlights the forms (ways) the existence of a psychological barrier processes, the properties of the human condition in general.

In determining the psychological barrier V.F. Galigina given a slightly different interpretation of this phenomenon. Barrier "psychological barrier, optimal leakage of decisive processes of adaptation to the new personality facto frames of the environment caused by the situation or features or characteristics of the communication or personality characteristics". In

this definition, the area likely localization psychological barrier expands - situation, message, personality traits communicants.

V.N. Antonius, G.A. Mochenov, P.C. Zaitsev as the main parameters of the psychological barriers distinguished: a combination of factors that make up the psychological barriers, their scale, height and character. The authors note that psychological barriers are dynamic formation manifests itself as a negative attitude to the object whose parameters have different values in their development and are dependent on the stakeholders.

Question of the genesis of psychological barriers differently solved by modern researchers. There is an opinion that "the origins of psychological barriers laid in the very fact of the existence of community and belonging to her individual". Isolation of individuals within the community "we" is explained by the mechanism of community opposition to the other - "they", which in this case acts as a psychological barrier with respect to any impact on this community from the outside. As can be seen, the question of the genesis of psychological barriers developed in this case in connection with the historical view of the problem.

The study A.A. Royak question of the genesis of psychological barriers is solved in the context of relations activities and communication problems. Psychological barrier, by definition, the author - a kind of socio-psychological phenomenon, which manifests itself as a result of some person experiences difficulty communicating. Exploring the child's play activity, A.A. Royak difficulties allocates two types of communication: motivation and operationally, on what basis and addressed questions about the genesis of psychological barriers. Thus, a child with operational difficulties objectively cannot meet the requirements that apply to him by the team of peers, and for this reason between him and the other children there is an operational barrier. At the same difficulties motivational needs in the game and do not get communication leading to the child, and therefore between him and the majority of children at the motivational barrier arises.

Several studies highlight local psychologists allows barriers in their essential aspects. In the first place, the barriers associated with the external circumstances are fulfilled the function obstacles. As such, G.M. Andreev calls, first of all, the factors of social order caused by political, religious, professional differences of actors, as well as their belonging to different social groups.

Secondly, the barriers are caused by a variety of factors internal to the order. And in this context it is appropriate to talk about the challenges and difficulties in of any activities as a second component of the barriers. Difficulties may be associated with features of education, namely, rudeness habit to "put pressure" on the other, difficulties may arise from the inability to be disclosed; absence of the need for interoperability, which are expressed in the tendency to moralizing, inattention to the partner, insulting condescension or indifference forward; unconscious desire to vent feelings of enmity and fear, hurt person interaction, which does not bring satisfaction because falsehood and hypocrisy. These difficulties are expressed in a particular form of mental states and manifest in the outer passivity on the one hand, on the other hand, are associated with diverse manifestations of personality, individuality (displeasure and disappointment, apathy or aggression, internal anxiety and fear, personality disorders and internal conflicts).

E.D. Tumanov determines the existence of these types of barriers, which are determined by factors of semantic content-order. In some cases, their essence is to avoid the objectives and external requirements that are subjectively less desirable for a person at that objectively necessary. Because of this, there is a semantic conflict. In other cases, ignored less important motives and goals, and emotional and volitional resources are concentrated in the area of high-priority ones. The example of their experimental data [7,203]. E.D. Tumanov showed that psychological barrier may in some cases limit the activity in others, on the contrary, increase it.

Internal difficulties can also arise when the need to change the usual level of functional mobilization. These difficulties are the basis of so-called functional barriers. It should be noted that the separation of the concepts of obstacles and difficulties as, respectively, the external and internal factors barriers are not absolute. This is because not only the outer barriers can cause internal problems, but on the contrary, internal constraints of the subject can lead to the formation of external obstacles to the partner.

REFERENCES

1. З.Фрейд. О психоанализе. Пять лекций //Хрестоматия по истории психологии / Под ред. П.Я. Гальперина, А.Н. Ждан. - М., 2003.
2. А. Адлер. Стиль жизни // Психология индивидуальных различий / Под ред. Ю.Б. Гишпенрейтера, В.Я. Романова. - М.: ЧеРо, 2000.
3. Э. Берн. Введение в психиатрию и психоанализ для непосвященных. - СПб., 1994.
4. К. Хорни. Наши внутренние конфликты. Конструктивная теория невроза.-СПб.: Лань, 2001
5. С.Л. Рубинштейн. Проблемы общей психологии. - М.: Педагогика, 1996.
6. Б.Д. Парыгин . Психологический барьер и его проблемы // Современное состояние и проблемы социальной психологии. - М.: Знание, 2001
7. Е.Д. Туманов. О функциях и типах психологических барьеров личности // Социально-психологические и нравственные аспекты изучения личности / Отв. ред. Е.В. Шорохова, В.П. Левкович. - М., 2005.

ӘОЖ 37.01

ПСИХОЛОГТЫҢ КӘСІБИ ӘРЕКЕТІНІҢ ҚҰРЫЛЫМЫ

Тажинова Г.А.

I.Жансүгіров атындағы ЖМУ, Талдықорған қ., Gulnara71.a@mail.ru

Мақалада психологтың кәсіби әрекетінің құрылымы, практикалық психологтардың қызмет ету аумағы туралы мәселелері қарастырылған. Психологтың кәсіби әрекетінің құрылымы мәселесіне байланысты ғалымдардың зерттеулеріне, тәжірибелерге сүйене отырып, теориялық, практикалық тұрғыда сипаттама берілген.

В статье рассматриваются проблемы структуры профессиональной деятельности психолога, служба практического психолога. Проанализированы практическая, теоретическая значимость структуры профессиональной деятельности психолога и службы практического психолога.

This article discusses the structure of the professional work of the psychologist, the service of the practical psychologist. Analyzed the practical, theoretical significance structure of professional activities and services of a psychologist practical psychologist.

Кілт сөздер: кәсіби әрекет құрылымы, психологиялық кеңес беру, психологиялық көмек, клиент.

Мемлекетіміз бәсекелестікке қабілетті 50 мемлекет қатарына кіру үшін әрбір адам дүниежүзілік білім кеңістігінде өз білімі, қабілеті, енбекқорлығымен өз орнын табу керек. Міне, осы міндеттерді орындауда жас ұрпаққа, мұғалімдерге, ата-аналарға мектепте жүргізілетін психологиялық қызметтің рөлі зор.

Психологиялық тұрғыдан іс-әрекет өте күрделі көп өлшемде деңгейлі, ұдайы даму өзгерістегі құбылыс. Ал осы құбылысты әркілы ғылыми тұжырымдарға негізделген теориялық бағыттар әдетте жеке элементтерге бөлініп, оларды өзара байланыссыз зерттеуде. Мысалы, бір тұжырым бойынша іс-әрекет бірізді өзара ауысып отыратын қимылдар жиынтығы делінсе, екіншісі іс-әрекеттің түрткілік қырына үлкен

мән береді, ал үшінші бірі іс-әрекетті реттеп беруші механизмдерді талдауға көп назар аударады.

Іс-әрекетті онымен қоса жүретін физиологиялық үрдістермен де байланыстыра талдау концепциясы жоқ емес. Әлбетте аталған ғылыми бағыттардың бәрінің де өзіндік маңыздылығы орасан, әрбірі өте құнды нәтижеге жеткізіп, бірін-бірі толықтыра отырады. Бірақ, олардың әрқайсысы өз алдына әмбебап сипатқа ие емес. Сонымен, іс-әрекет – адамның қоршаған дүниемен өзара ықпалды байланысының қозғалысты жүйесі. Осы жүйеде психикалық бейне пайда болып, объекті күйіне енеді, ол іс-әрекеттің саналы қабылданған мақсатты түрі болып табылады [1].

Белгілі бір мақсатқа бағытталған белсенділікті іс-әрекет деп санауға болады. Ал іс-әрекеттің бүкіл басқа тараптары, іс-әрекетті жоспарлау, ағымдағы ақпаратты өңдеу, шешім қабылдау көбіне есепке алына бермейді. Алынған күнде толық болмауы, кейде тіпті қате де болуы мүмкін. Іс-әрекет қай деңгейде танылмасын, саналы мақсат оның қажетті белгісі.

Жеке адамның әрекеті еңбек іс-әрекетінің қандайда бір көрінісі ретінде қалыптасқан. Белгілі бір қоғамдық қызметке бағытталған әрекет жиынтығы еңбектік іс-әрекеттің белгілі бір түрі құрайды. Ал еңбектік іс-әрекет әрдайым белгілі өнімге арналатындықтан, адам әрекеті де тиісті нәтижені көздейді.

Адам әрекетінің саналы әрі мақсатты болуы - адамның басқа жануарлар дүниесінен ажырау белгісі. Бірақ мақсат қаншама маңызды болғанымен, оның бір өзі әрекеттің толық мәнін таныта алмайды. Іс-әрекет бағдарланған мақсат өзінің біршама қашықтығымен еленеді. Сондықтан оған жетем дегенше адам бір-біріне байланысты ізбе-із келетін әлденеше жеке міндеттерді орындауына тура келеді. Бұл міндеттермен байланысты әрекеттер операциялар деп аталады. Әр қандай мақсат көздеген іс-әрекет орындалу барысының әр мезетіне орай іске асып отыратын осы операциялардан құралады. Адам іс-әрекеті әркілі және әр деңгейдегі әрекеттердің әрекетімен жүзеге келеді. Ал осы жай бір міндетті іске асыру қажет болған біршама біткен іс-әрекеттің әрбір элементі әрекет деп аталады [2].

Практикалық психологтың қызмет ететін аумағы бүкіл әлемді құрайды. Өйткені адамдар тіршілік ететін барлық жерлерде психологиялық қиындықтар туындамай қоймайды. Бұл саланың шекарасы тұтастай адамдар қоғамын қамтығанда жеке-дара алынған тұлғадан түрлі типтегі және көлемдегі топтарға дейін ұласады.

Психолог жұмысының ерекшеліктері мен маңызы жайлы И.В.Дубровина, Г.С.Абрамова, Р.В.Овчарова, Т.Д.Марциновская, А.Құдайбергенова, С.Оспанбаева, С.Наметқұлова, Ж.Т.Тасжүрекова, Э.Д.Абишева т.б. еңбектерінде кеңінен қарастырған.

Отбасынан бастап мектепке дейінгі және мемлекетаралық, ұлтаралық қатынастарда қоғамның әлеуметтік ұйымдасуының барлық деңгейлерінде психологтың қызметіне деген объективті қажеттіліктер туындайды. Психологиялық қиындықтардың тереңдігіне қарай, психологияның қайсыбір елдегі даму деңгейіне байланысты, ұлттық дәстүрлерге және басқа да факторларға қатысты практикалық психологияның нақты салалары психологтармен барынша толыққанды қамтамасыз етілуде. Психологтар мемлекеттік басқару органдарында, коммерциялық құрылымдарда, жеке бизнесте, дәрігерлік мекемелерде, білім беру жүйесінде, қарулы күштерде, Ішкі істер министрлігінде, түзету-тәрбие мекемелерінде қызмет етеді.

Психологтар жеке тәжірибемен айналысып және психикалық-денсаулық орталықтарында, немесе қайырымдылық қорларында жұмыс жасай алады. Психологтар қоғамдық пікірді зерттеу орталықтарында, қолданбалы конфликтологияда, отбасына қызмет көрсету орындарында, тұрғындарды жұмыспен қамтамасыз ету орталықтарында, оқу орындарында, денсаулық сақтау

органдарында еңбек етеді, ұйымдастырушы–басқарушы кеңесшілер, имиджмейкерлер, жарнамашылар және дәрігерлік емес топтың психотерапияның жетекші тренерінің рөлдерінде көрінеді. Сайлау алдындағы шараларды жүргізуде кәсіби психологтарға деген сұраныс мүлде ұлғаяды. Кәсіби психологтар қалыпты, күрделенген, тіптен төтенше жағдайларда жұмыс жасайды [3].

Осылайша практикалық психологтардың қызметі күрделі, психологиялық проблемаларды шешуге кәсіби әрекеттерін қолдана біледі. Практикалық психологтардың қызмет ету аумағы адамдардың өмір сүруі мен тіршілік етуінің өздігінен немесе қисынды жолмен және тұрмыстағы әдістермен шешілмейтін күрделі психологиялық қиындықтар пайда болатын жерлерде танылады.

Бұл салаларды іс-әрекетті ұйымдастыру тәсілдері бойынша психологиялық кеңес беру, клуб және ұйым деп үш категорияға бөлуге болады. Сондай-ақ психологтар психологиялық көмек қажет әртүрлі қалаларға, ауылдарға және басқа да жерлерге шығып экспедицияларда жұмыс жасайды.

Психологиялық кеңес берудегі психолог (отбасылық немесе мектептегі) клиенттерді арнайы мекемеге сай қалыптасқан ережелердің негізінде қабылдайды. Арнайы мекемелердің ерекшеліктері, қағидалары бар, олар қарым-қатынас тілі мен мөлшеріне әрекет етеді. Мұндағы психолог өзінің кәсіби ортасында қызметін атқарады.

Психологтың клубтық қызметінің ерекшелігі мүшелері демалумен байланысты мақсаттарды көздейтін, араласу формалары алдын-ала анықталмаған адамдардың еркін жиналысының болжанатынында анықталады. Клубтағы орта (барлық мүшелері тең және клубқа өз еркімен келеді) психологтың адамдармен әрқилы қатынастарды қалыптастыруына мүмкіндігін береді [4].

Психолог-практиктің ұйымдағы қызметінің сипаты оның ұйымның тұрақты қызметкері немесе шақырылған кеңесші болғанына байланысты. Тұрақты қызметкер ретінде қабылданған психолог өз ұйымында психологиялық қиындықтарды кәсіби шешуге қажеттінің барлығымен қаруланып, жұмыс жасай алатын лабораторияны, секторды, кабинетті, сыныпты құрастыруға тырысады.

Практикалық психолог іс-әрекеті аумағының бірқатар өлшемі бар:

- психологиялық ақиқаттың ерекшеліктерін міндеттейтін әлеуметтік ұйымның деңгейі;
- психологиялық қиындықтарды тудыратын адамдардың өмір салты және іс-әрекеттерінің сипаты;
- психологиялық қызметтерге мұқтаж адамдардың категориясы;
- психолог мәртебесі мен оның клиенттермен, қызметкерлермен қатынастарының құқықтық, сондай – ақ ұйымдастырушы реттелуінің дәрежесі.

Практикалық психолог ақиқаттың, яғни шынымен тіршілік ететін психологиялық, субъективті бейнелеудің; психикалық сананың; төменгі – жеке – даралық; орташа әлеуметтік ұйымдар деңгейі және адамдардың үлкен жиынының қатысуымен әлеуметтік процестермен анықталған жоғары деңгейлермен істес болады. Клиникалық бағдардағы психологтар негізінен жоғары деңгейлеріне тән қиындықтарды ескеріп, психологиялық ақиқаттың жеке-даралық және отбасылық деңгейлерінде қызмет етеді. Ұйымдастырушы психологтар топтық типтегі психологиялық ақиқатқа және топаралық қатынастарға енеді. Саяси психологтар үлкен әлеуметтік топтардың психологиясымен: қоғамдық пікірдің, әлеуметтік дау-дамайлардың, билік пен саяси күрестің механизмдерімен, этнопсихологиялық процестермен байланысты болады [5].

Практикалық психологтың клиенттері болып табылатын адамдар іс-әрекеттерінің сипаты, оның алдында тұрған күнделікті және табысты міндеттердің ерекшелігін міндеттейді. Мәселен, білім беретін мектеп психологы іс-әрекетінің ортасы ретінде оны оқушылардың оқуындағы және тәрбиесіндегі

қиындықтармен, олардың мінез-құлықтарындағы, қарым-қатынастарындағы, тұлғаларының қалыптасуындағы бұзылыстармен байланысты күнделікті проблемалардың шешілуіне бағдарлайды. Оның басты міндеті – оқушылардың қабілеттерін дамыту үшін психологиялық жағдайларды қалыптастыру. Психологтың әрбір балаға қатысты шешетін нақты міндеттері балалардағы қабілеттердің даму деңгейіндегі ерекшеліктерімен шарттанады.

Іс-әрекеттерінің ортасы менеджмент болып табылатын психолог кеңесшілер төмендегідей міндеттерді шешеді: ұйымдағы психологиялық ахуалды жақсарту және ондағы қызметкерлердің рухын арттыру; кадрлерді іріктеу тәжірибесін жетілдіру; ұйымдастырушы құрылымды өңдеу; қызметкерлердің қабілеттерін дамытуда оларға көмек көрсету; ұжымды біртұтас командаға жұмылдыру адамдарға стрессті жеңуге көмектесу; адамдардың ішкі құрылымы мен оның қызметінің арасындағы сәйкестікке жету; дау–дамайларды жою; психологтың тұрғысында өндірістік бағдарламаларды бағалау; мақтау мен жазалаудың орынды саясатын жүргізу; келіссөздерді, жарнаманы, маркетингті және т.б. қамтып, өндірістің нарықтағы іс-әрекетінің психологиялық аспектілері бойынша басшыларға кеңес беру.

Практикалық психолог іс-әрекеттерінің міндеттері мен түрлері оның клиенттері болып табылатын адамдардың кәсіби, жас ерекшелік, жыныстық білім берудегі және басқа да ерекшеліктеріне байланысты ұқсас дифференциаланады.

Психолог іс-әрекеттері аумағының ресми реттелуі, оның мәртебесін, қатынастарын, жұмыс жасау жағдайларын, ұсыныстарын жүзеге асыру мүмкіндіктерін анықтайды. Психологтың іс-әрекетінің аумағына оның кәсіби жүктемелерінің көлемі мен құрылымы да байланысты болады.

Психолог іс-әрекетінің аумағы бұл - оны белгілі бір түрде қабылдайтын, қайсыбір имиджге бөлейтін, оған азды-көпті маңызды сенім білдіретін әлеуметтік орта болып табылады.

Демек, психологтың өз ортасында кәсіби жалғыздықта немесе қызметкерлер мен жақтастарының ұжымында әрекет еткені маңызды рөл ойнайды.

Қорыта келгенде, психолог тұлғасында белсенділік, бастамашылдық, шешім қабылдағыштық, еріктік сапалар және әрекет барысы мен нәтижесін алдын-ала көре білушілікті құрайтын ұйымдастырушылық қабілеттің болуы оның кәсіби әрекетінде бірқатар жетістіктерге жеткізеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Психологическая служба в школе М., 1983, 78 с.
2. Рогов Е.И. Настольная книга практического психолога . Учеб. Пособие: В 2-х книгах М. Владос,1999, 145 с.
3. Пряхников Н.С. Профессиональное и личностное самоопределение. –М.: Ин-т практической психологии, 1996, 64 с.
4. Рабочая книга практического психолога: Технология эффективной профессиональной деятельности. – М.: «Красная площадь», 1996, 147 с.
5. Х.Т.Наубаева, К.Н.Ахмедиева. Білім беру мекемелеріндегі психологиялық қызмет.Оқу құралы. Талдықорған 2012, 23-25 б.

ӘОЖ 37.01

БАЛАЛАР ҮЙІНДЕ ТӘРБИЕЛЕНУШІЛЕРДІҢ ТҰЛҒАЛЫҚ ӘЛЕУМЕТТЕНУІ

Табарак З.

І.Жансүгіров атындағы ЖМУ, Талдықорған қ, Zeuner.tabarak.89@mail.ru

Ғылыми жетекші: п.ғ.д., профессор **Наубаева Х.Т.**

Бұл мақалада балалар үйінде тәрбиеленушілердің тұлғалық әлеуметтенуі мәселесі қарастырылады. Жетім балаларды әлеуметтендіру мәселесіне шетелдік, отандық ғалымдардың зерттеулеріне, тәжірибелерге сүйене отырып, теориялық, практикалық тұрғыда сипаттау жасалынған.

В данной статье рассматривается проблема социализации личности воспитанника детского дома. Представлен сравнительный анализ проблемы развития личности ребенка в отечественных и зарубежных исследованиях.

This article deals with the problem of socialization orphanage. A comparative analysis of child's personality development in domestic and foreign studies.

Кілт сөздері: әлеуметтік тозу, әлеуметтік жетімдік, әлеуметтендіру.

Қазақстанның саяси әлеуметтік-экономикалық және әлеуметтік өмірінде орын алған түбегейлі өзгерістер де жетімдік проблемасына үлкен ықпал етті. Балалардың әлеуметтік тозу, жастайынан ішімдікке салыну және нашакорлыққа берілу, қаңғыру, «әлеуметтік жетімдік» проблемалары көбейді. Аталған құбылыстар психикалық және физиологиялық ауытқушылықтарға ұшыраған балалар мен түрлі қылмыстардың, зорлық-зомбылықтардың құрбаны болған балалардың көбеюіне алып келуде. Осыған байланысты жетімдер мәселесі және оларға білім беру тәрбиелеу үдерісі, сонымен қатар, психологиялық-педагогикалық тұрғыдан қамтамасыз ету, тек арнайы педагогикада ғана емес жалпы педагогика, психология, әлеуметтік педагогика және тағы басқа ғылымдардың ғылыми білім саласында көкейтесті мәселесі болып отыр. Бұл жағдайда аталмыш балалар тобы психологтар мен педагогтар, дәрігерлердің зерттеу нысанына айналууда.

Әлеуметтендіру — тұлғаның белгілі бір бейнесін дәріптейді, оның негізгі белгілері: адамның әлеуметтік қарым-қатынасы, достық, сүйіспеншілік, отбасы, өндірістік, саяси т.б. көрінеді. Әлеуметтендіру жүйесінің алдына қойған міндеттерінің екі тобы шешімін табады: тұлғаның әлеуметтік бейімделуі мен әлеуметтік кемелденуі. Бұл міндеттердің шешімі ішкі және сыртқы факторларға байланысты. Соның ішінде, сыртқы ортаның қайшылықтары баланың бойында дамып келе жатқан ішкі қарсылықты күшіне сай келуге тиіс. Адамның орталыққа ұмтылыс күші, сыртқы мәдениеттен әлдеқайда басым болуы қажет, сонымен қатар, оның жаңа ағымын үздіксіз сезінуі керек.

Жетім балаларды әлеуметтендіру мәселесін шетелдік, отандық ғалымдардың зерттеулеріне, тәжірибелерге сүйене отырып, теориялық, практикалық тұрғыда сипаттау өзекті мәселені шешуге себеп болады [1].

Айталық, жетім балалар үйінде тәрбиеленушілердің ерекшеліктерін және олардың педагогикалық – психологиялық даму өзгешеліктерін Е.М.Рыбиновский, Д.Янхольц, И.В.Дубровина, А.Г.Рузская, Дж.Боулби, И.М.Багажнова, С.А.Беличева, Ю.В.Васильева және т.б. ғалымдар қарастырды.

Отандық ғалымдар арасында, мысалы, Л.К.Керімов өз еңбегінде қиын оқушыны жеке дара қайта тәрбиелеу тұжырымдамасын және ондағы педагогтың іс-әрекеттің белгілі жүйесін жасап көрсеткен. Ш.Е.Жаманбалаеваның еңбектерінде девиантты мінез-құлықтың әлеуметтік аспектілері қарастырылған. Қазақстандағы балалар үйі мен

интернаттарда тәрбиеленуші жетім балалардың дамуы мен тарихын Л.Г.Ақжаркенова зерттей келе ондағы оқыту мен тәрбиелеудің теориясы мен әдістемесін дамытуға өзіндік үлес қосты [2].

Статистикалық мәліметтерге сүйенетін болсақ, соңғы жылдары ата-ана қамқорлығынсыз қалған балалар саны қарқынды өсуде, әсіресе әлеуметтік жетімдер саны көбейіп келеді. Балалар үйіндегі балалардың 50 пайыздан астамы әкешелерінің ата-аналық құқықтарынан айрылуы, материалдық, тұрмыстық жағдайдың өте төмендігі, әйелдердің некесіз тууы, ата-аналардың түрмеде отыруы сияқты әлеуметтік себептер бойынша аталмыш мекемелерге қолданады екен. Ата-аналық құқықтарынан айрылған отбасылардың 96 пайызында әкесі немесе шешесі, немесе екеуі де ішімдікке салынған. Ішімдікке салыну әлі күнге дейін жетімдіктің негізгі себебі болып келе жатыр. Ерекше топты тастанды балалар құрайды. Баладан бас тартудың басым себептерін – баланың жазылмас ауруға шалдығуы (60 пайыз), сонымен қатар отбасындағы материалдық және тұрмыстық жағдайдың өте төмендігі (20 пайыз) құрайды. Бұл мекемелерде балаларға бірдей талап қойылып, нәтижелері де бірдей болуы көзделуімен, әрқилы көрсеткіштерге ие. Сонымен қатар, көбіне белгілі бір жасқа дейін сол мекемелер көлемінде ғана қарым-қатынасқа түсетіндіктерінен қоғаммен бетпе-бет тікелей келгенде көпшілігі тығырыққа тіріледі. Олардың әлеуметтенулері де осы тұрғысынан ерекшеленеді.

Жетім балаларға арналған мекемелердегі әлеуметтік-психологиялық іс-әрекеттің негізгі міндеттері: жетім балаларға әлеуметтік қолдау көрсету, денсаулығын сақтау, білім алуға көмектесу, тәрбиеленушілерге кәсіптік бағдар беру, өмірлік жоспарларын дұрыс қалыптастыруға, әлеуметтік-тұрмыстық іскерліктер мен дағдыларды үйренуге бағыттау, қоғамда белгіленген заңдылықтарға сай өмір сүруге бейімдеу, балалардың дамуына қолайлы жағдай жасау.

Балалар үйіндегі әлеуметтік-педагогикалық іс-әрекеттің мақсаты мен міндеттерін зерттеу нәтижелері сондай-ақ, ресей мен шетелдердегі осындай мекемелерде жүргізілген тәжірибе негізінде іс-әрекеттің төмендегідей: әлеуметтік, педагогикалық, әлеуметтік-психологиялық, дәрігерлік-әлеуметтік, коррекциялық-дамытушы және патронажды бағыттары анықталды [3].

Әлеуметтік бағыт баланың әлеуметтік статусынан туындайды. Бұл жұмыс баланы балалар үйіне орналастырған сәттен басталады. Баланың әлеуметтік даму дәрежесін айқындау үшін әлеуметтік біліктілігін, дағдыларын анықтайтын диагностикалық карта пайдаланылады. Диагностикалық зерттеу баламен алғаш сұхбат жүргізуден басталады.

Бұл бағыттағы маңызды жұмыстардың бірі кәмелетке жетпеген тәрбиеленушілердің әлеуметтік-құқықтық қорғауы болып та табылады; тәрбиеленушілердің үй-тұрмыстық және т.б. құқықтары мен қызығушылықтары; балалардың қорына қаржының түсуін қадағалау (зейнетақы, алимент т.б.) олардың ата-анасы, туысқандары мен аға-қарындастарына іздеу салу, туыстық қарым-қатынастарды жандандыру, туыстарына балалар үйінде тәрбиеленіп жатқан балаға деген жауапкершілік сезімін қалыптастыру. Сонымен қатар, әлеуметтік бағыттағы іс-әрекет бітіріп кеткен тәрбиеленушілермен 3 жыл көлемінде байланыс жасап отыруды қарастырады. Олардың арасын жалғастырушы ретінде түрлі постинтернат бағытындағы мекемелер жұмыс істейді.

Ал педагогикалық бағыт бір-бірімен байланысқан бірнеше аспектілерді құрайды. Бұл бағытта тәрбиешінің міндетіне тәрбиеленушілердің мектепте алған білімін нығайту, оның теориялық және практикалық білімін кеңейту, оқу материалымен жұмыс істеуде өз бетімен жұмыс жасау дағдыларын

қалыптастыру, ақыл-оймен жұмыс жасайтын үлкен ұжымдағы мәдениетті үйрету (тыныштық сақтау, жолдастарына жұмыс уақытында әр түрлі сұрақтар қоймау); өз уақытын ұтымды пайдалануға, сондай-ақ, тәрбиеленушінің өз жұмыс уақытын жоспарлай алуға, өзін-өзі бақылау жасауға, қиындықтарды өз бетінше жеңе білуге, балалардың өзін-өзі басқару және бос уақыттарын ұйымдастыруға үлкен көңіл бөлуге негізделген. Балалар үйіндегі педагогикалық бағыт іс-әрекетін жүзеге асыруда алғашқы балалар ұжымын ұйымдастырудың маңызы зор [4].

Балалар үйі, мектеп-интернаттағы әлеуметтік-психологиялық бағыттағы жұмыс ғылыми-зерттеулер және практика көрсеткендей, ата-ана қамқорлығынан айырылған балалардың психологиялық дамуында болатын көптеген ауытқулар, көңіл-күйлері мен эмоцияларының бұзылуы, өзін-өзі тану мәселелеріне бағытталады. Мекемелердегі балалар мен педагогикалық қызметкерлерге кеңес беру және профилактикалық жұмыстармен психологиялық жағынан қамтамасыз ету психологиялық қызмет немесе педагог-психолог арқылы жүзеге асады.

Балалар үйіндегі педагог-психологтың іс-әрекет бағытына енетіндер:

- Психологиялық диагностика, мұнда психолог әр тәрбиеленушіге жеке тексеру жүргізіп, оның психикалық дамуына болжам жасайды. Сонымен қоса, балалардың танымдық ой-өрісіне (қызығушылығы, қабілеті, икемділігі т.б.) және құрбыларымен, үлкендермен қарым-қатынас ерекшелігіне диагностика жүргізеді және оның бұзылу себептерін айқындайды.

- Психологиялық алдын- алу, балалардың тұлғалық және интеллектілік дамуындағы бұзылуларды өз уақытысында ескеріп, әр жастағы тәрбиеленушілердің толыққанды психикалық дамуына жағдай жасауға бағытталады. Сонымен қатар, бұл бағытқа олардың даралық ерекшеліктері мен қабілеттеріне жүргізген диагностикалық зерттеулерді талдау мақсатымен психологиялық ахуал орнатуға, яғни педагогикалық ұжымдағы қарым-қатынас формасын жандандыруға (ересек-ересек), тәрбиешілердің балалармен қарым-қатынасын жақсартуға (ересек-бала) байланысты педагогтарға және балалар мекемелерінің басқа да қызметкерлеріне, патронажды бағыттағы ата-аналар мен тәрбиешілерге де тәрбиелеу, оқыту және дамыту мәселелеріне нақтылы нұсқаулар береді және т.б.;

Жетім балаларға әлеуметтік-педагогикалық тұрғыдан көмек көрсету, өмір сүруге үйрету, өзімен қатар алып жүру әлеуметтік педагог, психологтардың, тәрбиешілердің, кәсіби іс-әрекеттерінің жүйесі болып табылады. Бұл жетім балаларды өзімен қатар алып жүру баланың бойындағы жеке қасиеттерге сүйену арқылы іске асырылады. Жетім балалардың тұлғалық әлеуметтенуіне бағытталған педагогикалық алғы шарттар жасалуы және теориялық тұрғыдан жүйеге келтірілуі, кезек күттірмейтін мәселе деп айтуға болады.

Балалар үйіндегі тәрбиеленушілер шектеулі қарым-қатынастың шеңберіндегі әлеуметтік байланыстардың тұйық жүйесінде өмір сүреді. Отбасының, білім беру жүйесінің әлеуметтендіру әсері барынша кемиді, достарымен, құрдастарымен қарым-қатынас шеңбері тарылады. Қоғам мекемедегі баланы шеттетіп, оны өзінен және де мәдени құндылықтар мен заңдылықтардан алшақтатады. Балаға қоғамнан алшақтату жағдайында әлеуметтік мәдени тәжірибені жеткізу қиындайды, ол ересек болған кезде де орны толмас тапшылық болып қалады.

Оларға тән қасиеттер: агрессия, алаңдаушылық, мінездегі жат қылықтар. Аталып отырған мәселе қоғамда кенінен орын алуда, сондықтан да одан сырт айналу қажет емес. Бұл мәселе жөнінде мемлекет тарапынан атқарылып жатқан іс-шараларды жүздеген мектеп-интернаттардың, балалар үйі мен мүмкіндігі шектеулі балаларға арналған мекемелердің және т.б. ұйымдардың жұмысынан байқай аламыз. Жетім балалар мәселесіне байланысты қабылдаған бірқатар нормативтік құжаттарда ата-ана

қамқорлығынсыз қалған балалардың уақытша, түпкілікті отбасында тәрбиеленулері, рухани-адамгершілік, еңбек тұрғысынан жан-жақты дамуы, білім алуы және әлеуметтік жағынан қамтамасыз етілуі қадағаланады.

Жалпы адамды тәрбиелеудің әлеуметтік негіздерінің, мәдениеттің өзіне тән ерекшелігі, тұлғаның жан-жақты дамуының басты шарты адамилық мәдениеттің барлық мұратын игеру болып табылады. Екіншіден, тәрбиенің мақсаты әрбір адамды тәрбиелеу. Тәрбиенің әсері дегеніміз-қалыптасып келе жатқан тұлғаның ортамен мақсаттарға сай өзара қарым-қатынасы болып табылады. Әлеуметтік тәрбие – өзіне тән әдістер арқылы, сонымен қатар экономикалық саяси, құқықтық идеалды қалыптастыратын тәрбие кеңістігі екенін бүгінгі педагогтық қауым мойындауда [5].

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Асылбекова М.П. Балалар үйінде оқу-тәрбие процесін ұйымдастырудың әдістемесі. Оқу-әдістемелік құрал. – Астана, 2007. – 117 б.
2. *Войтенко Т.П.* Дети-сироты как объект социально-психологической работы. – Благовещенск, 2000.
3. *Грановская Р.М.* Психологическая защита. М., 2007.
4. *Дементьева И.Ф.* Социально психологические особенности детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей. – М.: Наука, 1991
5. Зубайраева З.А. Жетім балаларды әлеуметтендіру // Әдістемелік құрал. – Шымкент: Жебе, 2007. – 37 б. (С.Ж. Піралиевпен, Р.Р. Масыровамен авторлық бірлестікте).

ӘОЖ 317.2

ОЙЫННЫҢ КОРРЕКЦИЯЛЫҚ МҮМКІНДІКТЕРІ МЕН БАЛА ӨМІРІНДЕГІ ЭМОЦИОНАЛДЫ МАҢЫЗЫ

Капенова А.А., п.ғ.к., доцент

І. Жансүгіров атындағы ЖМУ, Талдықорған қаласы, kapenova@list.ru

Мақалада ойынның жетекші әрекет ретіндегі психологиялық-педагогикалық мәселелері, коррекциялық мүмкіндіктері мен баланың тұлға болып қалыптасуындағы эмоционалды маңызы қарастырылады.

В данной статье рассматриваются проблемы формирования и развития детской игры, психолого-педагогические возможности игры в развитии детей. Даны основные характеристики видов игры, структуры игры и игровых отношений. Особое внимание уделено коррекционным возможностям игры, эмоциональному значению игровой деятельности в жизни ребенка.

This article discusses the problems of formation and development of child's play, psycho-pedagogical features of the game in the development of children.

Тірек сөздер: психологиялық ойын-жаттығулар, рефлексия, символды ойындар, ережелі ойындар

Әр түрлі уақытта ғалымдар баланың психикалық әлемінің өзгешелігін түсінуге тырысып, әрдайым ойын проблемасына зер салды. Адам өмірінің жағымды кезеңі ойын әрекетімен байланысты. Себебі неде? Бала өміріндегі ойынның маңызы қандай? Балалар ойыны, оның мазмұны, тарихы және мәні – балалар психологиясының басымды (приоритет) проблемаларының бірі болып табылады. Көпденгейлі, ұйымдастыруы күрделі іс-әрекет ретінде ойын – түрлі саладағы мамандар назарында.

Ойын - бұл адамның мінез-құлқын өзі басқаруымен анықталатын қоғамдық тәжірибені қалыптастыруға арналған жағдаяттар негізіндегі іс- әрекеттің бір түрі. «Ойын» сөзі мағынасының түп-төркіні қуаныш, өзілге сәйкес келеді. Ойын әрекеті:

-әлемді тануда, ой-өрісінің, тілінің дамуында;
-адами тәртіптердің тәжірибесін игеруде;
-әлеуметтік қарым-қатынасты қалыптастыруда;
-дене дамуында ерекше рөл атқарады. Осы ретте, БҰҰ ойын әрекетін баланың табиғи дамуына қажет әмбебап бала құқығы ретінде қабылдаған болатын.

Психологиялық ойын-жаттығулар адамның үйреншікті, қалыпты жағдайда көрсете бермейтін қабілет, тәртібі, өзіндік күші, шығармашылық қабілет, интеллектуалды ресурс және қарым-қатынас іскерлігін дамытады. Ойын-жаттығулар барысында қатысушы әлеуметтік маскасын шешіп, өзін еркін, шынайы сезініп, «Мен» бейнесі арқылы «балалыққа саяхат» жасайды.

Психологиялық ойын - жаттығулар баланың жан дүниесінің, рухани жай - күйінің үйлесімді дамуына ықпал етеді. Қоршаған адамдармен қарым - қатынас жасауда қиындық көретін балалар, ұжымға бейімделуінде, білімді меңгеруде кедергілер сезінеді.

Педагогикалық мүмкіндіктеріне сәйкес ойын:

1. Білім беретін ойындар;
2. Тәрбиелік ойындар;
3. Дамытушы ойындар;
4. Жеке тұлғаны әлеуметтендіретін ойындар;
5. Диагностикалық ойындар, деп түрленеді.

Баланы оқуға қызықтыру және дамыту мақсатында танымдық іс - әрекетін қалыптастыру мақсатында сабақ алдында, ашықтық, сенімділік деңгейін, эмоционалды еркіндікті, топта бірлік орнатуға жағдай жасайтын психологиялық жаттығулар өткізіп, оларды жүргізу ерекшеліктерін ескеру керек.

Ойын-жаттығулар жүргізу ерекшеліктері:

1. Ойынға қатысушылардың мотивациясы болуы тиіс. Психолог немесе жүргізуші қатысушыларды қолдап, олардың күшті жақтарын ерекшелеп отыру керек.
2. Топтың эмоционалды ахуалын, көңіл күйін бақылау. Ойын барысын, динамикасын қадағалау, қажет жағдайда бәсекелестік жағдаяттар деңгейін қолдау.
3. Әр ойын-жаттығулар соңында талдау жүргізу, өмірмен байланыстыру.
4. Мүмкіндігіне қарай коррекция жұмыстарын жүргізу, өзіндік бағалауды дамыту.
5. Қатысушыларға түрлі рөлдер арқылы «Мен» бейнесін ашуға мүмкіндік беру, өзін және өзгелерді құрметтеу.
6. Ойынды қорытындылау.

Американ ғалымдары **Хартли** мен **Фрэнк** ойын әрекеті баланың айналамен қатынас орнататын «өзіндік тілі» деп сипаттай келе, ойынның атқаратын бірнеше қызметін көрсетті:

- 1. Ойынның еліктеушілік қызметі** барасында бала өзін болып жатқан оқиғаның бір құрамдас бөлшегі ретінде сезінеді.
- 2. Ойынның рөлдік қызметі** балаға өз тілек, мүддесін қанағаттандыруға мүмкіндік береді.
- 3. Ойынның эмоционалды қызметі** барысында бала түрлі сезім, күй кешеді(қуаныш, импульс, адреналин).
- 4. Ойынның дамытушылық қызметі** (аргессия, «Мен» бейнесі).
- 5. Ойынның мәселені шешу қызметі.**
- 6. Ойынның ұлтаралық қатынас қызметі.** Ойын – балаға жалпы адамзаттық құндылықтарды, түрлі ұлт өкілдерінің мәдениетін игеруге мүмкіндік туғызады.

7. **Ойынның емдік қызметі** – баланың қарым-қатынаста, оқуда, мінез-құлқында туындайтын әр түрлі қиындықтарды жеңу құралы ретінде қолданылуымен түсініледі. Ойынның мұндай қызметін Д.Б.Эльконин аса жоғары бағалайды. Д.Б.Эльконин ойын барысында *балалық эгоцентризм* байқалатынын айтып кеткен. Мәдени зерттеулер авторы нидерландылық **И.Хейзинг** ойын мәдениеттің аса жетістігі әрі алғышарты деп сипатап, оның бірнеше белгілерін көрсеткен:

1. Ойын мазмұны, уақыты, өтетін орны.
2. Ойын ережелерін ерікті орындау.
3. Ойын ережелерін сақтау.
4. Материалды пайда болмауы.

Әлеуметтену нәтижесінде адамдар белгілі бір білімдерді, құндылықтар мен нормаларды игеріп, нақты қоғамда, әлеуметтік топтар мен ұйымдарда өмір сүру тәжірибесін жинақтайды әрі тұлғаға, сол қоғамның тең құқылы мүшесіне айналады. Ойын барысында баланың әлеуметтену үрдісі де жүзеге асады. Сюжетті - рөлді ойындарда бала ересектердің өмірі мен іс-әрекетін қайталайды. Олардың қарым-қатынасын көрсетеді, үлкендерге еліктей отырып, олар өзі рөлін және ойын логикасын жасайды[1,2]..

Ойын және де балаларды кішіпейілділікке, бауырмашылдыққа тәрбиелеп, сөздік қорын кеңейтеді.

Ойын әрекетінің құрылымына: **ойынның мақсаты, мотиві, құралдары, жоспарланған әрекет және нәтиже** жатады. Басқа да іс-әрекет сияқты ойын әрекетінде баланың барлық тұлғасы: оның танымдық психологиялық үрдістері, ерік сапалары, сезімі мен эмоциясы, қызығушылықтары мен қажеттіліктері толығымен қамтылады. Психологиялық ойын-жаттығуларды А.П.Ситников: «оқу мен ойынның өзара бірлігі негізіндегі білім беруші ойындар» - деп түсіндіресе, А.Н.Леонтьевтің іс-әрекет теориясы, Д.Б.Элькониннің ойын әрекетінің онтогенез теориясы, Л.С.Выготскийдің мәдени-тарихи даму концепциясында **ойынның негізгі мотиві** «ересектерге еліктеу» болып табылатынын айтады.

Ойын түрлері оның мазмұны, тәрбиелік және дамытушылық рөліне байланысты жіктеледі. Алғашқылардың бірі болып ойын классификациясын **П.Ф.Лесгафт** ашып, бала ойынын: *қимылды, ережелі және имитациялы* деп бөлді.

Ал, **К.Гросс** ойынды: *жекелей және әлеуметтік ойындар* деп, күрделі екі бағытта қарастырды.

К.Гросс бойынша ойын түрлері

I	II
Жекелей ойындар	Әлеуметтік ойындар
<p>1. Қимыл - қозғалыс мүшелерін дамытуға арналған ойындар(жүгіру, секіру, лақтыру т.с.с). Бұл ойындар барысында бала ептілік, жылдамдық, сенімділік басқа да көптеген сапаларды меңгереді.</p> <p>2.Сезім мүшелерін дамытуға арналған ойындар. Бала ойын арқылы көру, есту, сипап сезу әсерін алады.</p> <p>3. Заттық ойындар бала қиялын, шығармашылығын дамытуға мүмкіндік береді.</p> <p>4. Психикалық үрдістерді дамытуға арналған ойындар.</p>	<p>1. Ойын-жарыстар</p> <p>2. Еліктеушілік ойындар</p> <p>3. Рөлдік ойындар (қыз баланың ана болып ойнауы)</p> <p>4. Әлеуметтік ойындар.</p>

Ал, **Ж.Пиаже** ойынды: *ойын-жаттығулар, символды ойындар және ережелі ойындар* деп үшке бөлген. **А.В.Запорожец, А.П.Усовалар** ойынды бала белсенділігімен тікелей байланыстыра келе: *шығармашылық ойын*(құрылыс ойындары, драмалы ойындар), *қимылды және дидактикалық ойындар* деп жіктеген.

З.М.Богуславская, Е.О.Смирновалар ойынды *ойын-ертеңгіліктер, рөлдік ойындар, жарыс ойындар және ойын сабақтар* деп бірнеше түрге бөледі.

С.Л.Новоселова бойынша ойын түрлері

1	2	3
баланың бастамасымен жүргізілетін ойын	ересектер бастамасымен жүргізілетін ойын	ұлттық, дәстүрлі ойын
-сюжетті-режиссерлі ойындар -түрлі құралдар, заттар, ойыншықтармен ойналатын ойындар	-дидактикалық ойындар -ережелі ойындар	халық ойындары

К.Оталора, Л.Ф.Обухова бойынша ойын түрлері

1	2	3	4	5
Сюжеті жоқ көңіл көтеруге арналған ойын-ертеңгіліктер	Сюжеті жоқ қимыл-жаттығулар негізіндегі ойын-жаттығулар	Сюжетті ойындар	Еліктеуші ойындар	Дәстүрлі, ұлттық ойындар

Г.Крайг бойынша ойын түрлері

1	2	3	4	5	6
Түйсік, сезім мүшелерін дамытуға арналған сенсорлы ойын	Дене тепе-теңдігі, координацияны дамытатын моторлы ойын	Энергия қуатын шағаратын импульсті ойын	Сөздік ойындар	Рөлдік ойын	Ережелі ойын

Ойын терапиясы саласында аса мәнді зерттеулер жүрізіп жүрген **К.О.Коннор** ойынды бірнеше түрге жіктеді. Ойын терапиясы – бала психикасын дәрсіз емдеу, көңіл - күйіне, өзіне, қоршаған ортаға қарым - қатынасын өзгерту, пәнге қызығушылығын арттыру, іскерлік, белсенділік және сөздік қоры мен тіл байлығын дамытудың жолы, тиімді әдісі. Ойын терапиясы тұлғаға рөлдік ойындар негізінде ықпал ететін әдіс.

К.О.Коннор бойынша ойын түрлері

1	2	3	4
биологиялық ойындар	тұлғаишілік ойындар	тұлғалық ойындар	социомәдени ойындар
Қимыл-қозғалыс ойын	Баланың белсенді, зерттеушілік әрекеті барысында ойналатын ойын	Бала бойында ынытмақтастық, жолдастық, бәсекелестік қасиеттерін дамытатын ойын	Ұлттық ойындар

Ойын-жатығулар жүргізілетін бөлме баланың еркін отырып тұруына жағдайды, алаңдататын кедергілерден аулақ жабық бөлмеде өтіледі. Жүргізуші тарапынан ақыл айту, қорқыту, бағалау, тыйым салу рұқсат етілмейді. Балаға өздігінше әрекет жасау еркіндігі көп беріледі. Тек ойын аяқталғанша ойын өтіліп жатқан бөлмеден шығуға, бір-біріне дөрекілік әрекет жасауға тыйым салынады[3,4].

Ойын өтілу уақыты бала санына байланысты 35-50 минут. Бір топтағы бала саны 15-тен аспау қажет. Баланың өз белсенділігі басым болуына жағдай жасалады. Алайда, көмек көрсету тағы басқа рұқсат етілмейді.

Ойын – жаттығулар түрлі таным үрдістерін дамытып, икемділікті еріктік ауытқуларды қалпына келтіру үшін пайдаланады. Рефлексия кезінде бала ойынын өзіне алған әсерін қысқаша ғана айту арқылы сол сәттегі өз күйін анық тани білуге үйретеді. Осылайша, ойын – бала тәртібі мен мінез-құлқы дамуында коррекциялық мүмкіндіктерге ие және бала өмірінде эмоционалды маңызды құрал ретінде де белгілі.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Авдулова Т.П Психология игры: современный подход., Уч пос. -М.: 2009. 208с
2. Прихожан А.М. Психокоррекционная работа с тревожными детьми. В кн.: Активные методы в работе школьного психолога /Под ред. И.В. Дубровиной. - М., 1999., 180с
4. Эмоциональные нарушения в детском возрасте и их коррекция /В.В. Лебединский, О.С. Никольская, Е.Р. Баенская, М.М. Либлинг. М., 2002., 128с
4. Biehler R., Snowmen I. Psychologe Applied to teaching. - Boston, 1999
5. Как научить ребенка слушать взрослого (советы для родителей). - М.: 2005. 204с

ӘОЖ 822. 159.9

БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМДЕРДІ БҰҚАРАЛЫҚ АҚПАРАТ ҚҰРАЛДАРЫ АРҚЫЛЫ ТӘРБИЛЕУ

**Наубаева Х. Т., п.ғ.д., профессор,
Құдысқызы Ж., магистрант**

І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қаласы, Zhuldyz_xing@mail.ru

Бұл мақалада білім беру жүйесінің басты міндеті ұлттық және азаматтық құндылықтар, ғылым мен тәжірибе жетістіктері негізінде болашақ мамандарды дамытуға және кәсіби шыңдауға бағытталған білімді алу үшін қажетті жағдайлар жасау туралы жазылған.

В этой статье главная задача образований национальной и гражданской ценностей, на основе достижений опыта и науки формировать, развивать и профессионального навыки.

In this article, the main task of the national entities and civil values, based on the achievements of science and experience to shape, develop and professional skills.

Кілт сөзі: *медиабілім, коммуникативті, бұқаралық, идеология, рекреативті, жаһандану, интегратив, психика.*

Болашақ ұрпақтың білім алуы мен тәрбиесі, оның дамуы қашанда аса маңызды мәселелердің бірі болса, жаңа ғасырға енген қазіргі кезеңде жоғары технологиялық ақпараттық қоғамның мүмкіндіктерін пайдалана отырып білім мен тәрбие беру көзделіп отыр. Өйткені, қоғамның қай саласында болсын жаңа технологияға кеңінен мән беру өмірдің өзі талап етіп отырған мәселе, олай болса қандай да жаңалықты қабылдауға бейім және оларды меңгеруге дайын жастардың жаңа технологияларға лайықталған білім мен тәрбие алуына ерекше көңіл бөлу заңдылық. Осы орайда жастардың қазіргі қоғамдағы орны және ұлттық құндылықтардың сақталуы мен тәрбиенің маңызы жайында еліміздің Президенті Қазақстан жастарының I съезінде сөйлеген сөзінде өте маңызды әрі көкейкесті мәселені көтерді. Н.Ә.Назарбаев аталған кездесуде: «Жастардың бойында құндылықтардың дұрыс жүйесін қалыптастыру керек, оның негізінде еңбексүйгіштік, ар-намыс, парасаттылық, өзін-өзі тұрақты жетілдіруге ұмтылыс және оқу, тәртіп сияқты қасиеттер жатқаны жөн» деп қазіргі жастардың бойында аса қажетті құндылықтарды тәрбиелеуді одан әрі жетілдіру керектігін және

оны білім мен тәрбие беруді дұрыс ұйымдастыру арқылы қалпына келтіру керектігіне мән беру қажеттілігін ерекше атап өтті. Сондай-ақ елбасы, қазіргі кезде бұл құндылықтарды жастар мен жасөспірімдердің бойында қалыптастыру үшін әртүрлі іс-шараларды жүзеге асыру арқылы қол жеткізу керектігін айта отырып, әсіресе *бұқаралық ақпарат құралдарының ықпалына* үлкен мән берудің тиімділігіне және оның бұл мәселелерді жүзеге асыруда аса маңызды құрал екендігіне тоқталды [1].

Қай кезеңде болсын қоғам талаптарына лайықты азаматтар тәрбиелеу үлкен жауапкершілікті қажет ететін үрдіс екені белгілі. Осыған байланысты қоғамның жаңа ХХІ ғасырға аяқ басқан кезеңіндегі түбегейлі өзгерістер мен жаңалықтарға толы мерзімде болашақ азаматтарға білім мен тәрбие беру мекемелерінің алдында жауапты міндеттер тұр. Бүгінгі күні ақпараттық технологияларға бейімделген білімді, тәрбиелі, мәдениетті тұлғаны өмірге дайындауға барлық мүмкіндіктер бар және оған әртүрлі факторлар әсер ететін болса, солардың негізгілерінің бірі ретінде бұқаралық ақпарат құралдары мүмкіндіктеріне қоғамның кеңінен көңіл бөле бастауы бекер емес. Өйткені, өзінің кең мүмкіндіктеріне қарай кейінгі кездері бұқаралық ақпарат құралдары адам өмірінде белгілі дәрежеде ықпалды роль атқарып отыр. Осы тұрғыдан қарастырғанда, қазіргі уақытта ақпарат құралдарының мүмкіндіктерін ескермей рухани өмірдің қай саласындағы да әлеуметтік-мәдени дамуды елестету қиын болса, олардың ең алдыңғы қатарында білім беру жүйесі тұр. Білім беру мекемелерінің алдына қойылып отырған қазіргі басты талап – жеткіншектерге заманға лайықталған білім, тәрбие берумен қатар, олардың өздігінен білім алып, өзін-өзі тәрбиелеуге дағдыландыру, сонымен қатар оларды танып-білуге бейімдеу болса, бұқаралық ақпарат құралдары өздігінен білім алудың негізгі көзі, әрі басты құралы. Демек, тұлға қалыптастыру тұрғысында өскелең ұрпақты тәрбиелеу қазіргі қоғамның басты міндеттерінің бірі, бұл тұрғыда адамның жеке тұлға ретінде қалыптасуына ықпал ететін барлық негізгі факторларды, оның ішінде бұқаралық ақпарат құралдарының ерекше ықпалдық факторын да қарастырған маңызды.

Жасөспірімдердің мектептегі оқу-тәрбие үрдісін тиімді ұйымдастыру үшін қазіргі кездегі әлемдік өзгерістерді ескере отырып білім беру міндетті болып табылады. Өйткені, әлеуметтік ортадағы мақсатты бағытталған тәрбие үрдісінде ғана адамның әлеуметтік-құлықтық бағдарламасын жасау жүзеге асады және адам жеке тұлға ретінде қалыптасады. Соған сәйкес, тұлғаның әлеуметтік дамуы нақты тарихи сипатқа ие болады. Демек, тұлға қоғамдық қатынастардың субъектісі, нәтижесі бола отырып өзінің белсенді қоғамдық қимылы арқылы қалыптасады. Бұл мәселеде бұқаралық ақпарат құралдары (баспасөз, радио, теледидардан бастап интернетке дейін) интерактивті айрықша маңызға ие болып отыр.

Осы тұрғыдан қарастырсақ, жаңа технологиялар заманында уақыт талаптарына жауап бере алатын тәрбиелік әдістерді, құралдарды анықтап, оны қолданысқа ендірудің қажеттілігі туындайды. Педагог ғалымдар әр елдің тәжірибелерін қарастыра отырып, тәрбие беруде барлық әлеуметтендіру институттарының бірлесіп әрекет етуі тиісті нәтиже беретінін үнемі айтуда. Ал тәрбие институттары ретінде ең алдымен отбасын, оқу-тәрбие мекемелерін қарастыратын болсақ, сонымен қатар соңғы уақыттарда олардың қатарына бұқаралық ақпарат құралдары да енеді. Сондықтан, бұқаралық ақпарат құралдарының оқу-тәрбие үрдісіндегі рөлінің ұлғаюына қарай, оның мүмкіндіктерін педагогика және психология тұрғысынан тереңірек талдауды қажет етеді. Әсіресе бұқаралық ақпарат құралдарының танымдық-тағлымдық, ақпараттық, рекреативті, релаксациялық, коммуникативті мүмкіндіктері жан-жақты зерттеле бастады және педагогикада жаңа «медиабілім» бағыты пайда болды. Медиабілім берілу қажеттігін ұсынған тұжырымдамалар мен оларды жүзеге асыруға арналған бағдарламалар бұқаралық ақпарат құралдарының барлық түрлерінің және соған қатысы бар техникалық құралдарды пайдалана білуге жасөспірімдерді үйретуді, соған орайбұл

іс-әрекетке болашақ мұғалім мамандардың дайындығын жүзеге асыруды көздейді. Тұжырымдамалардың негізінде көптеген шетелдік ғалымдар медиабілім проблемасына кеңінен көңіл бөліп, бұл мәселе бойынша зерттеулер жүргізуде. Ол зерттеулерде медиабілім берудің негізгі тармағы болып табылатын бұқаралық ақпарат құралдары ролінің оқушылар өмірінде барынша артып отырғандығы көрсетіледі. Сондай-ақ, бұқаралық ақпарат құралдарының бүгінгі күні ересек адамдардан гөрі балалардың өмірінде елеулі орын алатындығына байланысты олардың мүмкіндіктеріне мән беру маңызды болып отырғандығы айтылады[2].

Қазақстан республикасының жаңа формация педагогына үздіксіз педагогикалық білім беру тұжырымдамасында көрсетілгеніндей, қазіргі білім беру жүйесіндегі дағдарыстардың болуы білім тиімділігінің жетіспеуіне ғана байланысты емес. Ол жас ұрпақтың интеллектуалдық, жеке тұлғалық, адамгершілік-рухани дамуында жіберілген кемшілік, сонымен қатар білім жүйесінің жеке тұлғалық менталитетін қалыптастыруда, жалпы адамзаттық құндылық, толеранттылық және ынтымақтастық социум тұрғысынан білім беру жүйесінің дайындығы жоқтығынан делінген. Сондықтан педагогикалық білім берудің әртүрлі кезеңдерінің мақсаты – педагог біліктілігінің дамуына көмектесу, кәсіби міндеттерді шешудегі қабілеттерін жетілдіру болып табылады.

Болашақ мұғалімнің тәрбие үрдісіне жан-жақты дайындығы, мектепте оқушылардың тәрбие үрдісін тиімді ұйымдастыруда бұқаралық ақпарат құралдарының мүмкіндіктерін пайдалана алуы мәселесі студенттің мамандықты меңгеру барысындағы дайындығына тікелей байланысты екені белгілі. Қоғамның постиндустриалды дамуы және ақпарат алу мүмкіндігінің жоғарылауы жағдайында, жоғары кәсіби деңгейді иеленген, шығармашылыққа және өзіндік жұмысқа қабілеті бар маман дайындау мәселесі одан әрі ерекше роль атқара бастады. Ақпараттық технологиялардың аса жоғары қарқынмен дамуы мұғалімнің кәсіби іс-әрекетін өзгертуді, демек, болашақ мұғалімдердің өз қызметінде жаңа ақпараттық технологияларды пайдалана білуге дайындығы мәселесін алға қойып отыр. Сондықтан, педагогикалық мамандыққа даярланып жатқан студенттер бұқаралық ақпарат құралдары арқылы тәрбие үрдісіне оқу орындарында дайындалуы міндетті және бұқаралық ақпарат құралдарының оқушылардың тәрбие үрдісін ұйымдастыруда пайдалана алуға дайындалуы өте маңызды мәселе болып табылады. Дейтұрғанмен, соңғы кездері бұқаралық ақпарат құралдарының тәрбиеге ықпалдылығы жағынан кең мүмкіндіктерін ізденушілер біршама қарастырып жүргенімен, зерттеу жұмыстарының арасында болашақ мұғалім мамандарды оларды тәжірибеде пайдалана білуге дайындау туралы нақты ғылыми тұрғыдан негізделген, жүйеленген еңбектердің жоқ екендігіне көз жеткіздік. Сондай-ақ, төмендегідей бірқатар қарама-қайшылықтарды анықтадық, атап айтқанда:

– жасөспірімдердің өмірге көзқарасын қалыптастыруда ерекше насихат құралы бұқаралық ақпарат құралдарының тәрбие ісінде қажеттілігі жоғары болғанымен, ол мүмкіндіктерді мұғалімдердің пайдалануы барысында қиындықтармен жолығуы;

– бұқаралық ақпарат құралдары ролінің артып отырғандығына қарамастан, болашақ мұғалімдердің бойында ақпарат құралдарын тәрбие үрдісінде пайдалана білу іскерлігі қалыптаспағандығы;

– бұқаралық ақпарат құралдарының тәрбиелік мүмкіндіктерін пайдалануға болашақ мұғалімдерді мақсатты түрде дайындауға байланысты ғылыми негізделген әдістердің болмауы.

Бұқаралық ақпарат құралдары жеке тұлғаның, қоғамның, мемлекеттің ақпараттық қажеттіліктерін қанағаттандырады дегенді негізге алған В.Д. Сошников бұқаралық ақпарат құралдары функцияларын жүйелей отырып, оның ішінде электронды бұқаралық ақпарат құралдарының, яғни теледидардың төмендегідей функцияларын бөліп қарайды: ақпараттық, мәдени-ағартушылық, интегративті

(қалпына келтіру, толықтыру) коммуникативті, әлеуметтік-педагогикалық, ұйымдастырушылық, білім берушілік, рекреативті. Ал зерттеуші, Н.В.Махова бұқаралық ақпарат құралдарының әлеуметтік институт ретінде төмендегідей функцияларды атқаратынын көрсетеді: идеологиялық және саяси ықпалдылық функция, әлеуметтік қоғамды қолдау, ұйымдастырушылық, ақпарат беру, білім беру, көңіл көтеру, сонымен қатар, аудитория қалыбын өзгерту немесе қолдау, олардың сеніміне кіру, қандай да бір әрекетті қабылдау немесе керісінше жоққа шығаруда ішкі дайындықты қалыптастыру, ақпараттан белгілі бір мағынаны бөліп ала білу функциялары. Яғни, бұқаралық ақпарат құралдары бір өзі бірнеше аса маңызды функцияларды атқара отырып, адамзатқа қызмет етуде[3]. Біз жоғарыда аталған ғалымдардың бұқаралық ақпарат құралдарының негізгі функцияларын топтастыруын есепке ала отырып, өзіміздің жалпы топтастыруымызды жасадық. Негізінен алғанда біздің зерттеуіміз бойынша педагогикалық үрдістегі функциялар бізге біршама жақын болып келеді. Педагогикалық үрдістегі функция – педагогикалық процеске арнайы ұйымдастырылған және мақсатты түрде пайда болып өмір сүріп келе жатқан орын, роль дегенді білдіреді. Педагогикалық процестегі функциялар білім берушілік (білім, іскерлік, дағдыны, мәдени құндылықтар жүйесін беру арқылы), тәрбиелеушілік (тәрбие мен оқыту үрдісіндегі құндылық бағыттар мен қарым-қатынастар жүйесін қалыптастыру кезінде байқалады), дамытушылық (тұлғаның танымдық психикалық үрдісінде дамуы мен қалыптасуын, логикалық әдістердің, операциялардың, талдау-талқылау, ойтоқтаманың, танымдық белсенділігінің, қызығушылықтарын, қабілеттерін көрсетеді), әлеуметтендіруші (бірлескен іс-тәжірибені меңгерумен, қоғамдық қатынастар мен әлеуметтік тұрғыдан ынғайлы мінез-құлықты иеленумен көрінеді. Бұқаралық ақпарат құралдарының адамдардың, әсіресе жасөспірімдердің тәрбие үрдісінде атқаратын функцияларының қай-қайсы да білім берушілік, тәрбиелеушілік, дамытушылық, әлеуметтендірушілік міндеттерді жүзеге асыратыны сөзсіз. Аталған функцияларды жүзеге асыра отырып, олар білім беру жүйесінде айтарлықтай үлкен роль атқарады. Жалпы бұқаралық ақпарат құралдарының әрбір функциясы білім мен тәрбие беру үрдісінде жасөспірімдерді қажетті ақпараттарды беру арқылы олардың қалыптасып, дамуында өзіндік үлес қосып отырғандығы анық. Бір ғана ақпараттық функциясы арқылы жасөспірімдердің күнделікті ақпарат алудағы қажеттіліктерін қанағаттандыруда мейлінше жоғары рейтингіні алып отырғандығы белгілі. Сонымен қатар, бұқаралық ақпарат құралдарының бағдарламаларында, басылымдарда интернет сайттарында оқушылардың тұлға ретінде қалыптасуына, жалпы дамуына арналған материалдармен, бағдарламалармен қамтамасыз ету жағдайлары анықталып, талданды[4].

Жаһандану үрдісімен біздің елімізде де ақпараттық кеңістіктің аясы одан әрі кеңейіп, ұлғая түскені мәлім. Соған орай қазіргідей ақпараттық заманда оқушылардың олардың өнімін тиімді пайдалана білу мәселесі күн тәртібінен түспейді. Осы мақсатта, яғни бүгінгі мектеп оқушыларының бұқаралық ақпарат құралдарына деген көзқарасын анықтау және мектеп мұғалімдерінің бұл істе ақпараттық мәдениетті қалыптастырудағы ролі қандай болып отыр деген сияқты сауалдарға жауап алу үшін әртүрлі анықтаушы, яғни зерттеу әдістерін пайдалану негізінде әртүрлі шаралар ұйымдастырылды.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Назарбаев. Н.Ә. «Жас отан» жастар қанатының I съезінде сөйлеген сөзі // Егемен Қазақстан. – 2008, 16 мамыр.
2. Егемен Қазақстан. №8 1-наурыз 2008ж

3.Баширова Ж.Р., Төлешова Ұ.Б. Педагогикалық технологиялар арқылы оқушылардың танымдық қызығушылығын қалыптастыру. Оқу-әдістемелік құрал. Алматы, 2003, 60 б.

4. Бұқаралық ақпарат құралдар өркендеттік өлшем негізгі. //Шоңбай.А.Н //ҚазҰУ хабаршы философия сериясы 2009.№2 144-147 б

УДК 371

БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ӘДІСТЕРДІҢ ТИІМДІЛІГІ

Нәдірбекова А.С. - «Педагогика және психология» мамандығының

I курс магистранты,

ғылыми жетекшісі: ә.ғ.д., профессор - **Аралбаева Р. Қ.**

І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қаласы

nadirkbekova_aray@inbox.ru

Мақалада қарастырып отырған көкейкесті мәселе білім беру жүйесіндегі инновациялық әдістердің тиімділігін меңгеру болғандықтан, осы сала туралы баяндалады. Рухани-өнегелі тұрғыдан терең ғылыми зерттеулер жасау қажеттілігі күн санап өсіп келе жатқанын күнделікті өмір көрсетіп отыр. Сондықтан өнер саласының білікті мамандарын дайындауға бүгінгі күні білім ордаларында білімгерлердің сәндік-қолданбалы өнерді меңгеру сапасы жайлы айтылған.

В статье рассматривается тема являющаяся актуальной в системе образования инновационные методики преподавания, а также их эффективное усвоение. С каждым днем можно удостовериться в необходимости глубокого исследования духовно-просветительных направлений. Поэтому особое значение придается к качеству освоения –художественно-прикладных искусств при подготовке высококвалифицированных кадров в образовательных учреждениях в сфере искусства.

Input a word in the article topic is relevant in the education system innovative teaching techniques, as well as their effective assimilation. Every day can be ascertained need in-depth study of spiritual and educational direction. Therefore, particular importance is attached to quality development fashionably-applied arts in the preparation of highly qualified personnel in educational institutions in the field of art.

Кілт сөздер: инновация, білім беру жүйесі, элитарлық білім, экскурсия, сәндік-қолданбалы өнер

Біздің ғасыр - білім, ғылым және сапа ғасыры. Осы үшеуі элитарлық білімнің негізі болып табылады. Біз жоғары оқу орындарын тек білім беруші мекеме деп қарайтын біржақты түсініктен арылып, оның ғылымның бастауы және кіндігі деп түсінгеніміз жөн, өйткені, элитарлық білімді ғылым жетістігінсіз беру мүмкін емес, ал оның деңгейін анықтайтын өлшем — сапа. Ендеше, жалпыға бірдей жоғары білім беруден элитарлық жоғары білім беруге біртіндеп көшуіміз қажет. Біздің қарастырып отырған көкейкесті мәселеміз білім беру жүйесіндегі инновациялық әдістердің тиімділігін меңгеру болғандықтан, осы сала туралы баяндаймыз.

Еліміздің бәсекеге қабілетті елдер арасынан табылу жолында алға қойып отырған мақсаттарына жетуде білімді азаматтардың да алатын үлесі зор екені айтпаса да түсінікті. Қазіргі заманға сай экономикалық жетістіктерге қол жеткізу үшін кәсіби білімі жоғары мамандардың аса қажет екенін, ғылыми-техникалық прогресс жетістіктерінен қалыс қалмау үшін рухани-өнегелі тұрғыдан терең ғылыми зерттеулер жасау қажеттілігі күн санап өсіп келе жатқанын күнделікті өмір көрсетіп отыр. Олай болса, өнер саласының білікті мамандарын дайындауға бүгінгі күні білім ордаларында

білімгерлердің сәндік-қолданбалы өнерді меңгеру сапасы ықпал еткенін айта кеткен жөн. Өнер саласының бір түрі, сәндік-қолданбалы өнерін жан-жақты зерттей отырып, меңгеру білімгерлерге көптеген жетістіктерді өз бетінше игеріп, келешекте зерттеу жасай білуге жол ашады. Демек, сәндік-қолданбалы өнерді білім саласында жете меңгеру бүгінгі аса өзекті мәселеге айналып отыр. Сәндік-қолданбалы өнерді оқыту кезінде мемлекеттік стандартты жүзеге асыру әрбір пән мұғаліміне міндеттеледі. Ендеше, осы мақсатты жүзеге асыру жолында білімгерлерге оқып, үйрену жолдарын насихаттауға ықпал етеді деген оймен сәндік-қолданбалы өнердің қыр-сырларын таныстыру, дарынды білімгерлерді түрлі көрмелерге қатыстыру, оқыту барысында жиі жіберілетін қателермен жұмыс жүргізу, олардың алдын-алу мүмкіндіктері, сондай-ақ, оқытудың жаңа технологиясы бойынша әдістемесін ұсыну қажет. Білімгердің алған білімін бағалауда сынақ жүйесін де ұмытпау керек [1, 34 бет.].

Ал осы жауапты жұмысты орындайтын мұғалімге тоқталсақ. Осы заманында, әсіресе білім беру жүйесіндегі өзгерістер мен түбегейлі жаңартулар дәуірінде мұғалім алдында тұрған мақсаттар мен міндеттердің салмағы орасан зор болып отыр. Егер мұғалімнің өзі жан-жақты дамыған, адамзат әлеміндегі рухани байлықты бойына жинамаған, соны бағалай алмайтын адам болса, онда ол жан-жақты терең білімді, рухани жағынан бай жеке тұлға қалай тәрбиелемек?

Мұғалім информатор, бақылаушы, тексеруші, жазалаушы қызметін тастап, керісінше ізденуші, зерттеуші, технолог, өнертапқыш, шығармашылықпен істейтін жаңашыл болуы керек.

Білімгер субъект ретінде қарастырып, оның өзін-өзі тануына жол ашу, жеке тұлға бойындағы қасиетті дамыту, «Мен» менталитетін қалыптастыру білім мен тәрбиені жеке тұлғаға қарай бағыттау — бүгінгі таңдағы мұғалімнің кезек күттірмейтін қасиетті міндеті. Мұғалім жеке тұлғаға көтерілмей, мұндай зор мақсатқа жету екіталай. Оқу-тәрбие үрдісін ізгілендіру, технологияландыру әр мұғалімнен ғылыми еңбекті талап етеді. Педагогика, технология әлеміндегі жаңалықтарға үнілу, оны зерделей, зерттей отырып іс-тәжірибеге пайдалану, өзінің технологиясын қалыптастыру заман талабы, заман ағымына ілесу оңай емес. Кәсіби біліктілігі жоғары өзіндік позициясы, бағалы бейімділігі бар маман даярлау — бүгінгі өмір талабы [2, 113-115 беттер].

«Сәндік-қолданбалы өнерін оқыту әдістемесі» сабағын жүргізу барысында білімгерлердің біліктілігін, машықтылығын жетілдіру, дағдысын қалыптастыру басты орында тұрғанның өзінде білімгерлерге әдіснамалық, теориялық білім беру, сол арқылы олардың ойлау қабілетін және сәндік-қолданбалы өнері бойынша көркем білімдерін терең жетілдіру мәселесі де естен шығарылмаса керек. Олай дейтініміз дәстүрлі сабақтан тыс басқа да оқыту формаларының түрлерін кең пайдалануға болады.

Экскурсия оқушыларға сыныптан тыс жерлерде берілетін білім мен білік жиынтығы. Экскурсия — белгілі бір нысандармен және оған байланысты білім жиынтықтары мен жұмыс істеу мазмұнымен танысу үшін қажет. Ол нысандар: табиғат, театр, мұражай тағы басқа мәдениет үйі болуы мүмкін. Экскурсияда білімгерлердің ізденушілік-зерттеушілік әрекетін ұйымдастыру басты назарда ұсталды. Аталған әдістің ең басты өлшемі — оның тиімділігі, нәтижелігі, жаңашылдығы.

Сәндік-қолданбалы өнері сабағында бейнелеу іс-әрекеттері, сәндік-қолданбалы өнері бойынша сабақтан тыс жұмыстардың мазмұны мен түрлері

Білімгерлерді сыныптан тыс жұмыстар формасы яғни, үйірме жұмыстарының негізінде, сәнді колөнер бұйымдардың көне түрлерімен кеңінен танысуда қаламыздағы Орталық Мемлекеттік мұражайларға саяхат жасаған тиімді.

Экскурсияда білімгерлер текеметтегі, алашадағы, құрақ көрпедегі, тағы басқа тұрмыстық бұйымдардағы бояу түсінің, пішіндік-көлемдік ерекшеліктердің әр түрлілігін, оның симметриялы және асимметриялы сипатына салыстырмалы талдаулар жасай алады.

Экскурсиялар эстетикалық тәрбиелік сипатта болады да алдыңғы экскурсияларда қойылатын міндеттерді түгел қамтып отырады. Мұнда ұзақ мерзімді экскурсиялар жүргізу барысында білімгерлер бояу қарындаштарын ала шығады.

Білімгерлер мұражайындағы әр түрлі халықтық бұйымдарды көре, бақылай отырып, одан алған тікелей әсердің негізінде суреттер салады.

Осыдан кейін осыған әркім өз бетінше терең талдау жасай отырып, оның алғашында көрген бұйымдардың жеке дара көріністеріне схемалық бейнесін жасауға ұмтылады. Бұдан кейінірек білімгерлер осы схемалық бейнесін жасауға ұмтылады. Бұдан кейін білімгерлер осы схемалық бейнелерді ою-өрнекке айналдыру барысында әр түрлі бұйымдар үшін ою құрастырады.

Сөйтіп экскурсиялар барысында білімгерлер мұражайындағы қолөнері туындыларын өз беттерінше зерттеу арқылы оның заңдылықтарын тануға, қарапайым көріністерді халықтық қолөнер бұйымдарының бейнелеріне айналдыруға мүмкіндік алады.

Бұл білімгерлердің жекеден жалпыға, қарапайымнан күрделіге өту арқылы дидактикалық әдіс-тәсілдерді бірдей тиімді пайдалана алады.

Білімгерлерді табиғат аясына экскурсиялар жасату кезінде әр түрлі түске боялған қарапайым жапырақтар, әр түрлі пішіндегі қызықты формадағы шағын бұтақтарды, жұқа қиыршық тастарды жинақтап, олардың суретін салып, екінші үрдісте олардың схемасын жасайды. Жиналған әр түрлі нәрселер: бұтақтар, гүлдер, кепкен шөптер мен дәнді дақылдар, тағы басқа да сабақ үдерісі кезінде мұғалімнің басқаруымен ұжымдық композицияда пайдалануға болады.

Жалпы алғанда бұл тапсырмалар қарапайым болғанмен білімгерлер мұны өзбетімен оңай орындай алмайды. Себебі білімгерлерге жетпейтін нәрсе, әрине, сурет салу, композиция құрау, анализ беру тәжірибесі. Мұндай жағдайда ұйымдастырушы, бағыттаушы және білімгер алдына нақты міндеттер қоя отырып түсіндіруші ол – мұғалім. Ол үшін мұғалім алдымен халық шеберлері жасаған қолөнер бұйымдарының композициялық заңдылықтары, пішіні, бояу түсі, жалпы түсінік үйлесімдік сияқты шешімдерге терең түсініктер беру қажет. Мұнда таблицалар жасалып, анализге теориялық материалдар даярланады. Оқушылар осындай толық та, терең түсініктерден кейін барып, мұғалім жасаған үлгінің негізінде өз композицияларын құрастырып, оған түсініктемелер беруге тиіс.

Экскурсия барысында білімгерлер қолөнер бұйымдарының мотивінде жасалған жаңа кезеңдегі яғни, завод пен фабрикалардан шығатын бұйымдары еш өзгеріссіз қалуға тиіс деп ешкім айта алмайды. Жаңа заман жаңа талаптар қояды. Сөйтіп сатуға арналған жылытырақ сувенирлер дүкен сөрелерінде пайда болды. Олар тұрмыста пайдалану үшін емес, жай әдемі бұйым ретінде көрінеді.

Жаңа формалардың пайда болуы, қолөнер бұйымының жаңа сипат алуын мұғалім әлеуметтік жағдайдың, салт-дәстүрдің, қажеттіліктің өзгеруімен түсіндіреді.

Сабақ барысында білімгерлермен экскурсияда жұмыс істеудің ерекшелігі білімгерлер салыстырмалы талдаулар жасауға үйренеді. Қолөнер туындыларына талдау жасаудың өзі оңай шаруа емес. Талдау жасау үшін оқушы сәндік-қолданбалы өнері мен қолөнер шығармаларының көркемдік құрал тәсілдерін жақсы білуге тиіс. Өйткені талдау үшін қолөнер туындыларын жетік білулері қажет. Бұл жағдайда сабақ барысында алған білім аздық етуі мүмкін. Экскурсия барысында халық шеберлерінің қолынан шыққан қолөнер бұйымдары сәндік-қолданбалы өнерінің өзіндік тілі арқылы білімгерлерді терең де, сапалы таныстырады. Мұғалімнің сабақ түсіндіру барысында айтқан сөздеріне қарағанда, халық шеберлерінің шеберханаларына апара отырып, таныстырып көрсету тиімді болатыны сөзсіз. Оқушылар шебердің айтқандарын бар ықыласымен тыңдайды. Себебі, халық шебері сөйлеген уақытта, олар өз туындылары

жөнінде айтқандықтан сөздері нақты және табиғи шығады. Табиғи талдау әр уақытта білімгер жанына бірден әсер етеді [3].

Қорыта келгенде, мектеп оқушыларының бейнелеу өнері пәнінде көркем-эстетикалық тұрғыдан, шығармашылық іс-әрекеттерінде өз қырынан жаңаша орын табуын дамыту әр ұстаздың міндеті деп білеміз. Егер осының бәрін мектептегі бейнелеу өнері пәніне тереңірек қарастыратын болсақ, әрине, мектеп оқушыларының қазақ халқының қолөнері туындыларына, мұраларына леген өзінше көзқарастары, бағалаулары мен қабылдаулары жоғары деңгейде болатыны және де, осының бәрі мектеп оқушыларының эстетикалық талғамын жоғарлатып, өн бойында қанық та, сапалы қалыптасумен тікелей байланысты бола тұра, бейнелеу өнеріне, оның ішінде әрине, сәндік-қолданбалы өнеріне деген қызығушылықтарын артып дамытатыны сөзсіз.

Сапалы білім беруді ұлттық тәлім-тәрбие ісімен ұштастыра жүргізуді — бүгінгі отандық педагогиканың алтын дінгегіне, мектеп жұмысының тірегіне айнадыру баршамыздың міндетіміз екені рас. Дегенмен, білім беруді тәрбиеге негіздеудің екі сипаты бар. Оның біріншісі — білімді ұлттық мәдени-рухани құндылықтарға негіздеу болса, ал екіншісі — әлемдік өркениет жетістіктеріне негіздеу. Осы екеуін бір-бірімен ұштастыра отырып, қазақстандық өскелең ұрпақты отаншыл азамат етіп тәрбиелеп, өз күш-жігері мен білім-біліктілігін өзінің жеке өмірі мен қоғам игілігіне пайдалануға баулу егемен еліміздің кемел келешегі үшін тиімді болмақ.

Міне, осы орайда Қазақстан Республикасының Білім және Ғылым Министрлігі әзірлеген «Қазақстан Республикасының жоғары педагогикалық білім тұжырымдамасы» мен «Қазақстан Республикасының жаңа тұрпатты педагогінің үздіксіз педагогикалық білімі тұжырымдамаларында» жаңа қоғамдағы мұғалім моделінің үлгілері көрсетіліп берілді. Жоғары педагогикалық білімді мұғалімдерге қойылатын талаптар қазіргі қоғам қажеттілігінен туындайды. Жаңа қоғам мұғалімі тек кәсіби шеберлігі жоғары адам ғана емес, рухани дамыған, шығармашыл, мәдениетті, білім құндылығын түсінетін, педагогикалық технологияларды меңгерген, ғылым мен техника жетістіктері негізінде кәсіби даярланған болуы тиіс.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Әбиев Ж.Ә., Бабаев С.Б., Құдияров А.М. «Педагогика» Алматы: «Дарын», 2004 жыл, 448 бет.
2. Жарықбаев Қ. «Психология» Алматы: «Білім», 1993 жыл, 272 бет.
3. Әбдіғалиев Қ. «Осы заманғы педагогикалық технология» Алматы: «Білім», 2001 жыл, 223 бет.

ӘОЖ 378

БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМДЕРДІ БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫН РУХАНИ- АДАМГЕРШІЛІККЕ ТӘРБИЕЛЕУГЕ ДАЯРЛАУДЫҢ БҮГІНГІ ЖАҒДАЙЫ

Шеңгелбаева Қ.Б., Каранеева А.Д.

I. Жансүгіров атындағы ЖМУ магистранттары

Бұл мақалада болашақ мұғалімдерді бастауыш сынып оқушыларын рухани-адамгершілікке тәрбиелеуге даярлаудың мәселесі қарастырылады. Бастауыш сынып оқушыларын рухани-адамгершілікке тәрбиелеу мәселесіне шетелдік, отандық ғалымдардың

зерттеулеріне, тәжірибелерге сүйене отырып, теориялық, практикалық тұрғыда сипаттау жасалынған.

В данной статье рассматривается подготовка будущих учителей к воспитанию у детей младшего школьного возраста духовно-нравственных качеств. Представлен сравнительный анализ проблемы духовно-нравственного воспитания учащихся начальных классов в отечественных и зарубежных исследованиях.

This article explains how to prepare future teachers for education at primary school children spiritual and moral qualities. A comparative analysis of the problem of spiritual and moral education of primary school pupils in the domestic and foreign studies.

Кілт сөздері: рухани-адамгершілік, құндылық бірлік, нақты қызметтік бірлік, тәжірибелік - іс-әрекеттік бірлік

Қазіргі кезде болашақ мұғалімді даярлауда адамгершілік мәселесінің маңызы ерекше, өйткені, жас ұрпақты адамгершілікке тәрбиелеу салмағы осыған түседі. Бүгінгі күнде болашақ мұғалімдер жалпы адамзаттық құндылықтардың, адамгершілік тәрбиесінің ақыл-ой дамуынан гөрі басымдығын мойындап, орнықтыруға күш салуда. Мұғалім бала бойында қандай адамгершілік түсініктер қалыптасқанын, ол қандай жағдайда жүзеге асқанын білуі қажет. Ал баланың адамгершілік көзқарасының қалыптасуының, адамгершілік-психологиялық ұғым-түсініктерінің бекуінің сөзсіз маңызды көзі - отбасы, онда өмірдің мәні мен мақсаты туралы алғашқы түсініктер, құндылық бағдар, адамгершілік және әлеуметтік қажеттілік т.б. қалыптасатыны белгілі. Қазіргі кезде білім беру ісінде, жеке тұлғаны жан-жақты жетілдіріп, танымдық іс-әрекеті мен ой-санасын дамытып, қалыптастыру барысында жас ұрпақты рухани-адамгершілікке тәрбиелеу маңызды сипатқа ие. Бүгінгі болашақ мұғалімді дайындауда олардың рухани-адамгершілік мәдениеттерін өздері игермей тұрып, оларды білімді, білікті маман ретінде қалыптастыру мүмкін емес. Себебі әр болашақ маманның халқымыздың білім және экономикалық қуатының өсуіне өз үлесін қосып қана қоймай жас ұрпақты рухани- адамгершілікке тәрбиелеу де қажетті шарттарының бірі.

Білім беру жүйесінің маңызды міндеттерінің бірі – рухани-адамгершілікке тәрбиелеуін жетілдіру мәселесі. Сондықтан да болашақ мұғалімдерге қойылатын жанаша талаптар мен өзгерістер туындап отыр. Бұған себеп қазіргі кезде жеке тұлғаның қоғамдық және әлеуметтік мәні рухани-адамгершілікке тәрбиелеу мұғалімінің назарынан тыс қалмауы қажет. Рухани-адамгершілікке тәрбиелеу білімдік, тәрбиелік міндеттерімен қатар, педагог кәсіби жұмысын атқарып қоймай, бастауыш сынып оқушыларын рухани жеке тұлғасын қалыптастыруды жүзеге асыруы керек.

Бүгінгі таңда мұғалімнің кәсіптік жетілуі мен дамуы тұрғысында көп мәселелер қарастырылуы қалыпты жағдай. Өйткені, Ы.Алтынсариннің «Мұғалім- мектептің жүрегі»,- дегендей, бар күш мұғалімге түспек [1].

Болашақ мұғалімнің жеке басының маман ретінде қалыптасуы үшін кәсіби сапасының негізгі талаптарының бірі ретінде оның жалпы ғылыми-әдістемелік даярлығын ерекше атап өтуге болады. Бүгінгі таңда күн тәртібінде білімгерлердің өзін-өзі басқаруды дамыту міндеттері қойылып, болашақ мұғалімнің дербестігі мен белсенділік дағдысын тәрбиелеу және дамыту қажеттілігі күннен-күнге артып отыр. Жоғары оқу орындарына болашақ мұғалімдерге өз кәсіби міндеттерін жете білетін, қажетті педагогикалық дағдыларды меңгерген, өз Отанын сүйетін шәкірттерді тәрбиелеу мен оған мұғалімдерді кәсіби дайындау міндеті жүктелген. Осы мақсатта жоғары оқу орындарында болашақ маман дайындаудың сапасын арттыруға ерекше көңіл бөлінуде. Сондай-ақ тәрбиенің ықпал жасау өрісі де орасан кеңейе түсті [2].

Рухани-адамгершілікке тәрбиелеу теориясы мен әдістемесінің қайнар көздерін, тарихи даму кезеңдерін сараласақ, олардың мынадай жағдайларға байланысты пайда болатынын анықтауға болады:

- рухани-адамгершілікке дайындығы жетілген адамдардың қажеттілігінен туындаған қоғамдық өмірдің іс-тәжірибесі;

- әр түрлі тарихи кезеңдерде ойшылдар мен ағартушылардың жан-жақты жетілген жеке тұлғаны тәрбиелеу туралы ой-тұжырымдары мен идеялары;

- үйлесімді дамыған, жан-жақты, білімді де білікті ұрпақ тәрбиелеудегі озат педагогикалық іс-тәжірибелер мен ұсыныстар;

- рухани-адамгершілікке тәрбиелеу теориясы мен әдістемесі саласындағы ізденістер мен ғылыми негізделген тұжырымдамалар;

- рухани-адамгершілікке тәрбиелеу теориясы мен әдістемесін дамыту жөніндегі мемлекеттік сұраныстар.

Мұғалімдердің жаңашыл іс- әрекетін қалыптастырудың адам әрекетінің сан – қилы сипатымен, өзіне тән ой-сана мен даму заңы, өзара ішкі байланыстары мен өзара ықпалдастықта дамитын ерекшеліктері, әдістері мен өзіндік тарихы қалыптасқан. Нәтижесінде рухани-адамгершілікке тәрбиелеу теориясы ғылым ретінде қалыптасып, мәні мен мазмұнын анықтауға мүмкіндік береді.

Білімгерлерді рухани-адамгершілікке тәрбиелеу бойынша теориялық білімдерінің, іскерліктері мен дағдыларының терең, жүйелі және әсерлі болуы олардың педагогикалық даярлықтарының басты көрсеткіші. Болашақ мұғалімдердің сабақ беруге даярлық көрсеткіштері олардың білімдерінің нақты, терең, жүйелі болуы, сол білімдер арқылы оқушыларды жаттықтыру іскерліктерімен және дағдыларымен қарулануы деп түсіну керек. Педагогикалық тәжірибе кезінде істелген білімгерлердің жұмыстары курстық және дипломдық жұмыстарда кеңінен пайдаланылса тиімді. Рухани-адамгершілікке тәрбиелеуге білімгерлер тәжірибелік рухани-адамгершілікке тәрбие сабақтарында әртүрлі жаттығуларды пайдаланып, қызықты сабақтар өткізуді және пән бойынша сыныптан тыс жұмыстардың, үйірмелердің жұмыс формаларын анықтап, олардың тақырыптарын жоспарлары мен мазмұндарын жасайды.

Ғылыми прогресс өркен жайған қазіргі жағдайда жоғары оқу орындарында мектеп үшін оқу тәрбие жұмыстарын шығармашылықпен жүргізе алатын мұғалім - тәрбиешілер дайындаудың теориялық деңгейін көтерудің маңызы ерекше. Үнемі көбейетін ақпараттар тасқыны жағдайында жастарды жан-жақты дамыту мұғалімнің өзінің ғылыми теориялық білімін күнделікті көтеруді талап етеді. Қазіргі мектепке өз пәні бойынша сабақты тартымды өткізуімен қатар, оқушыларды ғылым мен техниканың жетістіктерімен қызықтыра алатын мұғалім қажет. Соған байланысты жоғары оқу орнының білімгерлері бойында өздерінің болашақ қызметіне зерттеуші ретінде қарауға деген ұмтылысты қалыптастырудың ерекше маңызы бар. Бұл міндетті үйірме мен курс жұмыстарына, білімгерлердің ғылыми конференцияларына қатысу арқылы, әсіресе, педагогикалық тәжірибесінде нәтижелі шешуге болады. Бұлар білімгерлердің ғылыми-зерттеу жұмысына араласып, өз бетімен жұмыс істеуге, дағдылануына мүмкіндік береді. Ал мұның одан кейінгі педагогтік қызметте ерекше маңызы бар [3].

Қазіргі кезде жоғары оқу орындарындағы студенттердің ғылыми - зерттеу жұмыстары олардың болашақ қызметіне байланысты және пайдасы зор. Мектеп тәжірибесі кезіндегі ғылыми - зерттеу жұмысында қалыптасқан белгілі бір жүйенің болуы студенттің оқу тәрбие қызметіндегі белсенділігінің арта түсуіне педагогикалық тәжірибенің тиімді етуіне игі ықпалын тигізеді. Студенттерді ғылыми-зерттеу жұмысына қатыстыру арқылы мынадай мақсаттарға жету көзделеді:

1. Студенттерді оқуға, сабақ беру мен тәрбие жұмыстарын жүргізуге қызықтыру.
2. Болашақ мұғалімдерді өз бетінше жұмыс істеуге дағдыландыру.
3. Студент - практиканттардың ғылыми - зерттеу жұмыстарына қабілеттілігі мен икемділігін арттыру.
4. Алған білімдерін тұрмыста шығармашылықпен қолдана білуге үйрету.

5. Студенттерді ғылыми - әдістемелік әдебиеттермен жұмыс істеуге үйрету, курстық және дипломдық жұмыстарын орындауға дайындау.

6. Студент - практиканттардың ғылыми - зерттеу жұмысын мектептегі сыныптан тыс тәрбие жұмысымен байланыстыру.

Бүгінгі таңда жоғары білім беру жүйесі мен құрылымы, білім берудің мазмұны, оқыту әдістері мен тәсілдері, әсіресе рухани-адамгершілікке тәрбиелеу мамандарын дайындауда жаңашылдық көзқарас, соны ізденістер мен зерттеулерді талап етуі қарастырылып отырған мәселенің өзектілігін айғақтап берді. Зерттеу жұмысының нәтижесі көрсеткендей, Республикада жоғары педагогикалық білім берудің қалыптасуында мұғалім кадрларын дайындау кенестік жүйе кезінде қалыптасқан тәжірибенің аумағында жүргізіліп келді.

Соңғы кезде жоғары білімді реформалауда біршама шаралар қолға алынуда. Педагогикалық қызмет іс-әрекеттің басқа түрлері сияқты пәндік мазмұнмен анықталады, оған мотивация, мақсат, пәні, тәсілдер нәтиже жатады. Педагогикалық іс-әрекет пән ретінде, дамудың шарты мен негізі ретінде, оқытушылардың пәндік, әлеуметтік, мәдени тәжірибені игерулеріне бағытталған оқу іс-әрекетінің ұйымдастырылуы болып табылады.

Мұғалімдердің жаңашыл іс-әрекетін қалыптастырудың теориясы мен әдістемесі ғылыми және оқу пәні ретінде жетекшілік рөл атқара отырып, рухани-адамгершілікке тәрбиелеу саласындағы кәсіптік бағытты анықтайды. Сонымен бірге осы саладағы білім негізінің жүйесін құрайды. Мұғалімнің рухани-адамгершілікке тәрбиелеу теориясы мен әдістемесін жете білуі, оның педагогикалық ойлау жүйесінің дамуының басты шарты. Әртүрлі деңгейлерде рухани-адамгершілікке тәрбиелеу мәселелерін шығармашылық тұрғысынан шешуге, болып жатқан жаңалықтарды біліп отыруға, кейбір теориялық және іс-тәжірибелік жаңалыққа сын көзбен қарап қабылдауға, рухани-адамгершілікке тәрбиелеу міндеттерін шешуде қосымша өтетін ғылыми пәндердің атқарар рөлін дұрыс бағалауға, өзінің педагогикалық шығармашылық негізін жасауда рухани-адамгершілікке тәрбиелеу мәселесі бойынша жүргізілген зерттеудің маңызы зор.

Рухани-адамгершілікке тәрбиелеу білімінің маңыздылығымен анықталатын, жалпы орта білім берудегі және жоғары мектепте мұғалімдерді дайындауда рухани-адамгершілікке тәрбиелеу білімінің рөлі мен үлесін, онымен қоса те мұғалімдердің жаңашыл іс-әрекетін қалыптастыру берудің жаңа мақсаттарын және мұғалімдердің жаңашыл іс-әрекетін қалыптастырудың мазмұндық менгерудің объективті қиындықтарын ескере отырып, рухани-адамгершілікке тәрбиелеу мұғалімдерін дайындауды жеке мәселе ретінде тек тәжірибелік қана емес, теориялық тұрғыдан да талданып отыр. Түрлі әдебиеттерге жасалған теориялық талдаулар мұғалімдердің жаңашыл іс-әрекетін қалыптастыру тәрбиелеуге болашақ мұғалімдерді дайындаудағы негізгі ұғымдарды анықтап, оларға берілген анықтамаларды нақтылап, жаңа түсініктер мен ұғымдардың пайда болуына негіз болды.

Болашақ рухани-адамгершілікке тәрбиелеу мұғалімін дайындау жүйесін және оны психологиялық-педагогикалық білім алуын үйлестірудің жетекші бағыты ретінде рухани-адамгершілікке тәрбиелеу үрдісін жүзеге асырудың және түрлендірудің жолдарын түсіндіретін және көрсететін білім жүйесін қалыптастыру болып табылады.

Мұғалімдердің жаңашыл іс-әрекетін қалыптастыру жүзеге асыруды сабақтастыру, біздің көзқарасымыз бойынша, рухани-адамгершілікке тәрбиелеу әдістемесін студенттерге үйрету жүзеге асырылуы тиіс. Бұл рухани-адамгершілікке тәрбиелеу мазмұны бойынша білім беруді жүзеге асыруда дұрыс менгеруге ықпал жасайтын рухани-адамгершілікке тәрбиелеу әдістері мен технологияларына, оларды логикалық түрде құру, ұйымдастыру тәсілдеріне ерекше көңіл бөлінуі қажеттігін көрсетеді. Оқытушы нақты оқыту ақпаратын беруші, оны студенттердің менгеруін

ұйымдастырушы және соның нәтижесін бағалаушы позициясын ұстаушы адам ретінде болмауы керек, қайта студентке көмектесетін, өзінің білім беру қызметінің субъектісі болуы керек. Ол үшін оқытушы талдауға тиісті бағдарламаны менгерудегі және бағдарламаны оқуда студенттердің өздері қабылдауына кеңесші, сарапшы болуы тиіс. Оқытушының жаңа ұстанымы үнемі студенттермен бірге кішігірім зерттеулер орындау, студенттік топтармен бірге оқу үдерісін ұйымдастырудың түрлі формаларын бірге шығармашылық тұрғыда іздестіру жаңашылдық бағытта кәсіби біліктілігін жетілдіріп отыру өзекті сипат береді деген тұжырым жасаймыз.

О.А.Абдуллина [4], **Л.Ф.Спирин** [5] пікірі бойынша, бастауыш сынып оқушыларын жеке тұлғалық жаңашылдық іс- әрекеті – бұл жеке тұлғаның рухани-мәдени дамуы мен білімінің деңгейін, осы деңгейге жету тәсілдерін түсінуін және рухани-адамгершілікке тәрбиелеу іс-әрекетінің әр түрлі формалары мен жалпы өмірінен көрінуін сипаттайтын сапалық, жүйелілік, динамикалық білім. Оның құрылымы өзара байланысты үш бірліктен тұрады:

- *құндылық бірлік* - жеке тұлғаның қажетін, мұратын, мотивін, ұстанымын, қызығушылығын білдіреді;

- *нақты қызметтік бірлік* - жеке тұлғаның денсаулығын, қозғалу қабілеті мен дағдысын анықтайтын рухани-мәдени мінсіздік болып табылады;

- *тәжірибелік* - *іс-әрекеттік бірлік*, рухани-адамгершілікке тәрбиелеу-спорттық белсенділік өрісінен кең көрінеді (танымдық, үгіт-насихаттық, нұсқаулық, өзін-өзі жетілдіріу, өзін-өзі дамыту, өзін-өзі тәрбиелеу).

Бастауыш сынып оқушыларын құндылық бағытын қалыптастыру үдерісінің тетігін сызба түрінде төмендегідей етіп көрсетуге болады. Жеке тұлға қабылдайтын (сабақта, сабақтан және мектептен тыс іс-әрекеттерде) құндылық бағыттары сананың ерекше арналары арқылы өтіп, «маңызды» немесе «жеке тұлғалық мән» деңгейімен топтастырылады. Одан әрі бастауыш сынып оқушыларын нақты өмірі мен тәжірибесі жағдайында шыңдалады, олар бекітілген және бекітілмеген, өз іс-әрекеттері мен тәртіптерінің шын мәнінде басқара алатыны және санада сақталып, мұғалім, ұжым, жанұя талап еткен жағдайда ғана көрінетін дағдылар болып бөлінеді.

Құндылық бағыттары жеке іс-тәжірибеден өтіп, жеке тұлғаның шынайы мінез-құлық құндылығына айналған жағдайда, қалыптасу үдерісін аяқталды деп есептеуге болады.

Рухани-адамгершілікке мүмкіндігі мектеп оқушысының жеке тұлғалық жаңашылдық іс- әрекетінің маңызды құндылығы және оған қажет қасиет ретінде жеке тұлғаның рухани-адамгершілікке тәрбиелеу-спорттық іс-әрекеттерде жан-жақты толық дамуға ұмтылуын сипаттайтын, жеке рухани-адамгершілікке қабілеттерін ашуға жағдай туғызатын қозғалысты жай-күйін анықтайды, оны жетілдіру үдерісі – көбінесе жеке тұлғаның өзіндік белсенділігімен байланысты, жеңілден қиынға дейін қозғалу тәжірибесімен сипатталады.

Мектеп оқушыларында рухани-мәдени жетілдіру мен өзін-өзі тәрбиелеу қажеттілігін қалыптастыру оқу-тәрбие үдерісінде рухани-адамгершілікке тәрбие пәні бойынша шешуші мән болып есептеледі. Ең алдымен, мектеп оқушыларының жеке тұлғалық жаңашылдық іс- әрекетін қалыптастыру тұжырымдамасын жүзеге асырмас бұрын, жалпы орта білім беретін мектеп оқушыларының рухани-адамгершілікке тәрбиелеу пәнінің қазіргі жағдайын талдап алу қажет. Мамандардың рухани-адамгершілікке тәрбиелеу жөніндегі байқауларды, зерттеулерді және іс-тәжірибелерді жинақтап, қорыта талдауы мектеп оқушыларының рухани-адамгершілікке дамуы мен даярлығының қазіргі жағдайын шынайы бағалауға мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Алтынсарин Ы. Таңдамалы педагогикалық мұралары /Құраст.С.Қалиев. – Алматы: Рауан, 1991.
2. Калюжный А.А. Роль учителя в нравственном воспитании школьников.- Алматы. 1994.
3. 73. Байсеркеев Л.А., Ким В.А. Теория и методика нравственного воспитания учащихся многонациональных школ. Проблемы этики и морали. – Алматы: Казахстан, 1996. .
4. Абдуллина О.А.Общепедагогическая подготовка учителя в системе высшего педагогического образования. **Учеб. пособ.** - М., «Просвещение»,1984.
5. Спирин Л.Ф.Формирование общепедагогических умений у студентов педвузов.- Кострама,1977.

ӘОЖ 37.0

МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ БІЛІМ МЕКЕМЕЛЕРІНДЕ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРДІ ҰЙЫМДАСТЫРУ ӘДІСТЕМЕСІ

Шынтемирова М.Д.

I.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университетінің педагогика және психология кафедрасының магистрі

Ерленова Д.А.

Алматы обл., Ескелді ауданы, Қоңыр ауылының «Қызғалдақ» балабақшасының меңгерушісі

Ғылыми-педагогикалық зерттеулердің негіздері жөніндегі біліммен қаруландыру және әдістеме бойынша ғылыми-зерттеу жұмыстарын өз бетімен сауатты түрде жүргізу білігін қалыптастыру

Вооружить знанием основ научно-педагогического исследования и методике научно-исследовательской работы, формировать знание самостоятельно.

To arm with knowledge of bases of scientifically-pedagogical research and to methodology of research work, to form knowledge independent.

Кілт сөздері: педагогикалық зерттеу, білім, әдістеме, әдіснама, теория, практика.

Қазіргі кезеңде педагогика ғылымына ынталылық білдіру үрдісі бағыт алып келеді. Көптеген жағдайларда адамдар педагогиканы оқып, педагогикалық білімді өзінің кәсіби қызметінде қолданып келеді.

Еліміздегі соңғы жылдардағы өзгерістер білім беру міндеттерінің аясын едәуір кеңейтті. Осыған байланысты білім беру жүйесі оның әр саласын жаңартуды талап етеді. Бұл жаңарту ғылыми-педагогикалық зерттеулердің принциптері мен әдістерін меңгеру қажеттілігін анықтайды.

Ғылыми-педагогикалық зерттеулердің негіздері жөніндегі біліммен қаруландыру және әдістеме бойынша ғылыми-зерттеу жұмыстарын өз бетімен сауатты түрде жүргізу білігін қалыптастыру [1].

Бұл мақсатты жүзеге асыру үшін мынадай міндеттерді шешу қажет:

- студенттерді ғылыми - педагогикалық зерттеудің әдіснамалық және әдістемелік негіздерімен таныстыру;
- студенттерді ғылыми-зерттеу жұмыстарының әдістемелер жүйесін меңгеруге үйрету;
- педагогикалық зерттеу жұмыстарын жоспарлау, ұйымдастыру және педагогикалық экспериментті жүргізу білігі мен дағдысын қалыптастыру;

- зерттеу жұмысының нәтижелерін өңдеу және жинақталған материалдарды ғылыми жұмыс түрінде (баяндама, курстық және дипломдық (бітіру) жұмысы, мақала және т.б.) өңдеу және рәсімдеу білігі мен дағдысын қалыптастыру [2].

Білім саласындағы тарихи-педагогикалық зерттеулердің әдіснамасы. Әлеуметтік-педагогикалық зерттеулердің әдіснамасы. Салыстырмалы-педагогикалық зерттеулердің әдіснамасы. Тәрбие бағыттары бойынша зерттеулердің әдіснамасы. Педагогика ғылымы – қоғамдық құрылысқа, жаңа жағдайға сай адамның даму заңдылығын зерттейді. Педагогика ізгілікті демократиялық тәрбиенің мәнін ашып, қоғам үшін қажетті білім жүйесін жан-жақты жарасымды жетілген еңбекке негіздеуді, зерттеуді міндеттейді.

Педагогика саласындағы зерттеулер – бұл білім заңдылықтары, оның құрылымы мен механизмдері, мазмұны, принциптері мен технологиясы жөніндегі жаңа мәліметтерді алуға бағытталған ғылыми ізденіс процесі және оның нәтижесі. Педагогикалық зерттеулердің міндеті-деректер мен құбылыстарды түсіндіру және оларды алдын ала болжастыру. Бағытталу тұрғысынан педагогикалық зерттеулер іргелі (фундаменталды), қолданбалы және болжам-жобалау (разработки) деңгейіндегі болып үш топқа бөлінеді. Іргелі зерттеулер нәтижесінде педагогиканың теориялық және практикалық жетістіктерін қорытушы жалпы тұжырымдамалар алынады немесе болжам жобалаумен педагогикалық жүйелерді дамытудың моделдері ұсынылады. Қолданбалы зерттеулер – бұл педагогикалық процестің кейбір тараптарын тереңдей тануға, алуан қырлы педагогикалық қызметтің заңдылықтарын ашуға бағдарланған істер. Болжам жоба – бұрыннан белгілі теориялық көзқарастарға негізделген нақты ғылыми-практикалық ұсыныстар дұрыстығын дәлелдеп, оларды практикалық айналымға қосу бағытында істелетін жұмыс [3].

Қалаған педагогикалық зерттеу көпшілік қабылдаған әдіснамалық тиектерге орай жүргізіледі. Педагогикада олардың қатарына – зерттелуге тиіс проблема, тақырып, нысан және оның пәні, мақсат, міндеттер мен болжамдар, қорғалуы тиіс идеялар – кіреді. Педагогикалық зерттеулер сапасын танытушы негізгі көрсеткіштер: зерттеу көкейкестілігі, жаңалығы, теориялық және практикалық маңыздылығы.

Зерттеу бағдарламасы, әдетте, екі бөлімнен тұрады: әдіснамалық және іс-әрекеттік (орындау-процедуралық). Алғы бөлімде тақырып көкейкестілігі негізделеді, проблема нақтыланады, зерттеу нысаны мен дені, мақсаты мен міндеттері айқындалады, негізгі ұғымдары белгіленеді, зерттеу нысаны бастапқы жүйелі талдауға салынып, қызметтік болжам жасалады. Ал екіншіде – зерттеудің стратегиялық жоспары түзіледі, сонымен бірге деректерді жинақтау мен оларды іріктеудің реті және негізгі шаралары жасалады.

Зерттеу көкейкестілігін негіздеудің мәні- оқу мен тәрбиенің теориясы және практикасын бұдан былай да дамыту үшін тиісті проблемалардың қажеттігін, дер кезінде зерттеліп, шешімін табудың маңыздылығын түсіндіру. Көкейкесті зерттеулер белгілі кезеңдегі аса күрделі де қажет мәселелердің жауабын береді, педагогикалық ғылымға қойылатын қоғамның әлеуметтік тапсырысын бейнелейді, практикада орын алған келелі қайшылықтарды ашады. Көкейкестілік тиегі өзгермелі, қозғалысты, уақыт пен нақты әрі ерекше жағдайларға тәуелді. Жалпыланған күйде көкейкестілік ғылыми идеялар мен практикалық ұсыныстарға болатын сұраныс (қандай да қажеттілікті қамтамасыз ету үшін) пен дер кезеңдегі ғылым мен практиканың мүмкіндігі арасындағы айырмашылық деңгейін сипаттайды [4]. Зерттеу тақырыбы шешімі қалтқысыз табылуы қажет, өте күрделі де қоғамдық маңызға ие болған проблемалармен ұштасқан әлеуметтік тапсырыс нақты тақырыптың негіздеме дәйегін талап етеді. Ал бұл, өз кезегінде, қойылған мәселенің ғылым аймағында зерттелу дәрежесінен туындайды.

Егер әлеуметтік тапсырыс педагогикалық практиканы талдаудың нәтижесінде ұсынылатын болса, ғылыми проблеманың өз негізі басқаша. Оның міндеті ғылым

құрал-жабдықтарын пайдалана отырып, негізгі карама-қарсылықтарды баяндап беру. Әдетте, проблема шешімі зерттеу мақсатын құрайды. Мақсат – қайта түзіліп, өрнектелетін проблема. Проблема нақтыланып, өрнектелгеннен соң, зерттеу нысанын таңдау кезегі келеді. Нысанға педагогикалық процесс, педагогикалық болмыстың бір саласы немесе қайшылықтарымен жүз берген қандай да педагогикалық қатынас алынуы мүмкін. Басқаша айтсақ, өз ішінде нақты не әлі де күмәнді қайшылықтарды қамтып, проблемдік ситуацияларды туындатқан жағдайлардың баршасы нысан есептелінеді. Танымдық процесс бағытталғанның бірі- нысан. Зерттеу пәні (предмет) - нысан бөлшегі, бір тарапты, яғни бұл түбегейлі зерттеуді қажет еткен нысанның теориялық не практикалық тұрғыдан өте маңызды сапа-қасиеттері, қырлары мен сырлары.

Зерттеу мақсаты, объекті және пәніне сәйкес, әдетте, болжамды (гипотезаны) тексеру мен дәйектеуге арналған зерттеу міндеттері белгіленеді. Гипотеза – бұл шынайылығы әлі дәлелденуі қажет теориялық негізі бар болжамдар жиынтығы [5].

Ғылыми жаңалылық тиегі аяқталған зерттеулердің сапасын бағалау үшін қолданылады. Ол қазіргі кезеңде әлі белгісіз, педагогикалық әдебиеттер тобына еңбеген білім заңдылықтары, олардың құрылымы мен механизмдері, мазмұны, принциптері мен технологиясын сипаттаушы теориялық және практикалық қорытындылардың мазмұнын өрнектейді.

Зерттеу жаңалылығы қаншалықты теориялық маңызға ие болса, соншалықты практикалық қажеттілікке ие. Зерттеулер нәтижесінде түзілген тұжырымдамалар, алынған гипотезалар, ашылған заңдылықтар, әдістер, бағыттар, көзқарастар, проблеманы айқындау моделі орындалған ғылыми істердің теориялық маңызын танытады. Ал зерттеудің практикалық маңызы жаңа ұсыныстар, нұсқаулар және т.б. дайындауға арқау болуында. Жаңалылық тиектері, теориялық және практикалық маңыздылық зерттеу типтеріне орай бір-бірімен ауысып барады, сондай-ақ жаңа білімдердің пайда болу уақытына да тәуелді келеді [6].

Зерттеу ізденістерінің логикасы мен қозғалысты өзгермелілігі (динамикасы) бірнеше сатылық-эмпирикалық, гипотетикалық, эксперименталды-теориялық немесе теориялық, прогностикалық- жұмыстар орындауды қажет етеді.

Зерттеудің эмпирикалық сатысында зерттеу нысанының қызметтік бағамы алынады, шынайы оқу-білім тәжірибесі, ғылыми білімдер деңгейі мен құбылыс мәнін түсіну қажеттігі арасындағы карама-қарсылықтар көрінеді, ғылыми проблема өрнектеледі. Эмпирикалық талдаудың басты нәтижесі – зерттеудің алғашқы тұжырымдамалары ретінде қабылданған, бірақ әлі тұтастығы тексеріліп, бекуі қажет болжамдар мен шамалаулар жүйесінен түзелетін зерттеу гипотезасынан көрінеді [7].

Гипотетикалық сатыдағы ізденіс жұмыстарының мәні: зерттеу объекті жөніндегі деректік болжамдар мен олардың мәнін айқындап алу қажеттігі арасындағы карама-қарсылықтарды шешіп алу, содан соң зерттеудің эмпирикалық деңгейінен оның теориялық (эксперименталды-теориялық) деңгейіне өтудің дайындық жағдайларын жасау.

Теориялық саты зерттеулерінде назарға алынған нысан жөніндегі функционалдық және гипотетикалық болжамдар мен ол туралы жүйелі шамалаулар қажеттігі арасындағы қайшылықтарды үйлестіру жұмыстары орындалады [8].

Теорияның белгілі қалыпқа келуі прогностикалық сатыға жол ашады, осының нәтижесінде тұтастай құрылым болып танылған зерттеу нысаны жөніндегі соңғы алынған идеялық ақпараттар мен олардың ендігі, жаңа жағдайларда даму мүмкіндіктерін көрегендікпен алдын-ала жобалау қажеттігі арасындағы текетіресті шешу талабы қойылады. Теорияның міндеті – осы сан қилы талаптардың объектив шешіміне негіз болу.

Жалпы алғанда "Ғылыми - педагогикалық зерттеулерді ұйымдастыру әдістемесі" негізгі міндеті - болашақ маманның кәсіби біліктілігін дамыту, зерттеу іс-әрекетіне үйрету, білім беру міндеттерін шығармашылықпен шешуге қабілетін арттыру, сол сияқты білім беру технологиясын, әдістерін, оқытуды ұйымдастыру түрлерін үйрету үшін педагогикалық зерттеу әдістерін қолдану, бір сөзбен айтқанда ғылыми-педагогикалық зерттеу білігі мен дағдасын қалыптастыру

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Бургин М.С. Понятия и функции методологии педагогики // Советский педагогика. -1990.№10.-е74-77.
2. Брандт З. Статистические методы анализа наблюдений./ Пер.с англ. Г.А. Погребинского./ Под ред. В.П. Писаренко.-М.: Мир, 1975.
3. Быков В.В. Методы науки. –М.: Наука, 1974.
4. Гуршунский Б. Прогностические методы в педагогике. Киев, 1974.
5. Делидова А.К. Пособие по русскому языку: Научный стиль. Оформление научной работы. –М.: Русский язык, 1991.
6. Таубаева Ш. Исследовательская культура учителя: методология, теории и практика формирования.А., 2000.
7. Хмель Н.Д. Методология педагогической науки. Программа спецкурса для магистратуры студентов. А., 1998.
8. Курсовые и дипломные работы: педагогика начальной школы и дошкольная педагогика: учебно-методическое пособие для студентов факультета педагогики, психологии и начального образования / Авт.- сост. Л.В. Горина, И.В. Кошкина.- Саратов, 2004.

ЮРИСПРУДЕНЦИЯ

ӘОЖ 343.233

ЖӘБІРЛЕНУШІМЕН ТАТУЛАСУЫНА БАЙЛАНЫСТЫ ҚЫЛМЫСТЫҚ ЖАУАПТЫЛЫҚТАН БОСАТУ НОРМАСЫНЫҢ МАҚСАТЫ МЕН МІНДЕТТЕРІ ЖӘНЕ ОНЫҢ ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚТАҒЫ ОРНЫ

Болатов Н.Б.

«Құқықытану» мамандығының магистранты
І. Жансүгіров атындағы ЖМУ, Талдықорған қ.

Мақалада жәбірленушімен татуласуына байланысты қылмыстық жауаптылықтан босату нормасының мақсаты мен міндеттері және оның қылмыстық құқықтағы алатын орны қарастылған.

В статье подробно рассмотрена цель и задачи нормы освобождения от уголовной ответственности в связи с примирением с потерпевшим, а также раскрыта ее роль в уголовном праве.

The article discussed in detail the purpose and objectives of the rules for exemption from criminal liability in connection with reconciliation with the victims, and also revealed its role in the criminal law.

Кілтті сөздер: жәбірленуші, Қазақстан Республикасының қылмыстық кодексі, қылмыстық жауаптылық, рецидивтік қылмыстар, қылмыстық репрессия, қылмыстық жаза, татуласу.

Қазақстан Республикасы Конституциясының 1-бабының 1-бөлігінде «Қазақстан Республикасының ең қымбат қазынасы – адам және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтары» делініп адам құқығы мемлекетіміздің негізгі байлықтарының бірі екендігін көрсете келе оны қорғауды міндеттейді [1]. Еліміздің Конституциясында бекітіліп қорғауға жататын адамның құқықтары мен міндеттері негізгі байлық болғандықтан оларды әр уақытта қорғап, аталған құқықтар бұзылған жағдайда бұзылған құқықтың орнын толтыру арқылы әділдікті қалпына келтіру болып табылады. Осы азаматтардың және заңды тұлғалардың құқықтарын мемлекет өзінің қылмыстық қудалау және сот органдары арқылы қорғап, бұзылған құқықты қалпына келтіруді жүзеге асырып отырады.

Бұрынғы Кеңес Одағының бет бейнесін түбегейлі өзгерткен оқиғалар тарих еншісіне айналып, өз тағдырын өзі айқындаған Қазақстан мемлекеті алғашқы құрылған кезден бастап өз егемендігін қалыптастыру мен дамыту жолында, азаматтардың меншік құқықтарын толықтыру және қорғау қажеттігін ескерген. Бұны біз Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Қазақстанның егеменді мемлекет ретінде қалыптасуы мен дамуы стратегиясындағы» «Адам құқығының жалпыға бірдей декларациясын» басшылыққа ала отырып, біз азаматтардың мүліктік құқығын нақты мазмұнмен толықтыруға ұмтылатын боламыз. Онсыз адамның шынайы бостандығы туралы әңгіме тек бос ызың ғана, ал әлемдік стандартқа сәйкес келетін тұрмыс деңгейіне жету орындалмайтын арман болып шығады» дегенінен байқауға болады [2, б. 3-56]. Елбасымыз Н.Ә. Назарбаевтың бұл айтып отырған сөздері азаматтардың және заңды тұлғалардың құқықтарын бұзылудан қорғап, бұзылған жағдайда қалпына келтіре отырып біз зайырлы, құқықтық мемлекет болатындығымызды дәлелдейді.

Қазіргі қылмыстық саясат бойынша қылмыс жасаған адамдарды қараңғы қапасқа қамап оларды тәрбиелеу мүмкін еместігін дәлелдей келе, оларды жаппай түрмеге қамай бермей, қоғам болып тәрбиелеу керектігін алға тартады. Біз қылмыс жасаған адамдарды бас бостандығынан айыру орындарына жауып, олардың Конституциялық құқықтарын толығымен қамтамасыз ете аламай отырмыз, мұны бұқаралық ақпарат құралдарынан байқап, отырмыз. Статистикаға сүйенер болсақ

қылмыс жасағандарды бас бостандығынан айыру орындарында ұстап, қылмыстың жолын тыйдық деп айта алмаймыз. Еліміздің қылмыстық құқықтағы негізгі бағыты қылмыстық құқықты ізгілендіруге бағытталғанын Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың жылдағы халыққа жолдауының және халықаралық ұйымдардағы баяндамаларының әр-бір сөзінен байқаймыз.

Осындай нормалардың бірі Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің 67-бабында орын алып отырған: «Жәбірленушімен татуласуына байланысты қылмыстық жауаптылықтан босату» нормасы [3]. Аталған норма қылмыстық құқықта бірінші рет өз орнын алып отыр. Бұл институт негізінен жәбірленушілердің Қазақстан Республикасы Конституциясында бекітілген құқықтарын қорғау барысында, қылмыстық құқықтағы рөлі мен беделін арттыруға бағытталған. Яғни айтқанда, қазіргі мемлекетіміздің жүргізіп отырған саясаты әрбір азаматтың Қазақстан Республикасының Конституциясында бекітіліген құқықтарын қорғау, бұзылған құқықтарын қалпына келтіру болып отыр. Осыған орай, жәбірленушімен татуласуына байланысты қылмыстық жауаптылықтан босатуды қолдану негізінен жәбірленуші мен қылмыс жасаған адамның арасында туындайтын қарым-қатынасты реттейтін норма болып табылады. Аталған норма қылмыстық құқықта өзінің нормалық мәні бойынша өз орнын әлі де болса ала алмай келе жатқаны баршамамызға аян. Оған себеп, аталған нормаға қабылданғалы бері бірнеше рет өзгерістер мен толықтырулар енгізілуі.

Жәбірленушімен татуласуына байланысты қылмыстық жауаптылықтан босату нормасын қылмыстық құқыққа енгізу арқылы мемлекет өзінің қылмыстық саясатын қылмыстық құқықтың ізгілік қағидасының сақталып қылмыс жасаған адамдарға қатаң жаза қолданбай, оларға жасаған іс-әрекеттері үшін мемлекет тарапынан кешірімді болу, қазіргі қылмыстық құқықтағы өзекті мәселелердің бірі, қылмыстың қайталануын (рецидивтік қылмыстар) жою, жаппай қылмыстық қудалаудан арылу (қылмыстық репрессия) және жәбірленушінің қылмыстық құқықтағы рөлін арттырып, бұзылған құқықтарын қалпына келтіру бағытында ұстап отыр.

Мысалы, Х.Д. Аликперов, К.Ш. Курбанова қазіргі уақыттағы қылмыстық құқықта орын алып отырған қылмыстық жауаптылықтан босату нормасының мақсаты мен міндеттері жөніндегі өзіндік көз қарасын келесі мақсаттар мен міндеттерге бөледі:

1) қоғамда сотты болғандардың салмағын азайтып жаппай қылмыстық қудалауды азайту;

2) әділет органдарына жұмсалатын қоғамның материалдық шығындарын қысқарту;

3) бас бостандығынан айыру орындары мен тергеу абақтыларындағы шамадан тыс отырғандардың жазасын жеңілдету, себебі мемлекет олардың ең төменгі деңгейдегі жағдайын жасай алмай отыр;

4) сотқа айыптау қортындымен кететін істерді азайтып, соттарды тек қоғамға өте қауіпті болып саналатын қылмыстармен ғана айналысуға мүмкіндік беру;

5) алдын ала тергеу мерзімін азайту, қылмыстарды ашуда, дәлелдемелерді жинаудағы қылмыстық әділет органдарымен жұмсалатын шығындарды азайту;

6) қылмыстың қайталануына тосқауыл болу, себебі бұрын сотты болғандарымен қайталап қылмыс жасап, бас бостандығынан айыру орындарында отырғандар ол жақтан тәрбие алмай қайта аса ауыр қылмыс жасауға барады;

7) қылмыс жасаған адамдарды қылмыс барысындағы келтірген зиянды өтетуге, қылмыс зардаптарын алдын алуға үйрету, бұндай жол олар тарапынан басқа қасақана қылмысқа баруға тосқауыл болады;

8) кінәлі адамдарды қылмыстық әділет органдарымен достастық негізде болу;

9) адамдардың денсаулығы мен өмірі қылмыс жасаған адамның қолында болғанда, оларды құтқару;

10) мемлекет тарапынан адамдардың арасындағы жанұялық, тұрмыстық, шаруашылық тұрғыдағы қарым қатынасына араласпау [4, б. 55].

Х.Д. Аликперов пен К.Ш. Курбанованың көрсетіп отырған қылмыстық жауаптылықтан босатудың мақсаттары мен міндеттері толығымен өзінің нормасына сай болып отыр.

Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі қабылданғанда заңның сандық, сапалық жағы елеулі өзгерістерге ұшырап, қылмыстың жаңа сипаттамалары мен үрдістері ескерілді. Осыған орай жаңа кодексте қылмыстың ауырлығы мен санкциясына байланысты қылмыстарды санаттарға бөлу орын алып, қылмыстық жауапкершіліктен босатудың жаңа түрлері енгізілді. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодекске соңғы жылдары енгізілген өзгерістер мен толықтырулардың дені онша ауыр емес және ауырлығы орташа қылмыстарға бағытталып, аталған қылмыс санатындағы қылмыс жасағандарға жазаны жұмсарту, яғни жазаның бас бостандығынан айыру түрлерін, бас бостандығынан айыруға байланысты емес балама жаза түрлерімен алмастыру және қылмыстық жауаптылықтан босату түрлерін көбірек қолдану бағытында болды.

Заң ғылымдарының докторы, профессор Е.І. Қайыржанов қазіргі уақытта қылмыстық кодексте орын алып отырған қылмыстық жауаптылықтан босату нормасы жөнінде қылмыстық жауаптылықтан босату институты қылмыс жасаған адамның мемлекет алдында жасаған қылмысы үшін жауап беруден босануы болып танылады деген түсінік береді [5, б. 205].

Е.І. Қайыржановтың қылмыстық жауаптылықтан босату нормасы туралы берген түсінігімен келісе отырып қылмыс жасаған адам мемлекет алдында өзінің мемлекетпен қабылданған азаматтардың арасындағы қылмысқа қатысты қарым қатынасты реттейтін заңмен жауап беруі міндеттілігінен мемлекет тарапынан босатылады. Атап айтар болсақ қылмыс жасаған адам Мемлекетпен қабылданған заң нормасында көрсетілген жаза шегінде жауапқа тартылуы қажет. Алайда ол осы жазадан емес жауаптылықтан босатылып отыр. Жаза мен жауаптылық арасын ажырататын болсақ қылмыстық жаза дегеніміз Е.І. Қайыржановтың түсінігі бойынша «Жаза – қылмыс жасаған кінәлі болып табылған адамға қылмыстық заңмен бекітілген тәртіп бойынша сотпен қолданылатын мемлекеттік зорлау шарасы» – деген түсінік беретіндігін көрсетеді [5, б. 184].

Е.І. Қайыржановтың қылмыстық жазаға берген түсінігінен қылмысқа кінәлі болып танылған адамды қылмыстық құқық заңы бойынша мемлекетпен қаралған еріксіз шараны сотпен қолдану болып табылады. Осы жердегі алдында қылмыстық жауаптылықтан босату нормасына берілген түсінік пен қылмыстық жаза арасындағы түсінікті салыстырар болсақ екеуінің айырмасы қылмыстық жаза қылмыс жасаған адамға тек сот арқылы қолдану болып танылса, қылмыстық жауаптылықтан босату сотпен ғана қолданылмай қылмыстық іс жүргізу органдарының барлығымен қолданылып, қылмыс жасаған адамның іс әрекетін қылмыс деп танудан бас тарту болып отыр.

Осы жерде айта кетер жағдай қазіргі уақытта елімізде Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің 67-бабының негізінде қылмыстық жауаптылықтан босатылып жатқан қылмыс жасаған адамдар тарапынан басқа қылмыстар немесе ауыр қылмыстар жасалмауын кімдер қадағалап, кімдер профилактикалық жұмыстар жүргізіп жатқандығы не заңмен немесе басқа құқықтық актілермен бекітілмеген. Бұл дегеніміз, мемлекет тарапынан қылмыс жасаған адамдар тарапынан басқа қылмыстар жасалмауын бақылау жүргізілмеу дегенді білдіреді. Негізінен мемлекеттің басты мақсаты мен міндеті қылмыстың алдын алу және қылмысты ескерту болып саналады. Осыған байланысты мемлекет тарапынан бұрын қылмыс жасап, қылмыстық жауаптылықтан босатылған адамдармен профилактикалық

жұмыстар жүргізуді міндеттейтін заң нормасы немесе мемлекеттің салалық құқықтық актілері қабылдануы қажет деп санаймыз.

Жәбірленушімен татуласуына байланысты қылмыстық жауаптылықтан босатылған адамдармен Мемлекет арасындағы қарым-қатынас қалай реттелетіні қаралмаған. Қазақстан Республикасының Қылмыстық-атқару кодексінің 2-бабы бойынша Қазақстан Республикасының қылмыстық-атқару заңдарының мақсаттары мен міндеттері жаза тағайындалған, сотталған адамдарға байланысты болып отыр [6, б. 3]. Сондықтан жәбірленушімен татуласуына байланысты қылмыстық жауаптылықтан босатылған адамдарға Қазақстан Республикасының Қылмыстық-атқару заңын қолданыла алмаймыз.

Осыған дейін қолданыста болған Қазақ ССР-нің Қылмыстық іс жүргізу кодексінің 89-бабында орын алған жеке айыптау істері болып Қазақ ССР-нің Қылмыстық кодексінің 97 (Денсаулыққа қасақана жеңіл зиян келтіру), 99-бабының 1-бөлігі (ұрып соғу және азаптау), 118-бабының 1-бөлігі (жала жабу), 199-бабы (қорлау) ғана саналып, аталған қылмыстар бойынша қылмыстық қудалау тек жәбірленушінің арызы негізінде жүргізіліп жәбірленушінің сезіктімен немесе айыпталушымен татуласуы негізінде қылмыстық қудалаудан бас тартылған [7].

Жеке айыптау қылмыстық істері қазіргі қолданыста жүрген Қазақстан Республикасының қылмыстық іс жүргізу кодексінің 33-бабының 1-бөлігінде орын алып онда Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодекстің 105-бабына, 111-бабына, 112-бабына, 123-бабына, 129-бабына, 130-бабына, 136-бабына, 140-бабына, 142-бабына, 144-бабының 1 және 2-бөлігіне, 145-бабының 1-бөлігіне, 188-бабының 1-бөлігіне, 300-бабының 1-бөлігіне қатысты екендігі орын алып отыр. Қазіргі қолданыстағы жеке айыптау қылмыстық істерінің төңірегінде ұлғайғандығы білініп тұр. Осы аталған қылмыс түрлері бойынша қылмыс жасаған адам жәбірленушімен татуласуына байланысты қылмыстық жауаптылыққа тартылмайды. Қазақстан Республикасының Қылмыстық іс жүргізу заңының 33-бабының 1-бөлігі бойынша татуласуына байланысты қылмыстық істі жүзеге асыруға тек сот органы құзырлы болып отыр. Қылмыстық құқықта орын алып отырған жәбірленушімен татуласуына байланысты қылмыстық жауаптылықтан босату нормасы кішігірім және орташа ауырлықтағы қылмыстарға қолданылады және аталған норманы анықтау органы, тергеу, прокурор, сот барлығы қолдануға құқылы. Осыған қарап Қылмыстық іс жүргізу құқығындағы татуласуына байланысты, яғни жәбірленушінің айыптаудан бас тартуы негізінде қылмыстық жауаптылықтан босату мен қылмыстық құқықтағы жәбірленушімен татуласуына байланысты қылмыстық жауаптылықтан босату нормасы бір біріне ұқсас болып отыр.

И.Ш. Борчашвили, Р.Б. Кульжакаева, А.Н. Ералиндердің айтуы бойынша Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің 67-бабына берген түсінігінде жәбірленушімен татуласуына байланысты қылмыстық жауаптылықтан босату нормасы қылмыстық іс жүргізу тәртібін толықтырып отырған норма болып саналатынын айтады [8, б.171]. Бұл жерде И.Ш. Борчашвили, Р.Б. Кульжакаева, А.Н. Ералиндердің айтқандарымен толық келісуге болады себебі «жәбірленушімен татуласуына байланысты қылмыстық жауаптылықтан босату» институты шыныныда да өзінің құрылымы бойынша және қылмыстық құқықтағы рөлі бойынша қылмыстық іс жүргізу құқығын толықтырып отырған заң нормасы болып саналады. Жәбірленушімен татуласуына байланысты қылмыстық жауаптылықтан босату нормасын қолдану барысында қылмыстық құқық бойынша қылмыстық қудалау органдары мен сот органдары қылмыстық іс жүргізу құқығы мен азаматтық құқық негізінде шешім қабылдай алады.

Жәбірленушімен татуласуына байланысты қылмыстық жауаптылықтан босату нормасының іс тәжірибеде қалай қолданылуда екендігі және оның негізгі мақсаттарының бірі қылмысқа тосқауыл болу және қылмыстың алдын алу, жасалған

қылмыстарды анықтап қылмыскерлерді анықтау. Осы аталған норма мақсатына жете алды ма анықтау қиын. Себебі аталған норма бойынша құқықтық статистикада толық мәлімет жоқ. Оған себеп жәбірленушімен татуласуына байланысты қылмыстық жауаптылықтан босату нормасын қолдануға байланысты Қазақстан Республикасының Қылмыстық іс жүргізу кодексіне және Қылмыстық кодексіне бірнеше рет өзгерістер мен толықтырулар енгізіліп оның іс-тәжірибеде бір қалпы қолданылуына өз кедергісін келтірді. Іс-тәжірибеге сүйенер болсақ жәбірленушімен татуласуына байланысты қылмыстық жауаптылықтан босату нормасы қылмыстық құқықтың негізгі мақсаты-қылмысқа тосқауыл болуда өз көздегеніне жеткен жоқ деп айтуға болады. Яғни айтқанда, жасалып жатқан қылмыс азайған жоқ. Қылмыстық құқықтың негізгі мақсаты өзінің жаза түрімен еріксіз және сендіру арқылы қылмыстың алдын алып азаматтармен қылмыс жасалмауды көздейді. Осыған орай қылмысқа жол бермеу барысында қылмыстық құқық негізгі рөл атқаруы тиіс.

В.В. Скибицкий қылмыстық жауаптылықтан босату жөнінде қылмыстық жауаптылықтан босату дегеніміз – қылмыстық жазаны тәрбиелік шаралармен ауыстыру процесі болып табылатындығын айтады [9, б. 162]. В.В. Скибицкийдің пікірі бойынша қылмыстық жауаптылықтан босату тәрбиелік шара деп танып отыр, жәбірленушімен татуласуына байланысты қылмыстық жауаптылықтан босату нормасын тәрбиелік шара деп айтуға келмейді, себебі қылмыс жасаған адамды ешкім тәрбиеге алуға міндеттеме алып отырған жоқ. Осы жерде толығырақ тоқталар болсақ жәбірленушімен татуласуына байланысты қылмыстық жауаптылықтан босату нормасы негіздері бойынша қылмыс жасаған адамды, негіздердің барлығы орындалған жағдайда қылмыстық жауаптылықтан босатады да, ал, қылмыс жасаған адам алдағы уақытта қылмыс жасамауына ешқандай кепілдеме бермейді. Бұл дегеніміз қылмыс жасаған адам өзінің қылмыс жасағандығын мойындай отырып, қылмыс барысында келген зиян орнын өтеп қылмыстық құқықтың жәбірленушімен татуласуына байланысты қылмыстық жауаптылықтан босату нормасы негізінде қылмыстық жауаптылықтан босатылады да, өзінің қылмыс жасағаны үшін жазаланбай, еш қылмыс зардаптарын сезінбей, тағы қылмыс жасауға баруы мүмкін, себебі оның тарапынан алдағы уақытта қылмыс жасамауын бақылап отыруды ешкім мойнына алған жоқ және оған ешкім жауап бермейді.

Мысалы, С.Г. Келина қылмыстық жауаптылықтан босату институты жөнінде өзінің ой пікірін: «Қылмыстық жауаптылықтан босату институтына, қылмыс жасап кінәлі болып табылатын адамды қылмыстық жауаптылықтан босату дегеніміз, қылмысқа кінәлі адамның жасаған іс – әрекетіне айыптау үкімі негізінде теріс баға беруден босату болып табылады» - деген түсінігімен толық баға береді [10, б. 31]. Осы жерде С.Г. Келинаның пікірімен келісуге болады, өйткені жәбірленушімен татуласуына байланысты қылмыстық жауаптылықтан босату нормасы қылмыс жасаған адамның қылмыстық әрекетін қылмыс қатарынан алып тастап отырмыз. С.Г. Келинаның пікірін одан ары жалғастыратын болсақ, қылмыс жасаған адамды қылмыстық жауаптылықтан босата отырып, оның жасаған қылмысын қылмыс қатарына жатқызбай отырмыз. Демек, ондай қылмысты қылмыс қатарына жатқызбайтын болсақ онда қылмыстық құқықтағы орын алып отырған кішігірім және орташа ауырлықтағы қылмыстарды қылмыстық құқықтан алып әкімшілік немесе азаматтық құқыққа берген дұрыс.

«Қылмыстық жауаптылықтан босату» институты қылмыс жасаған адамның әрекеті қоғамға қауіптілігі аз және қылмыс жасаған адамды қылмыстық жазаны қолданбай-ақ түзеу мүмкін болған жағдайда қолданылады. Осыған байланысты қылмыстық құқық - қылмыстық жауаптылықтан босату институтын орнықтырған. Жәбірленушімен татуласуына байланысты қылмыстық жауаптылықтан босату институты Қылмыстық кодекстің қылмыстық жауаптылықтан босату бөліміндегі жеке бап болып көрсетілген бір түрі.

Жәбірленушімен татуласуына байланысты қылмыстық жауаптылықтан босату, қылмыс жасаған адамға, қылмыстық заңда көрсетілген санкцияны қолданбау емес, оны осы қылмыстық санкциядан босату болып табылады.

Жауаптылық дегеніміз – қылмыс жасаған адамның іс-әрекеті немесе әрекетсіздігі үшін заң алдында жауап беру міндеттілігі, яғни жасаған қылмысына қарай қылмыс санкциясында көрсетілген шара төңірегінде жауап беру. Әр бір қылмыс жасаған адам заң алдында жауап беруге міндетті. Жәбірленушімен татуласуына байланысты қылмыстық жауаптылықтан босату нормасын қолдануда қылмыс жасаған адамды заң алдында жауап беруден босату болып табылады.

Жәбірленушімен татуласуына байланысты қылмыстық жауаптылықтан босату институты қылмыстық жауаптылыққа тартудың алғашқы этапы болып табылады, яғни жәбірленушімен татуласуына байланысты қылмыстық жауаптылықтан босатылатын адам қайталап қылмыс жасаған жағдайда оған қылмыстық жауапталық тағайындалуы қажет немесе қылмыстық жазадан босату нормасы қолданылуы керек.

И. Рогов қазіргі уақыттағы еліміздің құқықтық саясаттағы бағыты жөнінде, қылмыстық саясат алдағы уақытта кішігірім қылмыстарды қылмыс қатарына жатқызбай оларды әкімшілік пен азаматтық жауаптылыққа жатқызуды қарастыруда және азаматтарға келген, кез келген шығынды өндіру негізінде қылмыстық жауаптылықтан босатуға жататын қылмыстар аумағын кеңейтуді қарастыруда екендігін көрсетеді. И. Роговтың сөзінен біз алдағы уақытта жәбірленушімен татуласуына байланысты қылмыстық жауаптылықтан босату нормасы қолданылатын қылмыстар саны өсуі мүмкіндігін аңғарамыз [11, б. 16]. Жәбірленушімен татуласуына байланысты қылмыстық жауаптылықтан босату нормасы қолданылатын қылмыс түрлерінің көбейуі қылмыстық құқыққа тағы өзінің өзекті мәселелерін ала келетіні анық.

Жәбірленушімен татуласуына байланысты қылмыстық жауаптылықтан босату институты Қазақстан Республикасының қылмыстық заңындағы гуманизмді шығару, онша ауыр емес және ауырлығы орташа қылмыстарды жасаған адамдарды, олардың қылмыс жасағанына қарамастан, қылмыстық жауаптылықтан босата отырып оның түзелуіне сеніммен қараушылық болып табылады.

Негізінен жәбірленушімен татуласуына байланысты қылмыстық жауаптылықтан босату институты белгілі бір мөлшерде қазіргі біздің қоғамымыздың жаңадан қалыптасуына өз үлесін қосуда.

Қазіргі қылмыстық саясаттың талабына сай жәбірленушімен татуласуына байланысты қылмыстық жауаптылықтан босату институты Қазақстан Республикасының қылмыстық құқығында өз орнын толық алды деуге ерте болып отыр. Себебі аталған норма жөнінде заңгер ғалымдар арасында әлі де болса бір бағыттағы түсінік жоқ, сондықтан әлі де болса талас тудыратын жақтары жетерлік. Жәбірленушімен татуласуына байланысты қылмыстық жауаптылықтан босату нормасы Қазақстан Республикасының қылмыстық құқығында ғана орын алып отырған институт емес ол бұрынғы КСРО- мемлекеттері арасындағы Республикалардың да Қылмыстық құқығында орын алып отыр. Біздегі туындап отырған проблемалар басқа да Республикаларда кездесуде. Қылмыстық кодекстің 67-бабында орын алған жәбірленушімен татуласуына байланысты қылмыстық жауаптылықтан босату нормасы негізінен батыс мемлекеттердің қылмыстық құқығында орын алып, сол мемлекеттерде кеңінен қолданыста болған заң нормасы, сондықтан алдағы уақытта сол батыс мемлекеттерінің тәжірибесіне көп көңіл бөлініп, олардың осы бағыттағы қылмыстық құқықта орын алып отырған алдыңға қатарлы іс-тәжірибелерін өзімізге үлгі ретінде алып өзіміздің әдет-ғұрпымызға сәйкестендіруіміз керек. Қылмыстық құқықта жәбірленушімен татуласуына байланысты қылмыстық жауаптылықтан босату нормасы қылмыстық құқықта өз орнын алу үшін аталған норма әлі де болса кең талқылауды қажет етеді.

Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің 67-бабындағы көрсетілген заң нормасының, қылмыспен күресуде және қылмыстың алдын алуда өзіндік рөлін жетілдіру бағытында жәбірленушімен татуласуына байланысты қылмыстық жауаптылықтан босату заң нормасына келесі міндеттер мен мақсаттарды жүктейтін өзгертулер мен толықтырулар енгізілуі қажеттігі туындап отыр деуге болады.

Жәбірленушімен татуласуына байланысты қылмыстық жауаптылықтан босату заң нормасы, қылмыс бойынша жәбірленген тұлғаның мүддесін ғана қорғамай мемлекет мүддесін де қорғауы қажет. Бұған себеп болып отырған қылмыс жасаған адамға мемлекет тарапынан қолданылатын шараларды қылмыс бойынша жәбірленген тарап бұзады да қылмыс жасаған адамды қылмыстық жауаптылықтан босату жөнінде шешім жасайды. Бұл дегеніміз, мемлекеттің қылмыспен күресудегі беделін түсіріп, қылмыскерлер алдында мемлекет беделін төмендетеді дегенді білдіреді. Сондықтан, жәбірленушімен татуласуына байланысты қылмыстық жауаптылықтан босату заң нормасын қолдануда мемлекет тараптардың татуласуына, тараптар арасындағы туындап отырған дауды шешуге араласуы тиіс дегенді алға тартамыз.

Жәбірленушімен татуласуына байланысты қылмыстық жауаптылықтан босату заң нормасының қылмыспен күресудегі және қылмыстардың алдын алу барысындағы міндеттері мен мақсаттарын және қылмыстық құқықтағы рөлін жетілдіру тұрғысында жәбірленушімен татуласуына байланысты қылмыстық жауаптылықтан босатылған адамдарды есепке ала отырып, олардың мінез-құлқын бақылауда ұстап олар тарапынан басқа да қылмыстар жасалмауын бақылап, профилактикалық жұмыстар жүргізуді реттейтін нормативтік құқықтық актілер қыбылдануы қажет.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы. – Алматы: Жеті жарғы, 2003. – 93 б.
2. Назарбаев Н.Ә. Қазақстан Республикасы Президенті Қазақстанның егеменді мемлекет ретінде қалыптасуы мен дамуының стратегиясы. – Алма-Ата: РГЖИ «Дәуір». 1992. – 56 б.
3. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі (2012.01.02. берілген өзгерістер мен толықтырулармен). – Алматы. ЮРИСТ, 2012. – 139 б.
4. Аликперов Х.Д., Курбанова К.Ш. УК РФ некоторые проблемы освобождения от уголовной ответственности // Государство и право. № 1. 2011. – С. 54-60.
5. Каиржанов Е. Уголовное право Республики Казахстан (Общая часть). – Алматы, 2003. – 254 с.
6. Қазақстан Республикасының Қылмыстық - атқару кодексі. – Алматы: Юрист, 2011. – 79
7. Қазақ ССР-нің Қылмыстық іс жүргізу кодексі. – Алматы: ТОО «Аян Әдет», 1995. – 120 б.
8. Комментарий к Уголовному кодексу РК / Под ред. д.ю.н., профессор Борчашвили И.Ш., к.ю.н., доцент Рахимжановой Г.К. – Караганда: РК ПО «Полиграфия», 1999. – 960 с.
9. Скибицкий В.В. Освобождение от уголовной ответственности и отбывания наказания. – Киев: Наукова думка, 2010. – 182 с.
10. Келина С.Г. Теоретические вопросы освобождения от уголовной ответственности. – М.: Издательство «Наука», 1974. – 231 с.
11. Рогов И. Уголовная политика Республики Казахстан // Фемида. № 4. 2012, – С. 14-23.

ӘОЖ 541.124

АДАМ САУДАСЫ САЛАСЫНДАҒЫ ҚЫЛМЫСТАРДЫ САРАЛАУ БАРЫСЫНДАҒЫ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Қожабекова Г.Е.

I. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қаласы
gulmira.elubekovna@mail.ru

Ғылыми мақалада қылмыстық құқық саясатының өзекті мәселесі ретінде адам саудасының криминологиялық аспектілері және бұл қылмыстың алдын алу жолдары қарастырылған.

В научной статье как актуальная тема уголовно-правовой политики, рассмотрены криминологические аспекты торговли людьми и ее предупреждение.

In this article highlights the spotlight issue of criminal-legal policy, considers criminological aspects of human trafficking and its prevention.

Қазіргі заманда адам саудасы, соның ішінде әйелдер мен балаларды саудалау шынайы көрініс. Құлдық осыдан екі жүз жыл бұрын болғанына қарамастан қазіргі таңдағы құлдық мәселесі соған сәйкестендірілген институттардың туындауына әкеп соқты. Сарапшылардың зерттеулерінше әлем бойынша жыл сайын жеті жүз мыңнан төрт миллионға дейін ерлер, әйелдер, балалар сатылуда, оларды құлдықтың түрлі жағдайларына байланысты бостандыққа жібермей ұстап отыр. Орталық Азияның басқа мемлекеттерімен салыстырғанда, Қазақстан экономикасы қарқынды мемлекет, соған байланысты жұмыс іздеушілер де, оларды жұмысқа еліктіруде біздің елімізде орын алуда. Міне соның нәтижесінде жұмыс іздеп келген азаматтарды алдау, арбау, еліктіру, сату саласындағы қылмыстық топтарға түсіп қалып жатады. Адам саудасы сарапшыларының пайымдауынша, ұйымдасқан қылмыстық саласында қару-жарақ және нашаны сатудан кейінгі үшінші орынға ие. Сонымен қатар, адамдарды сатудан түскен пайда өз тарапынан халықаралық террорлық әрекетті қаржылық жағынан қамтамасыз етуге өз үлесін қосатынын ескерген жөн. Ұйымдасқан әлемдік адам саудасының негізін ұйымдасқан қылмыс және жемқорлық құрап отыр. Адам саудасы саласындағы қылмыстардың ерекшегінің бірі ретінде Қазақстанда дамыған елдерден келген мигранттарға еліктіретін жер болып табылатындығы және де криминалдық эксплуатациялау мақстанында адамдарды уақытша шығару және қабылдау алу жерінің орталығы болмақ. Бұл құбылыстың кеңінен таралу себептерінің бірі - мәселенің латентті сипаты; халық арасындағы кедейшіліктің болуы; гендерлік стереотиптер; құқық қорғау саласындағы кәсіби мамандардың дайындықсыздығы; сауатсыздығы, профилактикалық жұмыстың аздығы. Қазақстандағы адам саудасы саласындағы жағдайды төмендететін факторлар қатарына миграциялық үрдістердің өсуі жатады. Сонымен қатар ішкі істер органдарының кәметке толмағандарға арналған бейімделу және уақытша изоляциялау орталықтарының мәліметтеріне сүйенсек кәметке толмағандар арасындағы интенсивті миграция байқалады, оның 10 пайызын ТМД елдерінің тұрғындары құрайды. ЮНИСЕФ-тің әлеуметтік мәліметтеріне сүйенсек, балаларды сатудың ең көп таралған формалары коммерциялық секс, еңбек эксплуатациясы, қайыршылықпен айналысумен сипатталады екен. Балалар көп жағдайда алданып калу, алдап кету және қорқыту, күш жұмсау негізінде адам саудасының құрбандарына айналады. Балаларға жыныстық сипатта жұмыс жасау үшін балаларға спирттік сусындар, наша заттары, психотропты заттарды қолданады. Балалардың денсаулығы мен өмірі адам саудасы құрбандары – ерекше қатерге ұшырайды. Сонымен қатар балалар - трафик құрбаны, білімдік және өмірлік

дағдыларды дамыту мүмкіндіктерінен, өз өміріне деген жауапкершіліктен және мінез қылығындағы қалыпты қылықтардан айырылады. Адамдарды сатуды болдырмау үшін анти-трафиктік элементтер бизнесті дамыту, кедейшілікті қысқарту және бизнестің әлеуметтік жауапкершілігін арттыру жөніндегі бағдарламаларға қатысты болады.

Заңсыз адамды сатумен күресуде ең алдымен халықаралық механизмдерге сүйенетін мемлекет аралық әріптестікті дамыту қажет. Адам саудасының алдын алу және болдырмау сұрақтарында негізгі мақсат мемлекеттік және мемлекеттік емес ұйымдардың, халықаралық қауымдастық бірігуі үлкен өл атқаратыны белгілі. Адам саудасы мәселесін және эксплуатациялаудың нақты жағдаяттарын, кемсіту, адам құқығын таптау ретінде қабылдап, қоғамның қауіпсіздігі үшін атойлау қажет. Біздің республикамызда қазіргі кезде адам саудасымен күресу бойынша арнайы механизмдер құрылған:

- Адам саудасын заңсыз сыртқа шығару, сатумен күресу сұрақтарымен айналысатын ведомства аралық комиссия құрылды;
- Сондай істерге жауапты мемлекеттік орган анықталынды- Әділет министрлігі;
- ПМ криминал полицияның Комитетінің, сонымен қатар Астана, Алматы қалаларында, облыстық аймақтарда осы саладағы қылмысты анықтаумен, зерттеумен айналысатын, адам саудасымен күресетін арнайы бөлімшелер құрылған.

Еліміздің жағдайына көз жүгіртсек, біздің еліміз адам саудасын өткізу, тасымалдау, алдап, арбау сияқты сипатқа ие болады. Яғни, бұл мәселе біздің республикамызға көп профильді сипатқа ие болып, оның криминалдылығын күшейтуге ие болған. 2012 жылы ішкі істер органдары адам саудасына қатысты 20 фактіні анықтаса, соның ішінде 5 кәмелетке толмаған жастар болды. Эксплуатациялау мақсатында адамдарды ұрлау бойынша 4 іс қозғалды, ал жөзекшелікпен айналысу бойынша 11 іс қаралып, 226 жөзекшелікке адамдарды еліктіру және сондай істерді ұйымдастырған притондар ұсталынды. 2013 жылда адам саудасына қатысты 10 іс қарастырылып, соның ішінде 5 іс кәмелетке толмаған балаларға, 2 іс адамдарды ұрлау және эксплуатациялауға қатысты, жөзекшелікке еліктіру бойынша 80 іс қозғалған.

Адам саудасының мәселесі және оларды эксплуатациялау мәселесін шешу мықты ұйымдастырылған заңдық жүйесіз аспайды. Халықаралық міндеттемелерді Қазақстан қосылғаннан кейін жергілікті заң актілерінде біраз өзгерістер енгізілді. Қылмыстық Кодексте, Қазақстан республикасының әкімшілік құқық бұзушылық Кодексінде өзгерістер мен толықтырулар енгізілді. Елеулі өзгерістер адам саудасының құрбандарын қорғау бөлімінде болды, сонымен қатар осы адам саудасы қылмысын ұйымдастырған топтарға алдау, арбау, сыртқа шығару және адамды сату, сонымен қатар түрлі келісім шарттар жасасу, адамдарды эксплуатациялау үшін де жазаларға тартылып, жауапкершілікті жүктеу жағы да қарастырылды.

2008 жылдың 5 ақпанында Қазақстан Республикасының ПМ әзірлеген ҚР №19-IV «1953 жылғы 25 қыркүйекте бекітілген құлдыққа қарсы Конвенцияны ратификациялау туралы Конвенцияны және 1956 жылғы 7 қыркүйектегі құлдыққа ұқсас, дәстүр, институттар, құл сату, құлдық рәсімдер туралы Қосымша конвенцияны, 1926 жылы 25 қыркүйектегі құлдық туралы конвенцияға өзгерістер енгізу Хаттамасына қол қойды». Сонымен қатар Қазақстан Республикасының №40-IV «трансұлттық ұйымдасқан қылмысқа қарсы Біріккен Ұлттар ұйымдарының Конвенциясын ратификациялау туралы» Заң іске қосылды. Адам саудасымен, заңсыз нашаны және психотропты заттарды тасымалдаумен, террорлықпен және басқа да қылмыс түрлерімен күресу саласында мемлекет аралық 20 жобаны жүзеге асыру бойынша келісім шарт әзірленіп жатыр. Ол Греция, Израиль, Испания, Иордания, Италия, Норвегия, Біріккен Араб Эмираттары, Сауд Аравиясы, Сирия, Франция, Швеция елдерімен бірлесе жүзеге аспақ.

Соңғы он жыл ішінде балаларға қарсы, яғни оларды порнобизнеске еліктірумен күресті жүзеге асыратын топтарды қылмыстық жауаптарға тартуда қадағалау облысындағы халықаралық стандарттардың тенденциялары бақылауға алынуда. Порнография нарығы елеулі жетістіктерге жеткізетін көлеңкелі экономикада пайдалы секторының біріне айналды. БҰҰ Балалар қорының (ЮНИСЕФ) мәліметтерінше, осындай іспен айналысатындардың жылдық айналысы 2,2 және 3,3 млрд. ЕВРО. Егерде алып қарасақ, 2010 жылы порнография бойынша 21, ал 2011 жылы 37, ал 2012 жылы 68, 2013 жылы 116 фактілер анықталған. Сонымен қатар Интернетте балалар порнографиясының өсуі күннен күнге көбеюде. 2012 жылы 7, ал 2013 жылы 14 нақты мәліметтер болса, оның 2 қазақстандық Интернет сегменті болған. [1].

Ақпараттық технологиялардың дамуы «балалар порнография» феноменіне жаңа аспектілер береді. Ақпараттық технология саласындағы қылмыстар динамикасы балар порнографиясын үгіттеуге арналған жарнамалық сайттарды пайдалану, құқыққа қарсы сипатта болатын ақпараттарды Интернет арқылы алу тұрақты тенденцияны дамытуға ықпал ететіндігін ескерген жөн. Қылмыскерлер өз іздерін жоғалту негізінде белгісіз прокси-серверлер, IP адресстерін өзгертеді, Интернетте шетел зоналарында доменді тіркеу арқылы халықты хабарсыздыққа соқтырады. 04.07.2001 жылы Қазақстан Республикасы №219-2 «2000 жылдағы 25 мамырдағы баланың құқықтары туралы, балалар порнографиясы, балалар жөзекшеліктері, бала саудасы мәселелеріне қатысты БҰҰ Конвенциясына факультативті хаттаманы ратификациялау туралы» Заңына қол қойды.

Халықаралық Қылмыстық заңдылықтардың нормаларына сәйкес, көптеген елдерде порнографиялық өнімдерді таратылуы үшін жауакершілікке тартылып, «балалар» порнографиясын таратқаны үшін қылмыстық істер жеке қозғалды. Қазіргі таңда Қазақстан Республикасының қылмыстық заңында ҚК-нің 273-бабына сәйкес, бұл жерде заңсыз порнографиялық материалдар немесе заттарды тарату ғана ескерілген, ал балалар порнографиясын тарату үшін жауакершілікке шектеу қойылмаған.[2]. Кәмелетке толмағандарды жыныстық эксплуатациялаумен күресу мақсатында, балалар порнографиясының таратылуына жауакершілікті тағайындауда жеке заңды нормалар, қылмыстық процессуалды заңды өзгерістер енгізуде ұсыныстарды қарастыру қажет деп ойлаймын.

Жоспар негізінде мемлекеттік органдар, Үкіметтік емес ұйымдар немесе азаматтық қоғамның басқа да институттар тарапынан адам саудасының құрбандарына әлеуметтік баспаналар құрылу көзделініп отыр. Бұл әлеуметтік баспаналарда біз олардың қауіпсіздігін қамтамасыз етуіміз қажет., оларға кеңестер және ұсыныстар беруіміз керек, алғашқы медициналық көмек, басынан өткен жарақатты бойынан өткізгенше уақыт беру жағы да қамтамасыз етілген. Адам саудасының құрбандарына сот үрдісінде куәгер болу жайлы уақыт бергенде олардың болашақтағы қауіпсіздігін ескеру қажет екендігін тәжірибе көрсетіп отыр. Бұл жерде жәбірленушінің сот тағайындалынған елде қауіпсіз екендігін қамтамасыз етуде 1 айдан 6 айға дейін ешқандай да шартқа отырмай ақ қорғалынуы қажет. Оған мысал ретінде мемлекеттік органдармен міндетті түрде әріптестігін атап өткен жөн. Бұл аталған норма халықаралық құқықтың бір бөлігі болып саналады, ал 2008 жылы адам саудасымен күресу туралы Европа Кеңесінің конвенциясында айқын көрініс берген. Тәжірибе көрсеткендей, адам саудасының құрбанының уақытша депортациялауына дейінгі әлеуметтік баспананы ұсыну, уақытша немесе тұрғылықты тұратын мекен жай ұсыну бір жағына, құқық қорғау құрылымының өкілдеріне де, екінші жағынан, жәбірленушінің өзіне де өте ыңғайлы нәрсе. Егерде жәбірленуші өзін қауіпсіз жағдайда екендігін толығымен сезінсе, онда ол мемлекеттік органдармен толығымен әріптес болуға дайын болады. Оның осындай жағдайға келуі құқық қорғау органдарына қылмыс жасағандарды тез қолға түсіруіне өте ықпалын тигізеді.

ОБСЕ-нің орталығы жыныстық, сонымен қатар еңбектік эксплуатацияға ерекше көңіл аударады, өйткені, әлемдік дағдарыстық кезеңде ел ішінде де және оның сыртында да жалданған жұмысшылар эксплуатацияға ұшырап отырады. ОБСЕ, сонымен қатар Европа Кеңесі және Европалық Одақ сияқты Ұлттық баяндаушы механизміне ерекше көңіл аударады. Адам саудасымен күресу туралы Европа Кеңесінің Конвенциясы осындай механизмді қолдануды ұсынып отыр. Бұл конвенция Европа Кеңесінің мүшелігіне кірмейтін мемлекеттердің қол қойылуына ашық және де Қазақстан үшін бұл Конвенцияға қол қою өте маңызды шешуші қадам болып табылады. Өйткені, Қазақстан өз тарапынан қолданылып жатқан институтционалды құқықтық базаны жетілдіру және еуропалық құқықтық стандартқа сай жүзеге асырудың өзі соған итермелейді.

2007 жылы ЮНИСЕФ тарапынан жүргізілген Орталық Азиядағы адам саудасы бойынша жағдаяттарды талдау жөніндегі зерттеулер бұл жағдаятты тек Қазақстан Республикасы көлемінде қарастырған жоқ, өйткені адамдарды сату тек бір елде ғана болуы мүмкін емес, трафик сұрақтары шекаралас ерекшелікті сипатта болатынын зерттеу көрсетті. Зерттеулердің көрсетуінше, келесі топтағы балалар адам саудасының құрбаны болып жатады: жағдайы төмен отбасылардан шыққан; жетім балалар, көше балалары; мигрант балалар; білімі төмен отбасылардан шыққан балалар; мүгедек балалар; үй ішілік зомбылықтың кәмелетке толмаған жәбірленушілері; спирттік сусындарды, нашаны қолданатын балалар; заңмен қақтығыстағы кәмелетке толмаған балалар және бұрын соңды адам саудасының құрбандары. Орталық Азияның көптеген елдерінде балалар жөнінде ресми ақпараттардың жетіспеушілігін зерттеулер нәтижесі анықтап берді. Бұның себебі балалардың көбісі 18-ге толмағандар және ересектермен бірге жүретіндіктен, есепке тұрмаған, адам саудасы мен балаларды сатумен күресетін мекемелердің мониторинг және мәліметтерінің аздығы болып табылады. Егерде ресми мәліметтерге жүгінсек, Қазақстан адам саудасы мен балаларды сатудың түп-тегі, тағайындау орны, оларды транзиттеу мемлекеті болып табылады. Қазақстан территориясына жыныстық эксплуатациялау мақсатында әкелетін немесе әкететін балаларды кедей мемлекеттер қатарынан, яғни Қырғызстаннан, Өзбекстаннан немесе Тәжікстаннан болатыны байқалған. Сондай-ақ адам саудасының құрбандарын Қазақстаннан Ресейге, Түркияға, ОАЭ-на, Израилге, Сирияға, Пәкістанға, Грекияға, Кипрге, Чехия Республикасына, Румынияға, Албанияға, Португалияға, Италияға, Бельгияға, Нидерландыға, Францияға, Швейцарияға, Ирландияға, Қытайға және Кореяға өткізетіні белгілі болған.

Ел ішінде адам саудасы жөніндегі мәліметтер базасы әлі де болса жетілдіруді қажет етеді, бірақ та қолда бар нақты мәліметтерге қарасақ, адам саудасы ел ішінде Алматы, Атырау, Орал, Көкшетау және Астана қалаларының арасында жүргізілетінін көруге болады. Бірақ та соған қарамастан, адамдарды қорғауға қатысты бірнеше сұрақтар аймақтағы адам саудасымен күресу жөніндегі Ұлттық жоспарларға еніп, оларды қорғаудың тиімді тәсілдері мен саралау ерекшеліктерін жоспарланған шаралар аясына кіргізуді ұсынамын. Қазақстанда жергілікті жағдайларды жұмыс модельдеріне бейімделу негізінде экспериментальды аула мен жобалардың нәтижелері жинақталған, ал қазір оның нәтижелерімен, стандарттарын қаржыландыруды негіздеу қажет.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Адамды саудаға салу проблема ретінде: ЕҚЫҰ конференциясына шолу. Қыркүйек 1999.-варшава, 2001.-15-17 бб.
2. ҚР Қылмыстық Кодексі «Параграф» ақпараттар жүйесінен 2014ж.
3. Уголовное право Казахстана (Ерекше бөлім). ЖОО арналған оқулық/ з.ғ.д., профессор С.М.Рахметовтың редакциясында.- Алматы, ЖШС «Баспа», 2001.-96 б.

ЭКОНОМИКА

ӘОЖ 657.372

БУХГАЛТЕРЛІК ЕСЕПТИҢ МӘНІ

Адетбекова Д.Е. - магистранты

Ғылыми жетекші - философия ғылымдарының кандидаты, доцент **Әлікенова К.Н.**

І. Жансүгіров атындағы ЖМУ, Талдықорған қ-сы

Daniya_a@mail.ru

Бұл мақалада бухгалтерлік есептің мәні бүгінгі күні ғана емес, сонымен қатар ертедегі заманда да болғаны жайлы жазылған. Бухгалтерлік есептің қалай және қандай жолмен дамығаны, қай елде қалай жүргізілгені туралы баяндалады. Сонымен қатар, дебеттік және кредиттік жазудың пайда болуы да қарастырылған.

В данной статье значение бухгалтерского учета рассматривается не только в данный период времени но и в древнее время. Как и где появился бухгалтерский учет и как оно велось. А так же рассматривается появление дебиторской и кредиторской записи.

This article the value of accounting is considered not only at a given time but also in ancient times. How and where appeared accounting and how it was conducted. And also seen the emergence of accounts receivable and accounts records.

Кілт сөздер: *Есеп регистрлары, екі жақты жазу, есеп айырысулар, дебет, кредит, цифрлар, өлшемдер, материалдық құндылықтар, есеп ақпараттары, өлшем, шоттар.*

Бухгалтерлік есептің шығу тарихын біле келе, оның экономика саласында мәні аса зор болғандығын және экономиканың сатылы кезеңдерге сай қайта құрылуына байланысты шаруашылық үрдістегі фактілердің қалыптасу кезеңдерін сипаттай аламыз.

Ерте заманда бухгалтерлердің өз таңбасы болған деген жорамал бар. Бухгалтерлердің интернационалдық таңбасында — Күн, Таразы және Бернуллидің қисық сызығы белгіленіп, бұл таңбаға «Ғылым — Ұлттық — Тәуелсіздік» деген сөздер жазылған.

Күн — қаржылық әрекеттің жарық болуын, таразы — баланстық теңдікті, ал Бернулли сызығы — есептің бір кезде пайда болып, өмір бойы жүргізілетіндігін бейнелеген. «Есеп» термині құдайдың құпиясы мағынасында қаралған. Ертедегі Египетте фараондар үйінің «бас бухгалтері» Неферхотеп дейтін философ болыпты. «Ақылы терең, жүрегі шыдамды, шындық іске қуанатын, әділетсіздікке сыртын көрсететін, қолы таза, жамандықты қуатын, шындықты жаза білетін, өтірікке бармайтын» [1,8б.]

Ертедегі Египетте материалдық есеп пен жұмсалған шығындардың сметалық есебінің элементтері біріктіріліп, негізінен материалды құндылықтар қозғалысының күнделікті есебі жүргізіліпті. Мұндай қарапайым есеп жүргізу мысалына: құдық қазушыларға, жалдамалы жұмыскерлерге, дәрігерлерге, құлдарға, күзетшілерге, үй қызметшілеріне, іс қағазын жүргізушілерге т.б. берілетін бір айлық тамақ нормалары, бидай, ет т.с.с. шығындар сметасын белгілеу фактілері жазылып отырған. Босатылған, жұмсалған құндылықтар қозғалысын жүргізуші құжаттар екі, үш данаға бөлініп жазылған. Даналап жазудың негізі Вавилонда салынып, мұнда жұмсақ балшықтарға жазылған мәліметтер қате болған жағдайда балшық тақтайшалар жойылып, түзу жазулар басқа балшық тақтайшаларға жазылып отырған.

Ерте заманда есеп мәліметтері жазылған материалдар (балшық тақтайшалар, жапырақтар, сүйектер.) арнайы құндылықтар болып саналған. Есеп құжаттары «осы жылғы», «келесі жылғы» құжаттарға топтастырылып, арнайы жәшіктер мен дорбаларға салынып, бұлардың аузын белдіктер, жіптер т.б. байлап белгілер соғатын болған. Бұдан соң «есеп жасаушылар» мүліктер құрамына кіретін заттардың жеке атауларын, малдар мен құралдардың т.б. құндылықтар қозғалысын атап жазуды үйренген. Жекелеген

құндылықтардың пайда болуының қасиетіне қарай, бұларды ірілендірілген топтарға топтастырып санап отырған. Құндылықтарды топтастырып, бір өлшемге келтіру нәтижесінде шартты өлшеммен өлшеу қажеттігі туындаған. Ертедегі Вавилонда «шартты кірпіш» және «адам күні» өлшемімен өлшеу әдісі қолданылған. Бұдан соң шартты өлшемдерді қолданудың нәтижесінде және құндылықтардың пайда болуының қасиеттерін жекелей өлшеу қажеттілігінен есептер ұғымы пайда болған.

Біздің жыл санауымыздың XVIII ғасырына дейін Вавилонда бухгалтерлік есептің жекелеген құқықтық қасиеттері заңды түрде таныла бастаған. Мысалға, Хаммурапи саудагер купецтердің тәуелсіз есеп жүргізуін талап еткен. Шіркеулер мен мешіттерге берілетін құндылықтар мемлекеттік тұрғыда қадағаланып, бұларға берілетін ақшалар сомасы тиісті адамдардың қол қойып растауынсыз есепке алынбаған.

Тағы бір айта кететін жағдай — есеп айырысу фактілері жеке дара (бір адам арқылы) немесе ұжымдық (бірнеше адамдардың) қатысуымен орындалып отырған. Осылайша есеп айырысулар қалалар мен шаруашылықтар деңгейінде жүргізілген. Мемлекетпен есеп айырысу қаражаттарды бөлу мен қайта бөлу мақсатында натуралды өлшеммен жүргізілген. Жеке меншік иелерімен есеп айырысу тауар айырбастау операцияларымен орындалған. Бірегей ақшалай өлшем болмағандықтан және тауарлық ақша қатынастарының жеткіліксіз дәрежеде дамымауына байланысты несиелік қаражаттар белгіленген міндеттерді ғана орындап отырған. Несие беру тек қана арнайы қабылданған заң шеңберінде жүргізілген. Несиелендіруші мекемелер несиелік алушы жақтардан (клиенттерден) арнайы сенімхаттар алып, қарызға түсетін қаражат жөнінде ресми келісім-шарт негізінде несиелік беріп отырған. Қарыз алушы клиенттерге берілген және қайтарылмаған несиелік сомаларының деңгейін анықтап отыру үшін сенімхаттағы және келісім-шарттағы сомалардың көлемі тексеріліп, несиеледегі сомалар жөншеп мәліметтер салыстырылып отырған.

Кейіннен, шамамен 12 — ші ғасырдың аяғына таман есеп - айырысу жұмыстары өлшеп таразылау, ақша және натуралды өлшемдер қолдану арқылы жүргізіле бастады. Алайда есеп айырысу жөніндегі жазулар балшыққа жазылып, ағымдағы күнделікті операцияларды арнайы есептерге жазу жағы қиындықтар тудырды. Жедел есеп болмады, әр күнгі айналым операциялары бір қалыпты жинақталмайтын болды. Мұндай қиындықтар бастапқы құжаттардың қажеттілігін туындатты. Бастапқы құжаттардың пайда болуына қарай есептерге жазылған жазуларға мөр басылатын болды. Құжаттар өз міндеттеріне қарай кірістік және шығыстық болып екіге бөлінді. Ертедегі бухгалтерияда «дебет» және «кредит» категориялары қолданылмады. Қайта бағалау мақсатында немесе құндылықтарды бір өлшемге келтіру үшін арнайы термин «кар» қолданылды. «Кар» термині материалды құндылықтардың санын эквиваленттік бір өлшемге келтіру мақсатында күмістің бір сиклюінің өлшемімен өлшенді.

Мысырлықтар мен вавилондықтар есеп құжаттарын ең бірінші болып қағазға түсірді. Бұлар жиналған астық пен мал сандарын тексеріп отыру үшін жазулар (белгілер) ойлап тапқан.

1937 жылы Жорж Ифранның келтірген мәліметіне қарағанда-Чехословакияның Вестонисе аймағында осыдан 20 мың жылдан астам өмір сүрген қасқырдың сүйегіне елу бес таңба белгі қойып, бұл белгілерді екі қатарға топтастырып санағанда ерте заманғы «есеп приборының» қарапайым түрлері болғандығы дәлелденген. Сүйек таяқшаларымен есеп жүргізуді ең әуелі аңшылар пайдаланса керек. Әрбір атылған аңдар санын сүйекті кесіп, арнайы таңба белгілер қою арқылы саналған. Бұдан, біздер бухгалтерлік есептің ең әуелгі элементінің пайда болғандығын болжай аламыз.

Кейбір деректерге қарағанда санаққа, санауға түсетін нәрселер өнім түрінде сатылатын болған. Санау құралдары тауарлар түрінде пайдаланылып, бухгалтерлік есептің алғашқы құралы болып танылған. Мысалға, май құйылған құмыралар саны, малдардың ұрғашысы мен еркегі, құралдардың саны, т.с.с. арнайы белгі таңбалар салу

арқылы белгіленген. Арнайы жасалған белгілер мен таңбалар салу нәтижесінде жазулар, әріптер пайда болса керек. Жекелеген әріптерді ыңғайлы пайдаланудың нәтижесінде алфавиттік жазулар жазыла бастаған. Күні бүгінге дейін біздердің пайдалануымыздағы әріптер нұсқасы ең әуелі Сикай жартыаралынан басталыпты. Біртіндеп алфавит Грецияға тараған. Біртіндеп келген осы алфавитті гректер өз алфавитына айналдырған. Тіл құрылымын зерттеудің нәтижесінде гректер грамматика мен синтаксисті қалыптастырған.

Қарапайым арифметикалық амалдарды ара қатынастық сауда-саттық фактілеріне қолданудың нәтижесінде цифрлар мен әріптер жазу өнері пайда болған. Яғни, арифметикалық амалдарды қолдану нәтижесінде жазу өнері пайда болса керек. Бұдан соң жеке адамдар, сондай-ақ саудагерлер мемлекеттік мүддені қорғау мен сақтау мақсатында есептесу мәдениетін (ұғымын) енгізген. Ал арифметика болса, бұл математиканың саласына жататын сандардың қасиеті мен сандар арасындағы амалдарға тән ілім болып табылады. Арифметиканың аталуы гректің «рефлесс» сөзінен шыққан. Математика — ғылымның тілі. Грек тілінде «матема» сөзі тану мен үйрету пәні. Гректер сандар теориясы мен есептеу шеберлігі мәдениетін бірінен бірін ажыратып қараған. Гректер сандар теориясын математикалық үлкен ұғым тұрғысында қарап, бұдан философиялық терең мағына талап етіп отырған. Математика іліміне терең философиялық мән берудің нәтижесінде гректер «логистика», «есеп» дейтін қолданбалы ұғым ендірген.

Адамның өмір сүруіне қажетті мүліктердің, үй малдарының, жердің, арпа, бидайдың, құрал-жабдықтардың адам өмірі мен тіршілігіне қолданыла бастауына және бұлардың есебінің жүргізіле бастауына қарай математикалық ілім өте тез дамыса керек. Сонымен қатар үкімет тарапынан шаруа қожалығындағы мүліктерге салық салынатын болды, көсемдер мен тайпа басшылары, басқа да ел билеушілер кімнің қолында несі бар екендігін, қанша салық салынуы керектігін анықтай бастады. Салынатын салықтар мен басқа да төлемдерді жазып есептеу қиынға түсті. Сондықтан алушы жақтар мен беруші жақтар өзара есеп айырысуды арнайы сызықша белгілер қою, нүктелермен белгілеу, мұндай белгілерді балшық тақтайшаларға жазу арқылы орындауға мәжбүр болды. Бұдан барып осыған дейін қолданылған әр түрлі символдық белгілердің орнына (қой мен қошқардың басы, арпа мен бидайдың ұқсастық белгілері) цифрлар мен әріптер жазыла бастады. Ара қатынастық сауда-саттық жүйенің дәлме-дәл есебін жүргізу мақсатында әлгіндегі қойыла беретін көптеген символдық белгілердің орны ауыстырылып, бір, екі, үш, төрт, бес, т.с.с. абстракциялық цифрлар сауда жүйесінің дамуына зор әсер етті. Мұндай сандық өлшемдерді қолданудың аясы ұлғая бастады.

Мұның барлығын тұжырымдап, заманға лайықтап қарайтын болсақ, санауға қажетті цифрлар дегеніміз — өз өміріміздегі қарапайым математикалық амалдар мен операциялардың негізін құрайды екен. Цифрларды абстракциялық дәрежеге жеткізу нәтижесінде экономикалық қатынастардың негізі салынды десек те болады. Абстракциялық цифрларды қолдану нәтижесінде элементарлы математика пайда болды. Осындай элементарлық операцияларды жүзеге асырып орындау мақсатында жәй элементарлық операцияларды ары қарай жетілдіру үшін жазу мәдениеті (жүйесі) пайда болды.

Ертедегі дүниеде гректер есептеудің бір ондық, екі ондық, т.с.с. ондық жүйемен есептейтін әдістерін ашқан. Гректер есептеудің жеңіл жолын табу мен жүргізу мақсатында белгілерді сауда-саттық қатынастарға енгізе бастады. Қойылған белгілер сан емес тек белгілер түрінде ғана оқылады. Белгілер алфавиттік тәртіппен қойылып, бұлардың қатарына сандар қойылғанда ғана цифрлар түрінде оқылатын болды. Гректер жазылған жазуларға қарай және тігінен де, көлденең де оқи бастады. Уақыт өте келе тігінен оқу қиындық туғызып, бір саннан кейінгі санды тез қосып есептеу қиындық

туғыза бастады. Арифметикалық амалдар пайдалану қиындай бастады. Мұндай қиындықтарды техникалық жағынан жеңілдету үшін есеп шоттар мен (тастармен) санау пайда болды. Есеп шоттарын жан-жақты пайдалану нәтижесінде көбейту амалдары пайда болды.

Еларалық сауданың жүруіне байланысты кейіннен өлшемдердің стандарттық үлгілері: ұзындық өлшемі, салмақ өлшемі, қалдықтап өлшеу, т.б. өлшеу түрлері пайда болды. Өлшеу тәсілдерін қолдану нәтижесінде бір нәрсенің сандық өлшемі екінші бір нәрсенің сандық өлшемі теңдігімен бартерлік натуралды өлшеммен айырбастала бастады. Бартерлік сауда екі жаққа тең келетін (ұтылмайтын) сауда түрі болды. Айырбас сауданы біршама дұрыс жүргізу үшін көптеген жылдар бойы пайдалануға жарайтыны, сынбайтын қатты заттарға арнайы белгілер мен таңбалар қойылып, мұндай белгілер қойылған материалдар айырбас сауда өлшемін анықтайтын болды. Белгілер мен таңбалар ең әуелі мал терілеріне, алтыннан жасалған бұқаның басы сияқты заттарға қойылып, ақша түрінде пайдаланылды.[2, 176.]

Кейіннен экономиканың дамуы мен ақшаның пайда болып, шаруашылық фактілерінің дұрыс есептелуінің негізінде ақшалай өлшеп жазу (жазбаша) мен сметтарға жазу әдістері туындады.

«Алтын ғасыр» болып аталған ертедегі Афина елдерінде демократиялық процесс құрылып, бұл процесс экономикалық процесстің үлкен дәрежедегі тарихи қозғаушы күші болса керек. Афинаның әрбір азаматы өз мемлекетінде қабылданған ата-заңына сай жаңа заң жобаларын ұсынып, кез келген қарсы келетін әкімшілік биліктерге өз пікірлерін айтып отырған. Қоғамдық қорларды басқарудың барлық іс-әрекеттері арнайы тексерулер және бақылаудан өтіп отырған. Тексерушілер өз қорытындыларын тексеруші аудиторларға тапсырып, халық алдында есеп беріп отырған. Конституциялық заңдар қоғамдық қордың жұмсалуды және реттеліп отыруы мен қатар бухгалтерлік есептің қатаң тәртіппен жүргізілуін, сондай-ақ әрбір аудитор атқаратын қызметіне қойылған талаптарды орындау дәрежесіне баға бере білген. Аудиторлар мен тексерушілердің есебі арнайы сотқа тапсырылып, шешімдер қабылданған.

Қоғамдық қорлардың басшыларына тексеру жұмысы аяқталғаннан соң өз елін тастап кетуіне рұқсат берілмеген. Бұларға өз меншігіндегі мүліктерін сатуға, айырбастауға, басқаларға беруге шек қойылған немесе рұқсат етілмеген. Мұндай тиімді талаптарды елдің мүлкі мен байлығын басқарушы қоғамдық орындар бақылап отырған.

Қоғамдық қорларды басқарушы міндетті адамдар алынған қорытындылар мен жұмсалған ақшаларды, мемлекеттік жарлықтарды және басқа да құжаттарды өздерінің Палата кеңесінде сақтаған. Қоғамдық «тексерушілер» палатасымен бұлардың атқаратын қызметтері тізімін Аристотель және мұның шығарған заңдары арқылы бекітіліп отырған. Аристотель тексерушілердің үш палатасын құрған. Әр палата құрамына он адамнан енгізілген. Бірінші «тексерушілер» кеңесі палатасына тексерушілердің жалпы құрамынан елу адам сайланады екен. Екінші тексерушілер палатасына «басқарушы бухгалтерлер» деп аталатын өкілеттікке он адамнан көмекші ассисенттер және адвокаттар тағайындалып отырған. Үшінші тексерушілер палатасына арнайы тексерушілер тағайындалып, бұларға көмек ретінде жиырма адамнан ассисент сарапшылар және кеңесшілер тағайындалған. Мұншама бухгалтерлердің барлығы бірігіп, Афинаны басқарушы өкіметтік органдар қызметін, бұлардың барлық құрылымдарын тексеріп отырған.

Тексеру және аудиторлық бақылау жұмыстары Афинада өте жоғары демократиялық деңгейде өрістеген «аудиторлар» мен «тексерушілер» жоғалған немесе ұрланған мүліктер үшін лауазымды адамдарды жауапқа тартып отырған. Сот қорытындысы шығарылып жауапқа тартылған лауазымды адамдар мен сотқа шағым түсіруші аудиторлар мен тексерушілердің дұрыстық не кемшілік жақтары жарияланып отырған.

Тексерушілер жұмысының қорытындысы мәрмар тастарға қашалып жазылып, көрнекті жерге қойылып отырған. Сонымен қатар «тексеруші-бухгалтерлер» қосымша тексеру жұмыстарын жүргізіп отырған. Бұлар лауазымды адамдардың жіберген қателерін ашып, жіберілген кемшіліктерді тиісті орындарға хабарлап, кеткен қателердің мазмұны мен қате жіберушілерді және сотқа тартылған лауазымды адамдардың аты-жөндерін көрнекті тақталарға жазып жариялап отырған.

Грецияда «Алтын ғасыр» заманындағы бухгалтерлік жүйенің дұрыстығын тексеру үлкен маңызды істердің қатарында болған. Тексеру жұмыстарын орындау жоғарыда айтылған палаталардың құзырында қаралып, қоғамдық мүліктерге жауапты лауазымды адамдардың есебі тыңдалып отыратын болған. Аудиторлық жұмыстар мен лауазымды адамдардың атқаратын бухгалтерлік жазу, табыстар мен шығындарды есептеу жұмыстары бірі мен бірі тығыз байланыста қаралып отырған. Сметада бекітіліп қаралған шығындар мен нақтылы жұмсалған шығындарды салыстырып отыру арқылы бухгалтерлік жүйемен мемлекеттік тексеру жүйесінің сәйкестігі, сондай-ақ мемлекеттік ресурстардың орынды жұмсалыуы тексеріліп отырған. Яғни бухгалтерлер мен аудиторлар палатасы және мемлекеттік басқарушы лауазымды тұлғалар арасында интеграциялық байланыс орнатылған.

Римдіктер Грецияны басып алу кезеңінен бастап банк есебіне де өз биліктерін жүргізді. Бұдан соң ертедегі Римде банк есебі екі түрлі жазудан, клиенттердің есеп шоттары бойынша банк кітабын жүргізуден және ақша қозғалысының кіріс-шығыс кітаптарын жүргізуден басталды. Кіріс-шығыс есебі мыңдаған жылдар бойы жүргізіліп келеді. Ал клиенттер есеп айырысу қызметін қанағаттандыру мақсатында банкирлер «кірістер» мен «шығыстар» терминін ауыстырып, мұның орнына дебет және кредит терминдерін енгізді. Дебет термині — «ол қарыз», ал кредит термині — «ол иелік етеді» деген ұғымға саятын болды. Мұндай өзгерістер бухгалтерияның дамуына үлкен үлес қосты. Кіріс-шығыс счёты жойылды. Бухгалтерлік есептің объектісі ретінде ақша ұғымы есеп айырысу ұғымымен біріктіріліп қаралатын болды.

Тарих мәліметтеріне қарағанда, банктер бухгалтериясы негізінен Ертедегі Римде дамыған. Мұндағы банк бухгалтериясының даму тәжірибесінің өркендеуіне, әсіресе қаржылық есеп айырысуларды тиісті заң актілерімен реттеп отыруға байланысты бухгалтерлік есеп дами бастады.

Ертедегі Римде банк кітаптарының кірісі мен шығысын сот процесі қаралатын орталықтарға тапсырмай сот процесі қаралмайды екен. Мұндай құжаттарды тиісті орындарға тапсыру және арнайы шешімдер қабылдау заң нормаларына міндетті түрде енгізілген. Мәселе осылайша қойылған жағдайда банктерге салынған салымдар және арнайы клиенттермен есеп айырысу тек қана қағаз жүзінде өз шешімін табатындығы дәлелденген.

Римдіктер бухгалтерияның пайда болып, мұның ары қарай жетілдірілуін жақсы бағалапты. Ақша қозғалысы есебін банктерде жүргізу тәжірибесін Римдіктер гректерден үйренген. Алайда Римдіктер бухгалтерияны заңды түрдегі сенімді орынға айналдырған. Бұлар бастапқы құжаттардағы мәліметтерді ең бірінші болып бухгалтерлік есеп регистрларына (счёттарға) жазған. Бухгалтерлер негізінен үш регистрлерді пайдаланған. Бірінші регистрға (кітапқа) күнделікті шаруашылық фактілері жазылып отырған. Бұдан соң бұл кітап екінші регистр түрінде сақталатын кітап немесе мемориал деп аталынған. Жүйелеп жазу кітабы — үшінші ең соңғы регистр түрінде Кодекс деп аталған. Барлық кітаптардағы ақша есебінің қозғалысы және ақшалай өлшеммен есеп айырысулар жазылған. Барлық материалдарды құндылық заттардың есебі (астық, май, шарап, малдар т.б.) натуралды өлшеммен беріліп, басқа кітаптарда жүргізілген. Кодекстік счёттар бойынша соңғы қалдықтар шығарылып отырған.

Бухгалтерлік есеп зерттеушілерінің мәліметтеріне қарағанда есеп регистрларына жазылған жазулар екі қатарға жазылыпты. Кірістік фактілер регистрдың оң жағына, ал шығыстық фактілер сол жағына жазылған. Қарыз сомаларды тіркеу үшін дебет және кредит терминдері қолданылыпты. Әрбір шаруашылық фактілері бухгалтерлік жазулар түрінде «кімнен-кімге» дейтін ұғыммен жүргізілген. Алайда мұндай бухгалтерлік жазулар тек қана кассадағы ақшалар және алашақтар мен берешектер жөніндегі есеп айырысуларды көрсетіп отырған.

Шаруашылық мүліктерінің пайдаланылуы мен жұмсалуды көрсету, заңды және жеке тұлғалармен есеп айырысуды, сондай-ақ бухгалтерлік жазуларды заңды тұрғыдан реттеп көрсету нәтижесінде «қарапайым» бухгалтерия пайда болды. Қарапайым бухгалтерия созылмалы және топтастырып, тек қана шаруашылық үрдісіндегі қозғалыстарды бақылап байқауды көрсетіп отырған. Алайда қарапайым бухгалтерияның көптеген қайшылық тудыратын кемшіліктері табыла бастады. Қарапайым бухгалтерия тек қана тіркеушілік пен тексерушілік қызмет атқарды. Есептің бұл түрінде көптеген шартты, орташа өлшемдер жіберіле берді. Заңды және экономикалық мән мен мағына шаруашылық фактілері құрамында қарала бермейтін болды. Шаруашылықтың түпкі мақсатын белгілейтін есеп әдістері мен әдіснамалар, сондай-ақ пайданы анықтау, экономикалық тиімділікті жетілдіру, жазылған жазулардың дәлме-дәл дұрыс жинағын есептейтін әдістер есеп тәжірибесіне енгізілмеді.

Есеп жазуларының дәлдігіне және мұның негізділігіне, шаруашылық фактілерінің сенімділігіне рим правосының концепциясы және сауда (шаруа) правосының тигізген әсері өте зор. Екінші мыңжылдықта саудагер көпестер екі аралық ортақ соттар құрды. Ортақ немесе қазылық соттар жазылатын жазуларға белгілі талаптар қойды. Мысалға, XIII ғасырда Барселонада қолданған Жерорта теңізі көпестері үшін қызметінің сенімділігі қабылданған ережеге сәйкес бұрмалау фактілерін болдырмау мақсатында шаруашылық операциялары жыл мазмұны хронологиялық (созылмалы) тәртіппен жазылған. Бухгалтерлік кітаптарға жазылған жазулар арасында бос орындар тастамай, әрбір шаруашылық операциялары арнайы құжаттармен расталған. Ал жазылған сандық цифрлар сөзбен (әріптерді пайдаланып) жазылып отыру арқылы дәлелденген.

Ортағасыр дәуірінде негізінен екі бағыттағы: камералдық және қарапайым бухгалтерия қалыптасқан. Камералдық бағыттағы бухгалтерияда есеп объектісіне тән кассалық және кассаға түсетін ақша мен кассадан төленетін ақшалар есебі жүргізілген. Барлық түсетін және төленетін ақшалар міндетті түрде арнайы тіркеуден өткізіп, табыстар мен шығындар жөніндегі мәліметтер алдын ала есептелініп жазылатын болған.

Қарапайым бухгалтерияда барлық мүліктер есебін жүргізу мен қатар, кассаның толық есебінде күнделікті жүргізіліп, табыстар мен шығындар есебі бухгалтерлер үшін ең негізгі объектілер болып танылған.

Қарапайым бухгалтерия өрісінде барлық мүліктер есебі арнайы счеттар да дебеттік және кредиттік принцип пен жүргізілген. Меншікті қаражаттар есебі қарапайым бухгалтериядағы ақпараттар жүйесіне жазылмаған. Біртіндеп тауарлы шаруашылықтың тездеп өрістеуіне сай бірінші кезекке ақша мен міндеттемелер есебі енгізіле бастаған. Мұның негізінде вексельдер мен чектер пайда болды. Сатылатын тауарлар үшін несие алу мүмкіндігі пайда болды. Шаруашылық жүргізудің басты мақсаты — байлықтың өсу қарқынымен өлшеніп, сатылған нерселерден түскен пайда жанама категория түрінде қаралып отырды. Қарапайым бухгалтерия кезінде қаржыландыру категориясына қарағанда тұтыну немесе тауарлар сату категориясына баса назар аударылды.

Касса есебі операцияларын қарапайым бухгалтерияда жүргізу үшін тиісті талаптар қойылған. Касса операцияларының есебін екі бухгалтер жүргізіп отырған. Ақшалар салынған сандықтардың кілті арнайы тағайындалған кассирдің қолында сақталып, ақша

салынған сандықтар ашылған кезде бухгалтер немесе келістіруші делдалдар қатыстырылған. Мысалға Жаңа Испанияда (1531 ж.) ақша сақталатын сандық-кассаның үш құлпы болған. Мұндай сандық-кассаларды ашқан кезде қолдарында бір-бірден кілтті бар үш адам түгелдей қатыстырылып, әр адам өз қолындағы кілтпен бір сандықтың құлпын ашуға құқылы болған. Сандық—кассалардағы ақшалар есебін жүргізуге арналған кітаптың әр беттері алдын ала саналып, кітаптар түптеліп, тігілген касса құжаты болып танылған. Касса кітаптарының әр беттеріне мөр басылып, жауапты адамдардың қолдары қойылып отырған. Кітаптың бірінші бетіне кіріске алынған, ал екінші бетіне шығысқа шығарылған ақша операциялары мәліметтері жазылған. Кассалық кітаптың көшірмесі бухгалтерияда жүргізіліп, әрбір алты айда бір рет осы екі кітапқа жазылған жазулар жөніндегі мәліметтер салыстырылып отырған.

Экономикалық үрдістің өрлеу дәуірінде римдіктердің есеп жүргізудегі қарапайым тәжірибесі сауданың жаңа талаптарын қанағаттандыра алмаған. Экономиканың өрлеуіне байланысты банктерде жаңа маңыздағы счеттар пайда болып, жазылатын жазулар мазмұнын қисынды қиыстыру мақсатында жаңа жазулар пайда бола бастады. Мұндай жаңа бағыттағы бухгалтерияны жетілдіруге италияндықтардың қосқан үлесі зор. Өрлеу дәуірінде италияндықтар тек қана интеллектуалды орталық қана емес, сонымен қатар жержүзілік сауданың орталығына айналған. Бухгалтерияның дамуына XV ғасырдың басында ашылған ұлы өнертапқыштық — кітап басып шығару жаңалығы зор әсер етті. Бухгалтерлік есеп кітабы барлық халықтың игіліне қызмет атқара бастады.

Есептің жаңа кезеңіне көшудің ең басты дәлелі дебеттік және кредиттік жазудың пайда болуында болды. Шаруашылық операцияларының мазмұнын екіжақты жазу және екі жақты жазу үшін әртүрлі әдістерді кеңінен пайдалану мен екіжақтылық принципті қолдану өте жоғары дәреже ашылған ғылыми жаңалық болып табылды.

1494 жылы екіжақтылық жазу жүйесін ойлап тапқан ғалым -математик, францискандық монах Леонардо да Винчидің досы Лука Пачоли еді. Лука Пачоли өзінің он бірінші трактатында «счеттар және жазулар жөніндегі» тоғызыншы бөлімінде «Арифметикалық сомалар, геометрия, пропорция және салыстырмалық» жөніндегі ұғымдарға түсінік берген. Кейіннен екіжақтылық жүйе «ескі италияндық» болып аталды.[4, 76.] Немістің ұлы ақыны Гете екіжақтылық бухгалтерияны «адам ақыл-парасатының ойлап тапқан ең тамаша өнертапқыштығы» деп атады. Көрнекті экономист және социолог Вернер Зомбарт екіжақтылық жазуды өмірге берген материяның рухы деп бағалай келе, Ньютонның Галилей жүйесімен сипаттаған екен.

Лука Пачоли өзінің «Счеттар және жазулар туралы» трактатында шаруашылық операцияларын, тіркеу және кітаптарды жүргізу жөніндегі орын алған әдістерді, мемориалдарды (естелік кітаптар), журналдарды, Бас кітапты, көшірмелері түскен кітаптар, жазылған хаттар және меншік иесі мүліктерінің тізімі толық түскен мүліктік кітаптардағы жазуларды талдай келе екіжақтылық заңдылықты жазып, мұның негізінде сөзсіз тиімді счеттар мен кітаптар құруға болатындығын дәлелдеген.[4, 126.]

Лука Пачоли математика мен бухгалтерияның тарихына жер жүзінде екі жақтылық принциптің негізін қағазға түсіріп жазған ғалым ретінде танылды. Алайда кейбір тарихи деректерге сүйенсек көптеген ғалымдардың келісілген тұжырымдарына қарағанда бухгалтерлік есептегі екіжақтылық жазу Лука Пачолидің жазған трактатынан бұрын едәуір ертеректе пайда болса керек.

Мұның дәлелі ретінде белгиялық тарихшы Раймонда де Рувераның «Как возникла двойная бухгалтерия (1958 ж.)» атты еңбегінде жазылған бухгалтерлік есеп тарихына тән флорентикалық есеп варианты жөнінде келтірген мәліметтерін айтуға болады.

Флоренция түбіндегі Прато қаласында тұрған асқан байлығы болған және банкир-саудагер Франческо ди Марко Датини (1335-1410 ж.ж.) өз ұрпағы болмағандықтан өзінің салдырған сәулетті сарайын игі қайырымдылық ұйымына тегін беріп, мұның

ішінде 500-ге жуық есеп кітаптарын және 130 мыңнан астам іскерлік әрекеттер жөніндегі хаттарын, сондай-ақ көптеген вексельдерін, сақтандыру полистерін, төленген чектерін және басқа да бастапқы құжаттарын қалдырыпты. Осы айтылғандарға қарағанда Датини есеп жүргізуге өте мұқият қарап, мұның өзін аса жоғары бағаласа керек. Біздің пайымдауымызға қарағанда Датини есеп жүргізудің алғышартын жасамаған, алайда есеп жүргізуге тән екі жақты жазу қағидаларын сырттан, басқа елдерден алуы да мүмкін.

Бухгалтерлік есеп пен екіжақтылық жазу тарихын толық зерттеп, сенімді деректер ұсынушылар өмірде көптеп саналған болар. Есеп жөніндегі тарихи деректердің қағазға түскені және түспегені де болар. Алайда біздер, осы заманға дейін бухгалтерлік есеп және мұның екіжақты жазуын бірінші рет кітапқа түсірген ұлы ғалым Лука Пачоли деп білеміз. Екіжақты жазу жүйесі жер жүзілік бухгалтерлік есеп дамып келеді. Жоғарыда айтылған трактатта сол кезеңдердегі математика саласының жетістіктері жинақталып қаралса, күні бүгінге дейін бухгалтерлер қауымы Лука Пачолидің трактатын «білімнің жиынтық сомасы» деп келеді. Сондықтан да, Лука Пачоли -болашақ бухгалтерлер қауымына айнымас жол салған ғалым.

Бухгалтерлік есеп пен екі жақты жазу тарихын толық зерттеп, сенімді деректерді ұсынушылар көптеп кездеседі, дегенмен, есеп жайлы тарихи деректердің қағазға түскені түспегені де болар, бірақ, бухгалтерлік есеп пен екі жақты жазуды алғаш болып, кітапқа түсірген ұлы ғалым Луко Пачоли екені бәрімізге мәлім.

Қорытындылай келе, нарықтық экономика заманында бухгалтерлік есеп кәсіпкерліктің тілі деген қорытындыға келеміз. Бухгалтерлік есеп-кәсіпорын шаруашылық қызметі мен адамдар арасында, тиісті шешім қабылдауға мүмкіндік беретін байланыстырушы буын. Қай заманда болмасын, бухгалтерлік есептің қажеттілігі болған, және ол әрі қарай дамып, өз мәнін жоғалтпайды.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Кутер М.И. Теория бухгалтерского учета /Учебник. - 3-е изд., перераб. и доп. - М.: Финансы и статистика, 2007. - 592 с: ил. ISBN 978-5-279-02873-3
2. Кедров, В.Е. История бухгалтерского учета / В.Е. Кедров. – М., 2000.
3. Лука Пачоли. Трактат о счетах и записях./Под ред. Я.В.Соколова. — М.: Финансы и статистика, 1994
4. Соколова Я.В. Лука Пачоли — человек и мыслитель. В кн.: Пачоли Лука. Трактат о счетах и записях. М.: Статистика, 1974.
5. Кедров, В.Е. История бухгалтерского учета / В.Е. Кедров. – М., 2000.

УДК 338

ГОСУДАРСТВЕННОЕ УПРАВЛЕНИЕ ФОРМИРОВАНИЕМ И РАЗВИТИЕМ СИСТЕМЫ АПК В КАЗАХСТАНЕ И ПУТИ ЕГО СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ

Батырбаев Д.С.

*Жетысуский государственный университет им.И.Жансугурова, г.Талдықорган
kidirbaeva@gmail.com*

Научный руководитель : к.э.н РФ, PhD РК, Қыдырбаева Э.О.

Бұл мақалада, ауылшаруашылық шикізатынан негізгі өнім өндіруді қамтамасыз ететін, өзара байланыс салалар жиынтығының мәселелері зерттелген. Бидай нарығын ұйымдастыру мәселелері қарастырылды. Жалпы және арнайы белгіленген

түрлі әдістерді жорамалдайтын аграрлық өндірістің тұрақтылығы бойынша түрлі шаралар ұсынылды.

В данной статье исследованы проблемы совокупности взаимосвязанных отраслей, обеспечивающих воспроизводство конечного продукта из сельскохозяйственного сырья. Рассмотрены проблемы организации рынка зерна. Предложены мероприятия по стабилизации аграрного производства, предполагающие различные методы общего и специального назначения.

This article investigates the problems of total combination of interrelated industries which provide manufacture of the final product from agricultural raw materials. The problems of the organization of the grain market are examined. There are offered measures to stabilize agricultural production, involving different methods of general and special purpose.

Ключевые слова: государственное управление, агропромышленный комплекс, сельскохозяйственное сырье, рынок зерна, аграрный сектор.

Агропромышленный комплекс (далее АПК) Казахстана является крупнейшим народнохозяйственным комплексом. В агропромышленном комплексе РК в настоящее время занято около 35% всех работающих в сфере материального производства. Здесь сосредоточено более четверти всех производственных фондов и создается почти 15% ВВП. Около 30% отраслей народнохозяйственного комплекса включено в воспроизводственные связи с аграрным сектором. Из сельскохозяйственного сырья производится примерно 70% всего набора производимых в стране предметов потребления. В розничном товарообороте продовольственные товары составляют примерно половину [1].

К АПК относятся все виды производств и производственного обслуживания, создание и развитие которых подчинены производству конечной потребительской продукции из сельскохозяйственного сырья.

С момента обретения независимости Казахстан, как и другие постсоветские государства, приступил к модернизации экономики и реформированию всех секторов экономики.

В мире не существует идеальной системы АПК или организации рынка зерна. В рыночных условиях в сконцентрированном виде получили развитие два типа организации таких рынков, получившие условное название «канадский» и «американский». Первый, канадский, — тип организации рынка зерна, цены в котором жестко привязаны нормативами, начиная с производства, инспекции, перемещения, хранения, заканчивая продажей зерна. Он минимизирует участие в рынке государственных финансовых ресурсов и большое внимание возлагает на маркетинг. Второй, американский — тип организации зернового хозяйства, основанный на свободе и предоставлении инициативы частному сектору, защите доходов фермеров при помощи гарантированных цен, регулировании зернового рынка, размещении государственного заказа, применении различных государственных продовольственных программ, предоставлении субсидий, льготного налогообложения, квот и т.д.

В ходе проведения экономических реформ в АПК зерноперерабатывающая отрасль передана, в основном, в частную собственность, и государство по некоторым позициям лишилось экономических рычагов воздействия, возможности регулировать и контролировать процессы функционирования рынка зерна. В рыночной экономике аграрная сфера требует оптимального сочетания государственного регулирования (далее ГР) и рыночных рычагов, что вызывает необходимость разработки теории стабилизации и совершенствования практики государственного воздействия на макро- и микроэкономические процессы в сельском хозяйстве и связанных с ним отраслях. Мероприятия по стабилизации аграрного производства предполагают различные методы ГР АПК. В современной теории ГР можно выделить меры общего характера и

специальные меры. *Меры общего характера* — это государственное финансирование диагностики, мониторинга и борьбы с опасными болезнями животных и растений; лабораторного и фитосанитарного анализа под карантинной продукции; сортоиспытания сельскохозяйственных культур; оценки мелиоративного состояния орошаемых земель; хранения зерна государственных резервов; приобретения минеральных резервов; сохранения и развития элитного семеноводства и племенного дела; приобретения минеральных удобрений; создания и развития информационной системы АПК; проведения прикладных научных исследований.

Специальные меры направлены на поддержку конкретных отраслей и производств. Они, как правило, носят возмездный характер и предназначены для финансово устойчивых хозяйствующих субъектов рынка. К специальным мерам относятся следующие: закуп зерна в государственные ресурсы; кредитование лизинга сельхозтехники, кредитование местных бюджетов на проведение весенне-полевых и уборочных работ; кредитование системы сельских кредитных товариществ; кредитование государством посредством привлечения внешних займов; тарифная политика при регулировании экспортно-импортного режима. Меры ГР, направленные на поддержание равновесия между спросом и предложением, структурные и социальные преобразования на селе, делятся на экономические и административные. **Государство может применять административные или, по-другому, нерыночные механизмы корректировки действий ценового механизма — введение прямого планирования производства объемов.**

На практике применяется два его варианта:

- ограничение посевов данной культуры и вывод земли из севооборота с соответствующей компенсацией;

- введение прямого квотирования объемов производства и сбыта продукции.

Учитывая вышеизложенное, приоритет следует отдавать государственному регулированию, создающему условия для адаптации СХТП к рынку, обеспечивая как эффективность их производства, так и насыщение рынка отечественным продовольствием.

Перечислив основные инструменты ГР, рассмотрим схематическую карту, куда входят механизмы стабилизации и развития, сложения и определения целей. Они делятся на подгруппы (см. рис. 1).

Что касается этих групп инструментов, особо хочется выделить массовую отрасль государственной поддержки — информационное и консультационное обеспечение субъектов агропродовольственного сектора.

В настоящее время наблюдается низкий уровень информированности товаропроизводителей в экономических и технологических вопросах, поэтому назрела необходимость в расширении информационно-консультационных структур, цель которых — обучение и оказание информационных услуг для эффективного ведения сельского производства. В дальнейшем Правительством предусмотрено расширение мер государственной поддержки АПК, укрепление инфраструктуры сельских регионов, развитие несельских видов бизнеса на селе и стимулирование предпринимательской активности сельских жителей. **В этой связи значительно повысится потребность субъектов АПК в своевременном получении информационных и консультативных услуг как в традиционной, так и в дистанционной (через средства электронной связи) форме.**

Рис 2. Общая схема государственного регулирования АПК (составлен на основе обобщения литературных источников)

Регулирование аграрного сектора необходимо рассматривать комплексно, с учетом всей системы АПК. Исходя из этого, можно выделить основные экономические функции АПК:

- рациональное сочетание крупных, средних и мелких хозяйств и предприятий различных форм собственности, а также поддержание эффективного разделения производства между этими формами хозяйствования;
- обеспечение и поддержание ценового паритета в АПК между сельским хозяйством и промышленностью;
- достаточный для научно технического прогресса, уровень инвестиций;
- развитие кооперативных форм и связей;
- гибкое сочетание рыночных принципов с государственным воздействием на их реализацию и социальную направленность;
- преодоление движения к монополизму со стороны партнеров сельского хозяйства по АПК и коммерческих структур;
- система мер по защите отечественного товаропроизводителя [2].

Основными принципами, формирующими систему управления в АПК, являются принцип научности в управлении, принцип системного подхода и оптимальности, принцип ответственности и принцип подбора и расстановки кадров. Вместе с тем организация управления должна формироваться на основе специфических (частных) принципов. К ним относятся: приоритет интересов частного собственника, коллектива собственников, трудовых коллективов; обеспечение хозяйственной и финансовой деятельности предприятий и объединений АПК на основе полной экономической самостоятельности; равноправие предприятий в сфере рыночных отношений и в партнерских взаимоотношениях; оптимальность организационных структур управления

в АПК; эффективное стимулирование управленческого труда; современное информационное обеспечение аппарата управления, а также наличие квалифицированных кадров управления.

Цель имеет важное значение в теории и практике управления, потому что само управление - целенаправленное воздействие на объект управления.

И если целенаправленность деятельности была определена неточно, нереально и сформулирована не совсем четко и ясно, то трудно рассчитывать на достижение социально полезного результата. Поиск целей приводит к положительным результатам, если он основывается на современных методах.

Система управления в территориальном АПК обеспечивает функционирование и развитие всех отраслей агропромышленного комплекса. Государство, как высший субъект управления, осуществляет социально-экономическую направленность действий системы управления АПК, несет ответственность за ее эффективное функционирование.

В единую систему управления АПК входят: система государственного управления АПК, система хозяйственно-экономического управления в АПК и местное сельское самоуправление. Управление в АПК строится по иерархическому принципу, то есть имеет многоступенчатую структуру. От системы более высокого уровня поступают управленческие сигналы (информация), которые перерабатываются субъектом управления в команды непосредственного управления объектом. Это прямая связь.

От объекта управления сигналы о его работе поступают к субъекту, а затем далее к верхним уровням. Это обратная связь. В процессе управления на каждом уровне принятые решения определяют результативность управления. Решения, принимаемые в управляющей системе, будут тем правильнее, чем более всестороннее, с точки зрения, объективно необходимой и заблаговременной будет информация, получаемая как из внешней среды, так и из управляемой системы.

По мере движения вверх информация как предмет управленческой деятельности, последовательно сжимается, поскольку управляющая система низшего первичного уровня информирует систему более высокого уровня лишь о результатах своей хозяйственно-экономической деятельности, но не о внутренних процессах, связанных с ее реализацией.

Таким образом, основной смысл иерархической структуры состоит в относительной самостоятельности уровней управления в пределах своей компетенции и последовательном сжатии информации.

Возможность субъекта осуществлять управление в АПК обусловлена, во-первых, организационно-техническими аспектами (наличие необходимых кадров, каналов связи и передачи информации, требуемой техники управления и т.п.), во-вторых, наличием у субъектов управления рычагов воздействия на объект управления, с помощью которых можно побуждать выполнять его команды. Важно формировать и развитие систем управления АПК, где эффективное государственное управление и регулирование позволяет в рыночных условиях учитывать полностью возможности регионов, хозяйственных структур, определять направление организационно-экономического механизма, методы обеспечения эффективного агропромышленного производства в целях максимального использования инвестиций и внутренних резервов для преодоления кризиса и подъема деятельности АПК. В настоящее время первоочередными направлениями в организации системы управления АПК, соответствующие новым отношениям собственности, многообразию организационно-правовых форм предприятий и рыночной ориентации являются разграничение функций государственного, хозяйственного управления и местного самоуправления сельхозпредприятий, четкое выделение объектов государственной собственности, устранение параллелизма и дублирования функций органами местного управления.

Таким образом, организация системы управления сельским хозяйством в Казахстане в целом характеризуется частыми сменами направлений и путей реализации управленческих решений, которые связаны как с объективными, так и с субъективными факторами. При этом структура органов управления определяется той системой отношений, которые складывались между государством и предприятиями АПК, поэтому необходим системный подход как при формировании так и его дальнейшем развитии.

ЛИТЕРАТУРА

1. Современная экономики. / Под ред. Мамедова О.Ю. - Ростов-на-Дону, 2008. С.220-221.
2. www.government.kz

УДК 541.124

АНАЛИЗ ОСНОВНЫХ НАПРАВЛЕНИЙ ДЕНЕЖНО-КРЕДИТНОЙ ПОЛИТИКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Булатов А.Ж.

*магистрант специальности «БМ050900 - Финансы»
ЖГУ имени И. Жансугурова, г.Талдыкорган, akimbekov.2013@mail.ru*

Мақалада Қазақстан Республикасының ақша-несие саясатының негізгі бағыттарына талдау жасалған.

В статье анализируются основные направления денежно-кредитной политики Республики Казахстан.

The article analyzes the main directions of monetary policy of the Republic of Kazakhstan.

Ключевые слова: *денежно-кредитная политика, уровень годовой инфляции, Национальный Банк Республики Казахстан, инфляционные процессы, денежная масса.*

Благодаря беспрецедентным антикризисным мерам, принятым в большинстве стран в 2008-2009 годах, мировая экономика стала выходить из рецессии, вызванной глобальным кризисом. В ближайшие годы и, особенно, в 2010 году одним из главных вопросов, стоящих перед государственными органами как развитых, так и развивающихся стран, будет являться реализация «стратегии выхода» по сворачиванию пакета антикризисных мер. При этом наиболее сложной задачей станет определение правильного момента для завершения данных программ [1].

С одной стороны, преждевременное завершение государственного стимулирования может спровоцировать новый виток кризиса в мировой экономике. Субъекты экономики могут оказаться не в состоянии самостоятельно активизировать свою деятельность ввиду недостаточности ресурсов.

С другой стороны, продолжение активных антикризисных мер также несет в себе риски для дальнейшего развития экономики через увеличение нагрузки на ресурсы государства и значительный рост дефицитов государственных бюджетов. Масштабные вливания в экономику привели к накоплению избыточной ликвидности в финансовых институтах, что в условиях низкой инвестиционной активности может привести к появлению новых «пузырей». Кроме того, продолжение «мягкой» денежно-кредитной политики будет создавать дополнительные инфляционные риски.

Таким образом, проведение сбалансированной политики, то есть постепенный отказ от дальнейшей значительной поддержки государством экономики, позволит восстановить темпы экономического роста при сохранении ценовой стабильности [2].

В макроэкономическом развитии Республики Казахстан в 2012 году также наметился переломный момент. В 1 половине 2012 года отмечалась тенденция замедления инфляционных процессов. Начиная с осени 2012 года, в силу повышения тарифов на платные услуги, в том числе жилищно-коммунальные, транспортные услуги, а также влияния сезонных факторов наблюдалось незначительное ускорение инфляции.

В целом, динамика инфляции в 2012 году была обусловлена рядом факторов, наиболее значимыми из которых стали нестабильная ситуация на мировых товарных рынках, высокий уровень мировых цен на сырье и продовольствие, неэффективность механизма ценообразования внутри Казахстана, низкая конкуренция на отдельных рынках товаров и услуг [2].

При этом влияние монетарных факторов на формирование инфляционных процессов в Казахстане в 2012 году было минимальным. В 2012 году денежные агрегаты росли умеренными темпами. За 2012 год денежная база расширилась на 1,9%, денежная масса увеличилась на 7,9%, объем наличных денег в обращении вырос на 11,9%. Денежное предложение в экономике, в целом, сохраняется на уровне, соответствующем росту экономики.

В результате, в 2012 году инфляция не превышала прогнозные параметры, динамика годовой инфляции демонстрировала самый низкий уровень с мая 1999 года. По итогам 2012 года годовая инфляция сложилась в пределах целевого коридора 6-8% и составила 6,0% (рисунок 1).

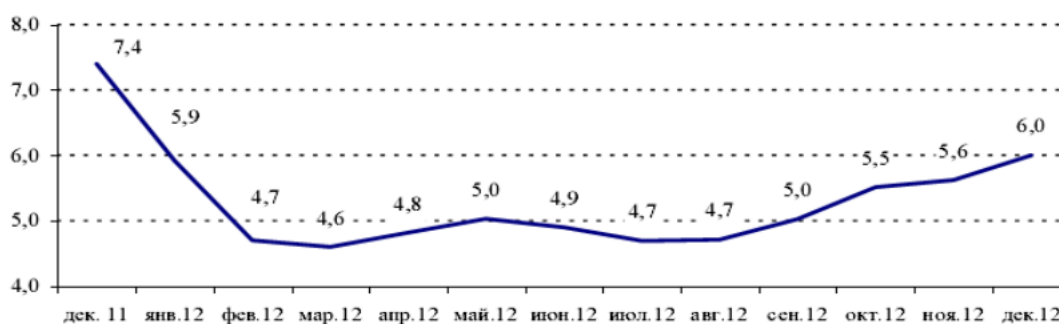

Рисунок 1 - Уровень годовой инфляции, % к соответствующему месяцу предыдущего года

Примечание - Составлено автором на основе источника [2]

В 2012 году инфляция в годовом выражении сложилась на 1,4 процентных пункта ниже по сравнению с инфляцией 2011 года (рисунок 2). Среднегодовая инфляция составила 5,1% в 2012 году, против 8,3% в 2011 году.

Рисунок 2 - Уровень инфляции

Примечание - Составлено автором на основе источника [2]

В 2012 году темпы роста цен на продовольственные и непродовольственные товары значительно замедлились, а на платные услуги – несколько ускорились. При этом в начале и конце года формирование инфляционных процессов происходило под воздействием удорожания продовольственных товаров, в середине года – платных услуг населению.

Темпы роста цен на непродовольственные товары в 2012 году были умеренными.

В 2012 году продовольственные товары стали дороже на 5,3% (в 2011 году – на 9,1%), непродовольственные товары – на 3,5% (на 5,3%), платные услуги населению – на 9,3% (на 7,3%). Наибольший рост продемонстрировали цены на мясо и мясопродукты – на 9,5%, на услуги жилищно-коммунальной сферы – на 8,2%, в том числе горячее водоснабжение – на 10,8%, электроэнергия – на 10,1%, центральное отопление – на 9,3%, газоснабжение – на 8,8%, а также на услуги транспорта – на 12,0%, услуги связи – на 12,2%, услуги образования – на 11,0%. В 2012 году темпы роста цен на промышленную продукцию казахстанских производителей были умеренными. Промышленная продукция в целом за 2012 год стала дороже на 2,1% (в 2011 году – рост на 20,3%). Произведенная продукция стала дороже на 2,1%, в том числе продукция промежуточного потребления – на 1,2%, средства производства – на 2,8%, а потребительские товары – на 9,0%. Услуги производственного характера стали дороже на 2,7%.

В 2012 году основной целью Национального Банка было обеспечение стабильности цен в стране и удержание годовой инфляции в пределах 6-8%.

Мировые цены на основные статьи казахстанского экспорта в 2012 году формировались на достаточно высоком уровне. В результате, ситуация на внутреннем валютном рынке оставалась стабильной. Курс тенге в 2012 году колебался в пределах узкого коридора. В 2012 году Национальный Банк продолжил осуществление курсовой политики в рамках режима управляемого плавания.

В целях недопущения значительных скачков курса и поддержания стабильности на валютном рынке Национальный Банк участвовал на биржевом и внебиржевом рынках в качестве как покупателя, так и продавца иностранной валюты в зависимости от ситуации на указанных рынках.

В 2012 году Национальный Банк предоставлял банкам займы рефинансирования. Общий объем займов рефинансирования за 2012 год составил 6,0 трлн. тенге. Сроки данных операций не превышали 1 месяца.

По состоянию на конец 2012 года объем непогашенной банками задолженности перед Национальным Банком по займам рефинансирования составил 450,3 млрд. тенге (рисунок 3).

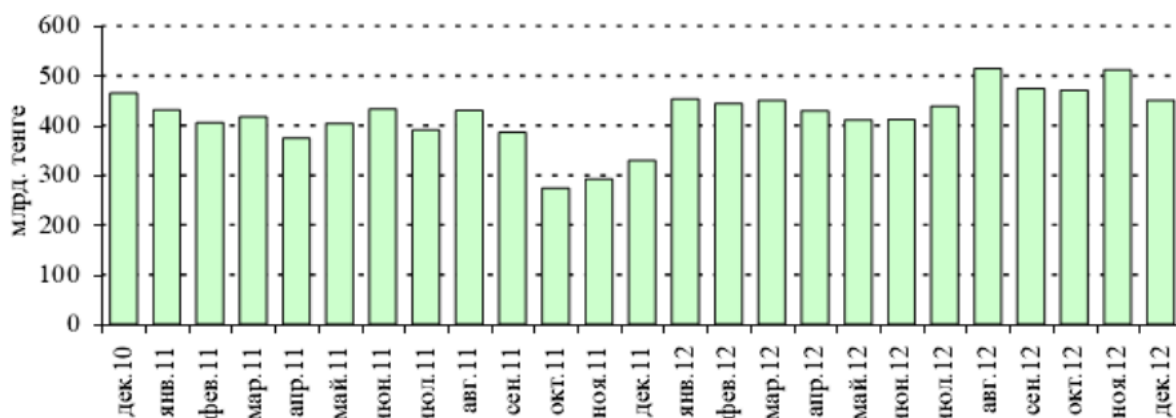

Рисунок 3 - Объем непогашенной задолженности по выданным банкам займам рефинансирования (на конец периода)

Примечание - Составлено автором на основе источника [2]

Регулирование краткосрочной ликвидности на денежном рынке в 2012 году производилось Национальным Банком путем проведения операций в основном по абсорбированию ликвидности.

В 1 половине 2012 года, несмотря на низкий уровень процентных ставок, спрос на инструменты по абсорбированию ликвидности (эмиссия краткосрочных нот и привлечение депозитов) со стороны банков оставался высоким. Во 2 половине 2012 года наблюдалось снижение объемов ликвидности в банковском секторе и, соответственно, спрос на данные инструменты со стороны банков сократился.

За 2012 год по сравнению с 2011 годом объем выпущенных краткосрочных нот снизился в 3,5 раза и составил 857,2 млрд. тенге. Объем нот в обращении в декабре 2012 года по сравнению с декабрем 2011 года уменьшился в 2,7 раза до 186,1 млрд. тенге (рисунок 4).

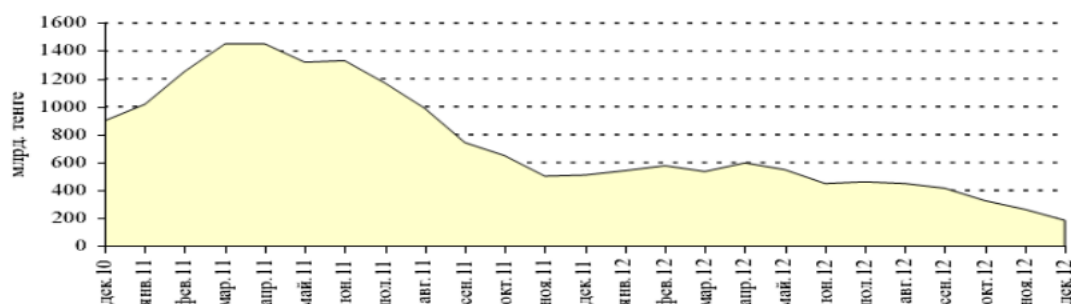

Рисунок 4 - Краткосрочные ноты в обращении (на конец периода)

Примечание - Составлено автором на основе источника [2]

Средневзвешенная доходность по нотам выросла с 1,27% в декабре 2011 года до 1,61% в декабре 2012 года (рисунок 5). В 2012 году Национальный Банк выпускал краткосрочные ноты со сроками обращения 3, 6 и 9 месяцев.

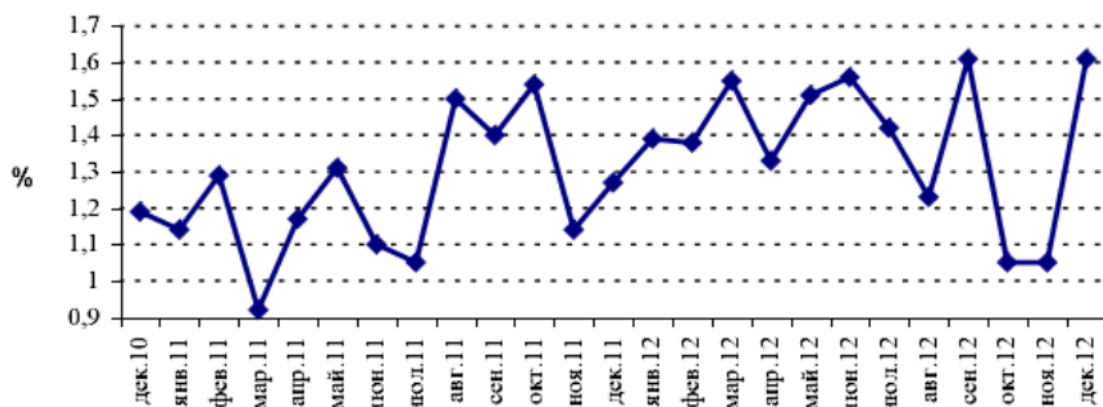

Рисунок 5 - Эффективная доходность по краткосрочным нотам Национального Банка

Примечание - Составлено автором на основе источника [2]

В 2012 году коридор процентных ставок Национального Банка изменился. Низкие темпы инфляции послужили основанием для последовательного снижения официальной ставки рефинансирования с 7,5% в феврале 2012 года до 5,5% в августе 2012 года – исторически минимального значения. Ставки по привлекаемым от банков депозитам оставались неизменными на протяжении всего 2012 года и составляли 0,5% по 7-дневным депозитам и 1,0% – по 1-месячным депозитам.

В 2012 году в механизм минимальных резервных требований были внесены изменения в части определения самих минимальных резервных требований, а также структуры обязательств банков, принимаемых для расчета минимальных резервных требований и структуры резервных активов. Так, из структуры резервных активов были исключены касса и корреспондентские счета в иностранной валюте. Формирование резервных активов банков только за счет активов в тенге позволит Национальному Банку адекватно оценивать уровень свободной тенговой ликвидности на денежном рынке, более четко реагировать на изменения спроса на национальную валюту и, соответственно, повысить эффективность операций по регулированию ликвидности. Был введен дополнительный критерий дифференциации обязательств банков на краткосрочные (до 1 года) и долгосрочные (свыше 1 года). По каждому виду обязательств введены отдельные нормативы: по внутренним краткосрочным обязательствам – 2,5%, по внутренним долгосрочным обязательствам – 0%, по внешним краткосрочным обязательствам – 6,0%, по внешним долгосрочным обязательствам – 2,5%.

Дифференцированное регулирование будет способствовать ограничению притока краткосрочного спекулятивного капитала, диверсификации портфеля банков, развитию рынка долгосрочных банковских инструментов, снижению давления на валютный рынок. Внесение указанных изменений в механизм минимальных резервных требований в целом не окажет негативного влияния на банковский сектор.

В 2012 году денежные показатели демонстрировали положительную динамику роста. В 2012 году произошло уменьшение международных резервов Национального Банка. Валовые международные резервы Национального Банка снизились на 3,6% до 28,3 млрд. долл. США. Чистые международные резервы Национального Банка также уменьшились на 3,6% и составили 27,7 млрд. долл. США. Увеличение остатков на корреспондентских счетах банков в иностранной валюте в Национальном Банке, поступление валюты на счета Правительства в Национальном Банке были нейтрализованы продажей валюты на внутреннем валютном рынке, операциями по

обслуживанию внешнего долга Правительства и пополнению активов Национального фонда со счетов золотовалютных резервов. В результате чистые валютные запасы в рассматриваемом периоде уменьшились на 12,3%.

Активы в золоте выросли на 48,1% в результате проведенных операций и роста его цены на мировых рынках. За 2012 год международные резервы страны в целом, включая активы Национального фонда в иностранной валюте (57,8 млрд. долл. США), выросли на 17,9% до 86,0 млрд. долл. США. За 2012 год денежная база расширилась на 1,9% и составила 2 889,9 млрд. тенге (в 2011 году – расширение на 10,3%). Основной причиной расширения денежной базы стал рост чистых внутренних активов Национального Банка. Узкая денежная база, т.е. денежная база без учета срочных депозитов банков в Национальном Банке, расширилась на 3,3% до 2 831,0 млрд. тенге. За 2012 год чистые внутренние активы Национального Банка выросли, главным образом, за счет роста кредитов банкам и снижения обязательств Национального Банка перед банками по краткосрочным нотам. В 2012 году наибольшее сжатие денежной базы (на 14,6%) наблюдалось в июле, максимальное расширение денежной базы произошло в январе (на 19,3%). За 2012 год денежная масса выросла на 7,9% и составила 10 522,5 млрд. тенге вследствие роста внутренних и чистых внешних активов банковской системы. В структуре чистых внешних активов банковской системы в 2012 году выросли чистые внешние активы банков, тогда как чистые внешние активы Национального Банка снизились. Рост чистых внешних активов банков был обусловлен в основном снижением обязательств банков перед нерезидентами. Уровень монетизации экономики снизился с 35,7% на конец 2011 года до 35,0% по итогам 2012 года вследствие опережающего роста номинального ВВП (на 10,0%) по сравнению с темпами роста денежной массы (на 7,9%). Денежный мультипликатор вырос с 3,44 в декабре 2011 года до 3,64 в декабре 2012 года в результате опережающих темпов роста денежной массы по сравнению с темпами расширения денежной базы.

В структуре денежной массы наличные деньги в обращении (M0) за 2012 год выросли на 11,9% до 1 528,0 млрд. тенге, депозиты резидентов – на 7,2% до 8 994,5 млрд. тенге.

Таким образом, в структуре основных составляющих денежной массы были зафиксированы опережающие темпы роста наличных денег в обращении по сравнению с темпами роста депозитов резидентов в банковской системе. В результате, доля депозитов резидентов в структуре денежной массы снизилась с 86,0% в декабре 2011 года до 85,5% по итогам декабря 2012 года.

Реализация данных мер денежно-кредитной политики позволит Национальному Банку Республики Казахстан достичь установленных ориентиров по инфляции. Это будет способствовать выходу экономики на траекторию устойчивого и качественного роста.

ЛИТЕРАТУРА

1. Нацбанк одобрил основные направления денежно-кредитной политики РК на текущий год. - <http://kapital.kz/finance>

2. Постановление Правления Национального Банка Республики Казахстан от 24 февраля 2012 года № 47. Основные направления денежно-кредитной политики Республики Казахстан на 2012 год. - <http://www.nationalbank.kz/>

ӘОЖ 323

МЕМЛЕКЕТТІК ЖАСТАР САЯСАТЫН ДАМУ

Қаратас Ж.М. - магистрант

І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті. Талдықорған қаласы
karatas.88@mail.ru

Мақалада мемлекеттік жастар саясатының басты басымдылығы қоғам мүддесін ескере отырып, жастардың өз мүдделеріне, бейімділігіне, сәйкес олардың еркін әлеуметтік даму, құқығын іске асыруға және жастар саясатына стратегиялық жоспарланған бағыттардың іске асуы, басқа мемлекеттермен салыстырғанда жастар саясатының әлеуметтік жағдайының даму кезеңдері, бағыттары көрсетілген.

В статье указано свободное социальное развитие и реализация прав относительно адаптации и интересов молодежи, учитывая общественный интерес основных направлений молодежной политики, реализация стратегически запланированных направлений молодежной политики, этапы и направления развития социологического положения молодежной политики в сравнении с другими государствами.

Article presents a free social development and implementation of adaptation and rights of youth interests, given the public interest in the main areas of youth policy, implementation of the planned strategic youth policy, steps and direction of the sociological situation of youth policy in comparison with other states.

Кілт сөздер: Молодежная политика, «Концепция - 2020», «Стратегия «Казахстан-2050»

Қазақстанды дамытудың маңызды мәселелері арасында жастар тақырыбы ерекше орын алады. Алты миллионнан астам қазақстандық Тәуелсіздік жылдарында өмірге келді. Қазақстан Республикасының Президенті – Ұлт көшбасшысы Н.Ә. Назарбаев «Қазақстан-2050» стратегиясы: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты жолдауында жаңа бағыттың қозғаушы күші ретінде жастарды нақты атап көрсетті.

Жастар саясаты, оның қарқыны мен тиімділігі мемлекеттің мүмкіндіктеріне тәуелді. Алайда, екінші жағынан, жастарсыз мемлекеттің өздігінен дамуы мүмкін емес, бұл жастарға қатысты саясаттың озық сипатын, оның мемлекет қызметінің басқа бағыттары арасында көш басында орын алуымен шарттастырылады [1].

«Қазақ КСР-ғы мемлекеттік жастар саясаты туралы» Заң КСРО республикаларында алғашқы заңдардың бірі ретінде 1991 жылғы шілдеде қабылданды. Сондықтан осы заңды жүзеге асыруда проблемалардың туындауы, әсіресе қаржыландыру саласында, кездейсоқтық болмады. Біршама аз уақыт ішінде оған өзгерістер енгізу, кейінірек жаңа заң 1999 жылғы тамызда «Қазақстан Республикасының мемлекеттік жастар саясаты тұжырымдамасы» мақұлданды, ал 2004 жылғы 7 шілдеде «Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік жастар саясаты туралы» Заңға қол қойылды. Мемлекеттік жастар саясаты мемлекет жүзеге асыратын және жастарды қолдауға бағытталған әлеуметтік-экономикалық, саяси, ұйымдастырушылық және құқықтық шаралар жүйесі ретінде қалыптасты [3].

«Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік жастар саясаты туралы» ҚР Заңының жаңа жобасы әзірлену сатысында, оның қабылдануы мемлекет дамуының қазіргі кезеңіндегі мемлекеттік жастар саясатын қалыптастырудың және іске асырудың құқықтық негіздерін анықтауы тиіс.

«Нұр Отан» ХДП «Жас Отан» ЖҚ І съезінде Елбасы қазіргі кезеңде мемлекеттік жастар саясатының мәнін белгілейтін қағидалық ережелерін атап көрсетті. Ол, бірінші жағынан, жастардың өзіндік белсенділігін ынталандыруға зиянын тигізетін,

керенаулыққа алып келетін тым артық қамқорлық және қайырымдылық көрсетуден тартыну қажеттілігін атап өтті. Екінші жағынан, мемлекеттік жастар саясаты жастардың елдің толыққанды азаматтары болып қалыптасуына үлкен мүмкіндік беруі тиіс. Бұл білікті кәсіби білім алу, жалақысы лайықты деңгейдегі тұрақты жұмысының және отбасы құру үшін меншікті тұрғын үйінің болуы, салауатты өмір салтын ұстану.

ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқы Ассамблеясының XIX сессиясында сөйлеген сөзі мемлекеттік жастар саясатын жетілдіруге жаңа қарқын берді. Онда көтерілген мәселелер Мемлекет басшысының «Қазақстанның әлеуметтік жаңғыртылуы: Жалпыға Ортақ Еңбек Қоғамына қарай 20 қадам» бағдарламалық мақаласында және Президенттің Назарбаев университетіндегі «Қазақстан білім қоғамы жолында» интерактивті лекциясында одан әрі жалғасын тапты. Елдің болашағы үшін жас ұрпақтың мәнін атап көрсете отырып, Н.Ә. Назарбаев білім беруді жаңғыртуға, қазақстандық жастарды өз бетінше өмір сүруге бейімдеудің тиімді жүйесін құруға, бастамашыл еңбекке, жас мамандар үшін жұмысқа орналастыруға кепілдік туралы құқықтық нормалар мен әлеуметтік пакетті әзірлеуге, жастар тәжірибесін ұйымдастыру тәртібіне ерекше назар аударды [4].

Президент 2012 жылғы қарашада «Жас Отан» ЖҚ ІІ съезінде бірнеше жаңашыл идеяларын айқын көрсетті. Бұл барлық министрліктер мен әкімдіктердің стратегиялық жоспарларына жастармен жұмыс жөніндегі индикаторларды енгізу және бұл бағытта жастар ұйымдарымен өзара қарым-қатынасты нығайту; жастар бірлестіктері өкілдерін ҰЕҰ-мен жұмыс кеңесіне ендіру және жастар бастамалары қорын құру; жастар саясатын тігінен басқаруды әрбір қала мен ауылға дейін жеткізу және ірі өндірістік ұжымдар мен ұлттық компанияларда жастар ісі жөніндегі комитеттердің рөлін нығайту; студенттер мен жастардың жатақханасын салуды қоса алғанда жастарды тұрғын үймен қамтамасыз ету және т.б. [5].

2013 жылғы ақпанда ҚР Үкіметі 2020 жылға дейінгі Мемлекеттік жастар саясатының тұжырымдамасын бекітті. Бұрын республика Үкіметі мемлекеттік, өңірлік және салалық бағдарламаларды әзірлеу кезінде орталық және жергілікті атқарушы органдар ұсынған Жастардың бәсекеге қабілеттілігін қолдау және дамытудың 2008-2015 жылдарға арналған тұжырымдамасын бекіткен болатын.

Мемлекеттік жастар саясатының басты басымдылығы қоғам мүддесін ескере отырып, жастардың өз мүдделеріне, бейімділігіне, дене мүмкіндіктеріне сәйкес олардың еркін әлеуметтік даму, құқығын іске асыруға жағдай жасау болып табылады.

Нормативтік-құқықтық қамтамасыз ету.

2012-2013 жылдары ҚР Білім және ғылым министрлігі тарапынан мемлекеттік жастар саясатын тиімді іске асыруға бағытталған шамамен 30-ға жуық арнайы нормативтік-құқықтық актілер әзірленді және іске асырылуда [6].

Қазіргі кезеңдегі жастар саясатын іске асыруда мемлекеттің көзқарасын белгілейтін басты құжат – негізгі мақсаты жастарды әлеуметтендіру болып табылатын «Қазақстан 2020: болашаққа жол» Қазақстан Республикасының мемлекеттік жастар саясатының 2020 жылға дейінгі тұжырымдамасы (бұдан әрі – Тұжырымдама) [7].

Тұжырымдаманың басты ерекшелігі – арнайы көзқарас және жастардың барлық санаттарын қамту, бұрынғы мемлекеттік актілер мен бағдарламалар негізінен білім алушы жастарға бағытталған болатын. Алғаш рет жастардың маңызды мүдделері мен қажеттіліктерін ескеретін арнайы бағыттар белгіленген (жұмысқа орналастыру үшін жағдай жасау, жастарға арналған қолжетімді баспана жүйесін дамыту, жас отбасыларға қолдау көрсету және т.б.).

Жастар саясатының басым бағыттары қазақстандық қоғамның әлеуметтік-экономикалық тіршілігінің негізгі бағыттарын қамтитын бірнеше мемлекеттік және салалық бағдарламаларға біріктірілген.

Жастар саясатының мәселелері орталық және жергілікті атқарушы органдардың стратегиялық жоспарларында көрініс тапқан.

Сонымен қатар, әлеуметтік зерттеу нәтижелері көрсеткендей, қазақстандық жастардың басым бөлігі мемлекеттің басты құжаты – Қазақстан Республикасы

Конституциясымен танысқан (77 %). Сауалнама нәтижелеріне сәйкес, жастардың 41 %-ы «Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік жастар саясаты туралы» Қазақстан Республикасы Заңымен танысқан. Керісінше, жастардың көпшілігі Тұжырымдамамен таныс емес, бұл жастар саясатын мемлекеттік институттарының ақпараттық түсіндіру жұмысының төмен екендігі туралы куәландырады. Тұжырымдама секілді маңызды құжат әрбір қазақстандық жас тұлғаның «үстелүсті кітабына» айналуы тиіс.

Институционалдық қамтамасыз ету.

Соңғы екі жыл ішінде жастар ортасындағы процестерді басқарудың жаңа институционалдық үлгісі құрылды.

2012 жылғы шілдеде жастар саясаты саласындағы министрлігі құрылымында жастар саясаты стратегиясын әзірлеу, оны жоспарлау, нормативтік қамтамасыз ету, мемлекеттік органдардың қызметіне мониторинг жүргізу және бағалау, сондай-ақ осы салада бақылау секілді өкілеттігі кең Жастар ісі жөніндегі комитет (бұдан әрі – ҚР БҒМ ЖІК) құрылды [8].

Жастар саясатын басқарудың 3 деңгейін белгілеуге болады:

- республикалық – ҚР БҒМ ЖІК; ҚР Президенті жанындағы, ҚР Үкіметі жанындағы Жастар саясаты жөніндегі кеңестер, республикалық жастар ҰЕҰ;

- облыстық – Астана, Алматы қалаларының және облыстардың жастар саясаты мәселелері жөніндегі басқармалары; Астана, Алматы қалалары және облыстары әкімдіктерінің жанындағы жастар ісі жөніндегі кеңестер; жергілікті жерлердегі жастар ресурстық орталықтары, өңірлік ҰЕҰ;

- аудандық – аудандық ішкі саясат бөлімдері, ауылдық жерлердегі жастармен жұмыс жөніндегі нұсқаушылар, қалалар мен аудандардың жастар ресурстық орталықтары, жастар ұйымдары.

Бұдан басқа, институционалдық құрылымға көрсетілген кеңестер тұлғасындағы консультативті-кеңестік органдардың үш деңгейі, сондай-ақ басқа да консультативті-кеңестік органдар (ҚР БҒМ жанындағы Жастар ұйымдарын дамыту жөніндегі үйлестіруші кеңес, ШЫО Жастар кеңесі, ТМД кеңесі және т.б.) енеді.

Мемлекеттік жастар саясатын дамытудағы маңызды қадам 2013 жылғы наурызда құрылған «Жастар» ғылыми-зерттеу орталығы болып табылады. Оның миссиясы – жастардың бәсекеге қабілеттігін дамыту және оларды Қазақстанды жаңғырту процесіне тарту мақсатында мемлекеттік жастар саясаты институттарын ғылыми-зерттеу, ақпараттық және консультациялық қамтамасыз ету. Бұл ретте мемлекетті дамыту және жаңғырту, ұлттық экономиканың бәсекеге қабілеттілік деңгейін арттыру межелерін бағындыратын жастарға жүктелетін жауапкершілік жүгі салмақты.

Қазіргі заманғы жастардың тыныс-тіршілігі, оларды толғандыратын өзекті мәселелер, жас буынның әлеуметтік-экономикалық мәртебесі, болашақтағы басымдықтары – мемлекеттік жастар саясатын тиімді іске асыруға, жастардың негізгі проблемаларын шешуге негізгі өзек болатын басты мәселелер.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Зайниева Л.Ю. Государственная молодежная политика: Казахстан в контексте мирового опыта// Алматы: «Дайк-Пресс», 2006, с.185-189
2. Подзаконные нормативные правовые акты //Официальный сайт Министерства образования и науки РК http://www.edu.gov.kz/ru/zakonodatelstvo/podzakonnye_normativnye_pravovye_akt/

3. Нормативные правовые акты в сфере молодежной политики// Астана, 2008, с. 63
4. Газета «Казахстанская правда», 28 апреля, 10 июля и 6 сентября 2012
5. Газета «Казахстанская правда», 17 ноября 2012
6. Подзаконные нормативные правовые акты // Официальный сайт Министерства образования и науки РК http://www.edu.gov.kz/ru/zakonodatelstvo/podzakonnye_normativnye_pravovye_akty/
7. Подзаконные нормативные правовые акты // Официальный сайт Министерства образования и науки РК http://www.edu.gov.kz/ru/zakonodatelstvo/podzakonnye_normativnye_pravovye_akty/
8. Положение о государственном учреждении «Комитет по делам молодежи Министерства образования и науки Республики Казахстан» // Официальный сайт Министерства образования и науки РК http://www.edu.gov.kz/ru/struktura/polozhenija_komitetov/polozhenie_o_komitete_po_delam_molodezhi/

ӘОЖ 336. 717

ҚАЗАҚСТАН ЭКОНОМИКАСЫН ЖАНДАНДЫРУ ЖАҒДАЙЫНДА ФАКТОРИНГ - ҚАРЖЫЛАНДЫРУ МЕН НЕСИЕЛЕНДІРУДІҢ ЕҢ ПАЙДАЛЫ НЫСАНЫ

Лухманова Г. К., э.ғ.к., доцент

Нұрәлі Д. Қ., магистрант

І. Жансүгіров атындағы ЖМУ, Талдықорған, Irada_010109@mail.ru

Қазақстан экономикасын жандандыру жағдайында факторинг есептік – несие механизмнің негізгі құралы болып айқындалады. Факторинг айналым капиталының қысқа мерзімді қаржыландыруы көзі болып табылады.

Факторинг является важным инструментом расчетно-кредитного механизма в условиях модернизации казахстанской экономики. Факторинг представляет собой инструмент краткосрочного финансирования оборотного капитала. Привлекательность его обусловлена тем, что он выполняет важные функции: инкассацию задолженности клиента; финансирование оборотного капитала; ответственность за риск неплатежа; гарантии оплаты товаров поставщику; управление дебиторской задолженностью; ведение учета реализации продукции поставщика.

Factoring is an important tool for cash-credit facility in the modernization of the Kazakh economy. Factoring is a tool of short-term working capital financing. Its appeal due to the fact that it performs important functions for collection of debt client; finance working capital; responsibility for the risk of default, the guarantee of payment to the supplier of goods, accounts receivable management, accounting sales of products supplier.

Кілтті сөздер: факторинг, факторингтік операциялар, факторингтік несие, инкассациялау.

Қазіргі сатыда Қазақстанның мемлекеттік саясатының басым тұстары әлемдегі бәсекеге недәуір қабілетті 30 мемлекеттің қатарына ену жөніндегі Қазақстан Республикасының Президенті Н. Ә. Назарбаев белгілеген стратегиялық мақсатқа сәйкес қалыптастырылған.

Бұл бағыттағы маңызды аспект Қазақстанның қаржылық ұйымдары мен қаржы секторының бәсекеге қабілеттілігін қаржы жүйесінің жұмысына нақты экономика секторының қаржы ресурстарына қажеттілігін қанағаттандыратын және еркін бәсекелестік жағдайында қаржы институттарының сапалы қызметін ұсынатын жағдайлар қалыптастыру арқылы арттыру қажеттілігі болып табылады. Осыған орай,

қазақстандық экономиканың бәсекеге недәуір қабілетті секторларының бірі болған қаржы секторының бәсекеге қабілеттілігін арттыру контексіндегі ролі недәуір кеңірек және Қазақстандағы экономикалық қатынастарды модернизациялаудың маңызды қатысушысы тұрғысынан анықталуы керек.

Қазақстанда факторингтің қаржы тәуекелдерін басқару, факторингтік операцияларды реттеу, факторингтік операцияларды жүргізудің дұрыс және уақтылы процедуралары жүзеге асырылатын жеткілікті дәрежеде орнықты нарығының әзірше қалыптаса қоймағанын ескерсек, осы үдерістердің барлығын жүйелі түрде зерттеу барынша өзекті болып табылады.

Дүниежүзілік қаржы нарығында факторинг қаржы индустриясының қуатты дербес саласына айналды. Оны әр алуан қызмет саласындағы, сатып алушыларға тауарлық несие, яғни төлемді кейінге қалдыруды ұсынатын жүз мыңдаған компаниялар пайдаланады. Осыған байланысты соңғы жылдары «факторингті» нақты анықтау, оны несиелік немесе таза қаржылық операцияларға, факторингтің нақты қатысушыларына және т.б. жатқызу мәселесі бойынша көптеген даулы сәттер жиі пайда болып жүр, осыған орай біз өзіміз қорғайтын ережелерді теориялық тұрғыдан дәйектеуге әрекет жасадық.

Факторинг – бұл тауарды (қызметтерді) жеткізушіден төлем талаптарын сатып алу. Мұнда, әдетте, әңгіме қысқа мерзімді талаптар жөнінде болады. Факторингтің мақсаты – кез келген несие операциясының ажырамас бөлігі болып табылатын тәуекелді жою. Дамыған нарықтық экономикалық елдерде төлем талаптарын сақтауға баса назар аударылады. Факторинг компанияларының және банктердегі факторинг бөлімдерінің қызметтері жеткізушілер мен сатып алушылар арасындағы қарым-қатынастардағы төлем тәуекелдері мен мерзімдері проблемасын шешуге және осы қатынастарға недәуір тұрақтылық беруге бағытталған.

Экономикалық тұрғыдан факторинг - жеткізілген тауарларға, орындалған жұмыстарға, көрсетілген қызметтерге төленбеген төлем-талаптарын клиент-жеткізушінің банк пайдасына ұсынуына байланысты делдалдық операция немесе комиссиялық-делдалдық қызмет және, сәйкесінше, солар бойынша төлем алу құқығы, яғни клиенттің дебиторлық қарызын инкассациялау (төлем құжаттарымен қаражаттарды алу) [1]. Банк төленбеген төлем талаптарының меншік иесіне айналады және қарыздарлардың несие қабілеттілігі алдын ала тексерілгенмен де, олардың төленбеу тәуекелін өзіне жүктейді.

Факторингтің төмендегідей қызметтері бар:

- жеткізушіні жеткізілген тауар үшін авансылау;
- сатып алушының төлем қабілеттілігін талдау;
- жеткізушіге тауарлардың төленуіне кепілдік беру;
- несиелік тәуекелдерді қабылдау;
- дебиторларды басқару;
- төлем талаптарын сатып алу;
- төлем талаптарын инкассациялау;
- статистикалық есептілікті енгізу;
- төлемдерді өндіріп алу.

Факторингтің басты экономикалық артықшылықтарын атап көрсетуге болады: өтімділікті, рентабельділікті және пайданы ұлғайту; дебиторлық қарызды қолма-қол ақшаға аудару; жеткізушілердің барлық шоттарын тез арада төлеген жағдайда жеңілдік алу мүмкіндігі; дебиторлар тарапынан төлем мерзімінің сақталуынан тәуелсіздік және еркіндік; айналым көлемін кеңейту мүмкіндігі; табыстылықты арттыру; жеке капиталды үнемдеу; қаржылық жоспарлауды жақсарту.

Факторингтік қызметтер ұсынатын қаржы институттары фактор-фирмалар деп аталады. Олар көбінесе ірі банктердің жанындағы еншілес фирмалар түрінде болады

(немесе банктер/факторинг бөлімдері факторингтік операцияларды өздері жүзеге асырады), бұл факторингтік мәмілелердің сенімділігінің жоғарылығын және клиенттер үшін шығындардың аздығын қамтамасыз етеді.

Әр түрлі елдердегі кәсіпорындарға факторингтік қызмет көрсетуге арналған арнайы филиалдардың тармақталған желілерін ірі трансұлттық корпорациялар құрған. Халықаралық деңгейде "Factor Chain International" ассоциясы әрекет етеді, әлемнің 40 елінің 95% факторинг компаниялары оның мүшесі болып табылады. Бұл ассоциацияға бір елден 3-4 банктен артық банк мүше бола алмайды. Факторингке арналған қаражатты қалыптастыру көздері банктің жеке қаржысы (пайда, қорлар), тартылған және қарызға алынған қаражаттар болып табылады. Олардың арасындағы қатынасты банк басқармасы белгілейді. Факторинг бөлімі жеке қаражаттарын өз банкінен алады және олардың одан ары қарайғы өсімі өздері жүргізген операциялардан түскен пайданың есебінен жүзеге асырылады. Бөлім өзінің міндеттемелерін орындау үшін жоспардан тыс несиелерді тартуды қажет еткен жағдайда, банк оған қысқа мерзімді несие бере алады. Бөлім, сондай-ақ, жедел депозиттерге қаражаттар тарта алады.

Ю. А. Бабичеваға жүгінсек, ол тауарлар мен қызметтерді коммерциялық несие жағдайында сату үдерісінде контрагенттердің арасында пайда болатын қарыз талаптарын (шот-фактураларды немесе вексельдерді) жеткізушінің бухгалтерлік, ақпараттық, өткізу, сақтандыру, заң және басқа қызмет көрсету элементтерімен бірге факторинг компаниясының пайдасына беруі ретінде көрсеткен [2].

Факторинг аясындағы қаржылық қатынастар факторинг келісім-шартымен рәсімделеді. Келісім-шартта қаржыландыру түрі қолданыстағы заңға және келісім-шарт бойынша тараптардың мүдделеріне сәйкес анықталады. Факторингтік қызмет көрсету дебиторлардың қарыздарын дер кезінде өтемеуіне және олар үшін несиелеу көздеріне қол жеткізудің шектеулілігіне байланысты дәстүрлі түрде қаржылық қиындықтарға ұшырап отыратын шағын және орта кәсіпорындар үшін едәуір тиімді.

1988 жылы Халықаралық жеке құқықты сәйкестендіру институты қабылдаған Халықаралық факторинг туралы конвенцияға сәйкес, операция ол төмендегі төрт белгінің кем дегенде екеуін қанағаттандырған жағдайда ғана факторинг болып есептеледі [3]:

- 1) қарыз талаптарын алдын ала төлеу формасындағы несиелеудің болуы;
- 2) жеткізушінің бухгалтерлік есепті, ең әуелі, сату есебін жүргізуі;
- 3) оның қарыздарын инкассациялау;
- 4) жеткізушіні несиелік тәуекелден сақтандыру.

Солай болғанмен, шағын немесе орта бизнес санатына жататын кез келген кәсіпорын факторинг компаниясының қызметін пайдалана алмайды. Мысалы, факторингтік қызмет көрсетуге жатпайды:

- әрқайсысының қарыздары шағын сома болатын дебиторларының саны көп кәсіпорындар;
- стандартты емес немесе тар мамандандырылған өнім өндірумен айналысатын кәсіпорындар;
- субмердігерлермен жұмыс істесетін құрылыс фирмалары және басқа фирмалар;
- өз өнімдерін сатудан кейінгі қызмет көрсету жағдайында сататын, өтемақылық (бартерлік) мәмілелермен айналысатын кәсіпорындар;
- өз клиенттерімен ұзақ мерзімді шарттар жасасатын және шоттарды жұмыстың белгілі бір сатысы орындалғаннан кейін немесе жеткізілімдерді жүзеге асыру басталғанға дейін (аванстық төлемдер) беретін кәсіпорындар [4].

Факторингтік операциялар, сондай-ақ, жеке тұлғалардың, кәсіпорындардың филиалдары мен бөлімшелерінің қарыздық талаптары бойынша жүргізілмейді. Мұндай шектеулер көрсетілген жағдайларда факторинг компаниясының несие тәуекелін

бағалауының жеткілікті дәрежеде қиындығына немесе өзіне артық жұмыс көлемін жүктеудің немесе жеткізушінің келісім-шартта көрсетілген қандай да бір міндеттемесін орындамауы салдарынан төлемі жасалмауы мүмкін мұндай талаптарды пайдасына беру кезінде туындайтын қосымша тәуекел алудың пайдасыздығына байланысты орын алған.

Бұдан басқа, жеткізуші жоғары сапалы тауарлар өндіруі және қызметтер көрсетуі, өндірісті жедел кеңейту және пайданы ұлғайту мүмкіндігіне ие болуы қажет (тек осы жағдайда ғана кәсіпорынға факторинг компаниясы көрсететін қызметтің қымбат бағасын төлеу тиімді болады). Ақша құралдарының жеткіліксіздігінің уақытша себептері – дебиторлардың қарыздарын дер кезінде өтемеуі, сондай-ақ пайданың жеткіліксіз деңгейі, тауар қорының шектен тыс көп болуы және өндірістік процеспен байланысты қиындықтар.

Факторинг – бұл жеткізушінің айналым құралдарын толықтыруға бағытталған ақша талаптарының есебінен қаржыландыру (аванстық төлемдерді төлеу) ғана емес, бұл қызмет көрсетулер кешені. Бұл жеткізушінің кәсіпорындарына олардың сатып алушымен жұмыстарын ұйымдастыру, сатып алушыларды тауарлық несиелеуді бақылау тұрғысында көрсетілетін қызмет. Бұл сауда компанияларының тәуекелдерін басқару және оларды сақтандыру. Бұл клиенттерге ақпараттық-талдаулық қолдау көрсету.

Жеткізушілерде көбінесе банк оның клиенттерімен әдепті жұмыс істей ала ма деген қауіп туады. Банк жеткізушінің клиенттік базасын сақтап қалуға жеткізушіден кем емес дәрежеде мүдделі. Банктің өз мүддесі бар – жеткізушіде клиенттер қаншалықты көп болса, оның айналымы, сәйкесінше комиссиясы соғұрлым жоғары. Қаржылық аспектіде факторингті пайдаланудың тиімділігі айналым құралдарының айналымдылығын жеделдетуден, кассалық үзілістерді жоюдан, айналым құралдарын банк қаражаты есебінен толықтырудан көрінеді. Коммерциялық нәтиже, жекелеп алғанда, тауардың барлық ассортиментін сатып алушылардың сұранысын қамтамасыз етуге қажетті көлемде ұстап тұру мүмкіндігінен көрінеді. Қаражатты банктен жүкті түсіргеннен кейін алу мүмкіндігі сатып алушыға сатып алудың недәуір жеңілдікті жағдайын ұсынуға мүмкіндік береді. Бұл, өз кезегінде, қолда бар сатып алушыларға сату көлемінің өсуіне және жаңа сатып алушыларды тартуға, сондай-ақ ұзақ мерзімді іскери байланыстарды орнату мен нығайтуға ықпал етеді. Келесі жағдайға баса назар аударған жөн. Факторингтік қызмет көрсетудің тиімділігін қамтамасыз ететін жағдайлардың бірі банктің ұзақ уақыт бойы жеткізушінің барлық немесе барлық дерлік жеткізілімдерін қаржыландыруы болып табылады. Тек осындай жағдайда ғана жеткізуші өзінің сауданы кеңейту бағдарламасын айналым құралдарының тапшылығына ұшыраудан қорықпай жүзеге асыруға үміттенеді.

Факторингтік операцияларға қатысушылардың барлығын қызықтыратын маңызды мәселелердің бірі – комиссияның көлемі. Нақты санды атау мүмкін емес. Факторингтік операциялар жүргізу кезіндегі банк қызметінің бағасы, біріншіден, қаржыландыруға қажетті (аванс төлемін төлеу) несие ресурстарының бағасынан, екіншіден, қызмет көрсету тарифтерінен (құжаттарды өңдеу, қосымша қызметтер көрсету), үшіншіден, тәуекел үшін сыйақыдан құралады.

Қазақстандық ғалым С. Б. Мақыштың пікірінше, факторинг компаниясы жеткізушіден алатын төлем екі элементтен тұрады [5].

Біріншіден, басқару үшін төлем, яғни өзінің жеке факторингтік қызмет көрсетуі үшін комиссия – есеп жүргізу, күмәнді қарыздардың пайда болуынан сақтандыру және т.б. Бұл төлемнің көлемі жеткізушінің жылдық айналымынан пайыз ретінде есептеледі және оның шамасы жеткізушінің өндірістік қызметінің масштабы мен құрылымына, компанияның жұмыс көлемін бағалауына, несие тәуекелінің дәрежесіне, сатып алушылардың несиеге қабілеттілігіне, сондай-ақ қандай да бір елдің қаржылық қызмет

көрсету нарығының спецификасы мен конъюктурасына қарай түрленіп отырады. Көпшілік елдерде жеңілдік 0,5-3,0 % көлемінде болады. Регресс болған жағдайда жеңілдік 0,2-0,5 %-ға жасалады. Шот-фактураларды есепке алу (дисконттау) үшін төлем жеткізушінің жылдық айналымының 0,1-1,0 %-ын құрайды.

Екіншіден, факторинг компаниясы жеткізушіге талаптарды мерзімінен бұрын алу мен инкассациялау күні аралығындағы кезеңде мерзімінен бұрын ұсынылатын (пайдасына берілген қарыздық талаптардың алдын ала төлемі түрінде) қаражат сомасынан ұстап қалатын есеп операциялары үшін төлем. Оның қойылымы әдетте ұқсас айналымды және несиеге қабілетті клиенттерді қысқа мерзімді несиеде банк қоятын қойылымнан 2-4 %-ға артық болады, бұл факторинг компаниясының қосымша шығындары мен тәуекелдерінің орнын толтырумен шарттасылады.

Сыртқы сауда факторингі ішкі факторингке қарағанда жоғары, себебі факторинг компанияларының шығыны өз елдерінен тыс жерлерде операциялар жүргізгенде недәуір жоғары. Сонымен қатар, төлем мөлшері нақты импорттаушы елге байланысты. Өзара факторинг кезінде экспортаушы елге қызмет көрсететін компания импорттаушы факторинг компаниясына несие тәуекелін сақтандырғаны, қарыздық талаптарды инкассациялағаны үшін белгілі бір сома төлейді.

Факторингтің кәсіпорындар үшін қаржы менеджменті ретіндегі жағымды тұстары мыналар:

- факторинг айналым құралдарын толықтыру проблемаларын шешеді;
- факторинг төлемеулерді «сөгуге» белсенді ықпал етеді;
- факторинг экспорттық операцияларды кеңейтуге тиімді көмектеседі;
- факторинг кәсіпорындардың қаржылық тұрақтылығын қамтамасыз етудің маңызды алғышарты болып табылады;

- факторинг тараптардың – клиент пен қаржы агентінің өзара жауапкершіліктерін недәуір арттырады;

- факторинг бизнесті сақтандыру жүйесіндегі маңызды элемент болып табылады, себебі оның орбитасына жеткізушінің дебиторлық қарызын инкассациялау, несие тәуекелдерінен, күмәнді қарыздарды пайда болуынан сақтануға кепілдік беру кіреді;

- дебиторлардың қарызды дер кезінде қайтармауынан ғана емес, өндірістік цикл қабілетіне байланысты проблемалар салдарынан да ақша құралдарының перманентті жетіспеушілігіне ұшырап отыратын шағын және орташа кәсіпорындар факторингті пайдаланудың перспективалы саласы болып табылады. Оның үстіне шағын бизнестің жеке ресурстары өте шектеулі;

- мемлекет бюджет ресурстары есебінен шағын және орташа бизнесті ғана емес, ірі бизнесті де қолдауға ақша құралдарының жетіспеушілігі салдарынан қабілетсіз болған жағдайда, факторинг көптеген жағдайда кәсіпорындардың ақша құралдарын толтыруының, олардың қаржы жағдайын нығайтудың жалғыз құралы болуы мүмкін [6].

Өндіруші-жеткізушілердің де, тауарлар мен қызметтерді сатып алушылардың да, факторингтің компаниялардың (банктердің) да факторинг процесін ұйымдастырушылар ретінде біршама маңызды пайдаға ие болатындықтарын байқау аса қиындық тудырмайды. Мұның барлығы тұрақты қолданған жағдайда факторингтің экономиканы көтерудің, кәсіпорынның ақша ағымын басқаруды жетілдірудің өте көпқырлы, тиімділігі жоғары құралы ретінде қызмет атқаруы мүмкін екендігін айтуға мүмкіндік береді [7].

Факторинг операциясының мәні мынада: банктің факторинг бөлімі клиенттің қарыздық талаптарын (шот-фактураларын) жеткізілім бағасының 80%-ына дейін бірден төлеу және қалған бөлігін несие үшін пайызды және комиссиялық төлемдерді шегергеннен кейін дебиторлардан түсетін пайданың түскен-түспегеніне қарамастан, қатаң белгіленген уақытта төлеу шартымен сатып алады. Егер қарызгер шоттарды

мерзімінде төлемесе, төлемдерді оның орнына факторинг бөлімі төлейді. Факторингтік операцияның негізінде банктің жеткізушінің жеткізілген өнімге төлем талаптарын сатып алуы және жеткізушінің банкке сатып алушыдан төлемді талап ету құқығын беруі жатыр. Сондықтан факторингтік операцияларды жеткізушіні несиелеу немесе жеткізушіге факторингтік несие ұсыну деп атайды.

Факторингтік қызмет көрсету дебиторлардың қарыздарын дер кезінде өтемеуіне және олардың несиелеу көздеріне қол жеткізулерінің шектеулілігіне байланысты қаржылық қиындықтарға ұшырап отыратын шағын және орташа кәсіпорындар үшін өте тиімді.

Факторингтік операциялардың сызбасы жеткілікті дәрежеде қарапайым. Оның үш қатысушысы бар: жеткізуші, сатып алушы және банк [8]. Жеткізуші мен сатып алушы арасында сатып алу-сату келісім-шарты жасасылады, консигнация да емес, сату да емес, дәл сол жеткізілген тауар үшін төлем жасау – «төлемді кейінге қалдыру» шартымен сату-сатып алу келісімі жасасылады. Банк пен жеткізуші арасында факторингтік қызмет көрсету келісім-шарты жасалады. Тауар сатып алушының меншігіне өткен сәтте ақшалай талап пайда болады. Осы талап пайда болғаннан кейін ол банкке беріледі, жеткізуші ол туралы өзінің сатып алушысын хабардар етеді. Осы ақшалай талапқа қарсы банк жеткізушінің есеп шотына талаптың 90%-ы көлемінде аванстық төлем аударады (қаржыландыру жүргізеді). Осылайша, алдын ала төлем алады және ақшаны өзінің компаниясын одан әрі қарай дамытуға салуға мүмкіндік алады, ал сатып алушы – төлемді кейінгі қалдыру мүмкіндігін. Қаражаттың қалғанын (комиссияны шегеріп тастағанда 15%-дан жоғары) жеткізуші банктен сатып алушының осы жеткізілім сомасын банктегі арнайы ашылған транзиттік шотқа толық көлемде өтегеніне қарай алады.

Факторингтік операцияны жүзеге асырмас бұрын маңызды талдау жұмыстары жүргізіледі.

Факторингтік операцияларға үш тарап қатысады:

- факторинг компаниясы (немесе банктің факторинг бөлімі), яғни өз клиенттерінен шот-фактураларды сатып алатын арнайы мекеме;
- клиент (тауарды жеткізуші, кредитор) - факторинг компаниясымен мәміле жасасқан өнеркәсіптік немесе сауда фирмасы;
- кәсіпорын (қарыз алушы) – тауарды сатып алушы фирма [9].

Кәсіпорыннан өтінілім алғаннан кейін факторинг компаниясы әдетте 1-2 апта ішінде потенциалды клиенттің экономикалық және қаржылық жағдайын, оның іскери байланыстарының сипатын зерделейді. Егер кәсіпорын факторинг компаниясының клиенті болса, онда клиент факторинг компаниясына сатып алушыларға қойылған барлық шот-фактураларды жібереді. Әрбір құжат бойынша клиент төлемге келісім алуы қажет (төлем талаптарын акцептеу секілді). Факторинг компаниясы барлық шот-фактураларды зерделей отырып, сатып алушылардың төлем қабілеттіліктерін анықтайды. Бұл 24 сағаттан 2-3 күнге дейін созылуы мүмкін. Факторинг компаниясы шотты төлем мерзімі жеткенде немесе алдын ала төлей алады. Соңғы жағдайда ол банк қызметін атқарады, себебі клиентке мерзімінен бұрын ақша құралдарын ұсыну оған несие берумен бірдей. Мұндағы қызмет көрсетудің маңыздысы клиентке төлем кепілдігін беру болып табылады. Бұл кепілдік ішкі және халықаралық операциялардың толық көлемін қамтиды: факторинг компаниясы клиентке барлық акцептелген шот-фактураларды тіпті қарызгерлер төлемге қабілетсіз болған жағдайда да төлеуге міндетті [10].

Сонымен қатар, банк факторинг операциялары бойынша максималды соманы анықтайды, тауар жеткізілімі немесе қызмет көрсету сол соманың көлемінде төлемді ала алмай қалу тәуекелінсіз жүргізіле алады. Факторинг операцияларын жүзеге асыруға жасалған келісім-шартта шекті соманы төлеу тәсілі қарастырылуы керек және

факторинг бөлімі жеткізуші пайдасына төлем жүргізуге міндетті жағдайлар бейнеленуі қажет.

Дүниежүзілік тәжірибеде факторингтік қызметтердің бағасы екі элементтен құралады: 1) комиссиядан және 2) ұсынылған құжаттарды алдын ала төлеу кезінде алынатын пайыздардан [11].

Комиссия шот-фактураның сомасынан пайыз түрінде белгіленеді (әдетте 1,5-2,5% деңгейінде). Мәміле көлемінің ұлғаюына комиссияның есебі мен сомасы сәйкес келеді. Несие үшін пайыздық қойылым, әдетте, ақша нарығының (қысқа мерзімді несие нарығының) қойылымдарынан 1—2%-ға жоғары. Әдетте банк бір мезгілде шот-фактура бағасының 80-90%-ын төлейді; 10-20% – бұл дебитор қарыздың толық сомасын өтегеннен кейін қайтарылатын резерв. Әрбір айдың соңында банк өзіне тиесілі комиссиялық пайыздарды санайды, сондай-ақ инкассацияланбаған фактуралардың қалдығын анықтап, шот жазып, клиентке жібереді.

Факторинг бөліміне қарыз міндеттемелерінің толық бағасын алдын ала төлеу тиімсіз болатын бірқатар себептер бар. Ең әуелі есептеулер кезінде дау-таласты сәттер және қателіктер пайда болуы мүмкін. Егер жеткізуші өз жұмысын тоқтатса немесе қандай да бір себеппен факторингтік келісім-шарттың шарттарын бұзса, онда факторинг бөлімінің төлем талаптарынан басқа алдын ала төленген соманы сақтандыру көздері жоқ. Осылайша, шот-фактуралардың бағасынан 10-12% көлеміндегі айырмашылық қажет болған жағдайда алдын ала төленген соманы өтеу үшін керек. Бұл, біз жоғарыда көрсеткендей, дамыған нарықты экономикалы елдердің факторингтік тәжірибесіне толығымен сәйкес келеді.

Факторингтік қызмет көрсетулердің бағасына қызмет көрсеткені үшін төлем (комиссия) және қаражатты несиеге ұсынғаны үшін төлем кіреді [12].

Егер факторингтің қарастырылған анықтамаларын жинақтап, талдайтын болсақ, онда оны дебиторлық қарыздарды аванстау және инкассациялау, несие тәуекелдерін сақтандыру бойынша, одан әрі клиентке келісім негізінде және бекітілген төлем төлеу арқылы ақпараттық, бухгалтерлік, консалтингтік және заңдық қызмет көрсетумен жалғасатын, комиссиялық-делдалдық қызметтер кешені деп анықтауға болар еді. Факторинг қызметі саласына әдетте мыналар жатпайды: жеке тұлғалардың қарыздары, несие операциялары кезінде пайда болған қарыздар және жеткізуші немесе оның сатып алушысы тараптарынан келісім-шарттың одан әрі орындалуына байланысты кез келген қарыздар.

Біздің көзқарасымызша, факторингтің дұрыс анықтамасы – қаржыландырудың және несиелендірудің қазіргі жағдайдағы ең пайдалы формасы, оның негізінде төленбеген тауарларға, қызметтерге және т.б. төлем-талаптарын клиенттің банктің немесе факторинг компаниясының пайдасына қайта ұсынуы жатыр.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Банковское дело: Учебник / Под ред. Заслуженного деятеля РК, д.э.н. профессора У. М. Искакова.- Алматы: Экономика, 2011.- 552с
2. Банковское дело: справочное пособие / под.ред.к.э.н. Бабичевой Ю.А. –М.: Экономика, 2010. – 397 с.
3. Конвенция УНИДРУА о международном факторинге (по состоянию на 31 декабря 1995г.). – Оттава: Справочная система «Гарант», 1988.
4. Шурганова Н. П. Факторинг и финансирование под уступку денежного требования: общие черты и основные различия // Предпринимательское право. – 2009. – № 4. – С. 58-62.
5. Мақыш С.Б. Коммерциялық банктер операциялары: учеб. пособие. –Алматы: «ИздатМаркет», 2010. – С. 211-212.

6. Васин А.С. Системный подход к анализу рисков хозяйствующих субъектов при факторинговых операциях // Финансы и кредит. – М., 2011. – № 4. – С. 40-43
7. Банки и небанковские кредитные организации и их операции / под ред. Е.Ф.Жукова. – М.: Вузовский учебник, 2011. – С. 261
8. Банковское дело (Настольная книга банкира): учебное пособие / под науч. ред. А.А. Абишева. – Алматы: Экономика, 2011. – С. 142-144
9. Н.Н. Хамитов. Банк ісі. – Алматы: Экономика, 2011. – 216 б.
10. Миржакыпова С. Организация учета факторинговых, форфейтинговых и сейфовых операций в банках // Экономика и статистика. – Алматы, 2012. – № 4. – С. 64-69.
11. Мақыш С.Б., Ильяс А.А., Банковское дело: учеб. пособие. – Алматы: «Қазақ университеті», 2009. – 165 с.
12. Привман Л. Новация в гражданском законодательстве Республики Казахстан. Договор под уступку денежного требования (факторинг) // Предприниматель и право. – Алматы, 2010. – №15. – С. 2-5.

ӘОЖ 336. 717

ФАКТОРИНГТІ ЖӘНЕ ФАКТОРИНГТІК ОПЕРАЦИЯЛАРДЫ ТЕОРИЯЛЫҚ ТҮРҒЫДАН ЗЕРТТЕУ

**Лухманова Г.К., э.ғ.к., доцент
Нүрәлі Д.Қ., магистрант**

І. Жансүгіров атындағы ЖМУ, Талдықорған, Irada_010109@mail.ru

Қазақстан экономикасын жандандыру жағдайында факторинг есеттік – несие механизмнің негізгі құралы болып айқындалады. Факторинг Айналым капиталының қысқа мерзімді қаржыландыруы көзі болып табылады.

Факторинг является важным инструментом расчетно-кредитного механизма в условиях модернизации казахстанской экономики. Факторинг представляет собой инструмент краткосрочного финансирования оборотного капитала. Привлекательность его обусловлена тем, что он выполняет важные функции: инкассацию задолженности клиента; финансирование оборотного капитала; ответственность за риск неплатежа; гарантии оплаты товаров поставщику; управление дебиторской задолженностью; ведение учета реализации продукции поставщика.

Factoring is an important tool for cash-credit facility in the modernization of the Kazakh economy. Factoring is a tool of short-term working capital financing. Its appeal due to the fact that it performs important functions for collection of debt client; finance working capital; responsibility for the risk of default, the guarantee of payment to the supplier of goods, accounts receivable management, accounting sales of products supplier.

Кілтті сөздер: факторинг, факторингтік операциялар, факторингтік несие, инкассациялау.

Қазіргі сатыда Қазақстанның мемлекеттік саясатының басым тұстары әлемдегі бәсекеге недәуір қабілетті 30 мемлекеттің қатарына ену жөніндегі Қазақстан Республикасының Президенті Н. Ә. Назарбаев белгілеген стратегиялық мақсатқа сәйкес қалыптастырылған.

Бұл бағыттағы маңызды аспект Қазақстанның қаржылық ұйымдары мен қаржы секторының бәсекеге қабілеттілігін қаржы жүйесінің жұмысына нақты экономика секторының қаржы ресурстарына қажеттілігін қанағаттандыратын және еркін

бәсекелестік жағдайында қаржы институттарының сапалы қызметін ұсынатын жағдайлар қалыптастыру арқылы арттыру қажеттілігі болып табылады. Осыған орай, қазақстандық экономиканың бәсекеге недәуір қабілетті секторларының бірі болған қаржы секторының бәсекеге қабілеттілігін арттыру контексіндегі ролі недәуір кеңірек және Қазақстандағы экономикалық қатынастарды модернизациялаудың маңызды қатысушысы тұрғысынан анықталуы керек.

Қазақстанда факторингтің қаржы тәуекелдерін басқару, факторингтік операцияларды реттеу, факторингтік операцияларды жүргізудің дұрыс және уақтылы процедуралары жүзеге асырылатын жеткілікті дәрежеде орнықты нарығының әзірше қалыптаса қоймағанын ескерсек, осы үдерістердің барлығын жүйелі түрде зерттеу барынша өзекті болып табылады.

Дүниежүзілік қаржы нарығында факторинг қаржы индустриясының қуатты дербес саласына айналды. Оны әр алуан қызмет саласындағы, сатып алушыларға тауарлық несие, яғни төлемді кейінге қалдыруды ұсынатын жүз мыңдаған компаниялар пайдаланады. Осыған байланысты соңғы жылдары «факторингті» нақты анықтау, оны несиелік немесе таза қаржылық операцияларға, факторингтің нақты қатысушыларына және т.б. жатқызу мәселесі бойынша көптеген даулы сәттер жиі пайда болып жүр, осыған орай біз өзіміз қорғайтын ережелерді теориялық тұрғыдан дәйектеуге әрекет жасадық.

Факторинг – бұл тауарды (қызметтерді) жеткізушіден төлем талаптарын сатып алу. Мұнда, әдетте, әңгіме қысқа мерзімді талаптар жөнінде болады. Факторингтің мақсаты – кез келген несие операциясының ажырамас бөлігі болып табылатын тәуекелді жою. Дамыған нарықтық экономикалық елдерде төлем талаптарын сақтауға баса назар аударылады. Факторинг компанияларының және банктердегі факторинг бөлімдерінің қызметтері жеткізушілер мен сатып алушылар арасындағы қарым-қатынастардағы төлем тәуекелдері мен мерзімдері проблемасын шешуге және осы қатынастарға недәуір тұрақтылық беруге бағытталған.

Экономикалық тұрғыдан факторинг - жеткізілген тауарларға, орындалған жұмыстарға, көрсетілген қызметтерге төленбеген төлем-талаптарын клиент-жеткізушінің банк пайдасына ұсынуына байланысты делдалдық операция немесе комиссиялық-делдалдық қызмет және, сәйкесінше, солар бойынша төлем алу құқығы, яғни клиенттің дебиторлық қарызын инкассациялау (төлем құжаттарымен қаражаттарды алу) [1]. Банк төленбеген төлем талаптарының меншік несіне айналады және қарыздарлардың несие қабілеттілігі алдын ала тексерілгенмен де, олардың төленбеу тәуекелін өзіне жүктейді.

Факторингтің төмендегідей қызметтері бар:

- жеткізушіні жеткізілген тауар үшін авансылау;
- сатып алушының төлем қабілеттілігін талдау;
- жеткізушіге тауарлардың төленуіне кепілдік беру;
- несиелік тәуекелдерді қабылдау;
- дебиторларды басқару;
- төлем талаптарын сатып алу;
- төлем талаптарын инкассациялау;
- статистикалық есептілікті енгізу;
- төлемдерді өндіріп алу.

Факторингтің басты экономикалық артықшылықтарын атап көрсетуге болады: өтімділікті, рентабельділікті және пайданы ұлғайту; дебиторлық қарызды қолма-қол ақшаға аудару; жеткізушілердің барлық шоттарын тез арада төлеген жағдайда жеңілдік алу мүмкіндігі; дебиторлар тарапынан төлем мерзімінің сақталуынан тәуелсіздік және еркіндік; айналым көлемін кеңейту мүмкіндігі; табыстылықты арттыру; жеке капиталды үнемдеу; қаржылық жоспарлауды жақсарту.

Факторингтік қызметтер ұсынатын қаржы институттары фактор-фирмалар деп аталады. Олар көбінесе ірі банктердің жанындағы еншілес фирмалар түрінде болады (немесе банктер/факторинг бөлімдері факторингтік операцияларды өздері жүзеге асырады), бұл факторингтік мәмілелердің сенімділігінің жоғарылығын және клиенттер үшін шығындардың аздығын қамтамасыз етеді.

Әр түрлі елдердегі кәсіпорындарға факторингтік қызмет көрсетуге арналған арнайы филиалдардың тармақталған желілерін ірі трансұлттық корпорациялар құрған. Халықаралық деңгейде "Factor Chain International" ассоциясы әрекет етеді, әлемнің 40 елінің 95% факторинг компаниялары оның мүшесі болып табылады. Бұл ассоциацияға бір елден 3-4 банктен артық банк мүше бола алмайды. Факторингке арналған қаражатты қалыптастыру көздері банктің жеке қаржысы (пайда, қорлар), тартылған және қарызға алынған қаражаттар болып табылады. Олардың арасындағы қатынасты банк басқармасы белгілейді. Факторинг бөлімі жеке қаражаттарын өз банкінен алады және олардың одан ары қарайғы өсімі өздері жүргізген операциялардан түскен пайданың есебінен жүзеге асырылады. Бөлім өзінің міндеттемелерін орындау үшін жоспардан тыс несиелерді тартуды қажет еткен жағдайда, банк оған қысқа мерзімді несие бере алады. Бөлім, сондай-ақ, жедел депозиттерге қаражаттар тарта алады.

Ю. А. Бабичеваға жүгінсек, ол тауарлар мен қызметтерді коммерциялық несие жағдайында сату үдерісінде контрагенттердің арасында пайда болатын қарыз талаптарын (шот-фактураларды немесе вексельдерді) жеткізушінің бухгалтерлік, ақпараттық, өткізу, сақтандыру, заң және басқа қызмет көрсету элементтерімен бірге факторинг компаниясының пайдасына беруі ретінде көрсеткен [2].

Факторинг аясындағы қаржылық қатынастар факторинг келісім-шартымен рәсімделеді. Келісім-шартта қаржыландыру түрі қолданыстағы заңға және келісім-шарт бойынша тараптардың мүдделеріне сәйкес анықталады. Факторингтік қызмет көрсету дебиторлардың қарыздарын дер кезінде өтемеуіне және олар үшін несиелеу көздеріне қол жеткізудің шектеулілігіне байланысты дәстүрлі түрде қаржылық қиындықтарға ұшырап отыратын шағын және орта кәсіпорындар үшін едәуір тиімді.

1988 жылы Халықаралық жеке құқықты сәйкестендіру институты қабылдаған Халықаралық факторинг туралы конвенцияға сәйкес, операция ол төмендегі төрт белгінің кем дегенде екеуін қанағаттандырған жағдайда ғана факторинг болып есептеледі [3]:

- 1) қарыз талаптарын алдын ала төлеу формасындағы несиелеудің болуы;
- 2) жеткізушінің бухгалтерлік есепті, ең әуелі, сату есебін жүргізуі;
- 3) оның қарыздарын инкассациялау;
- 4) жеткізушіні несиелік тәуекелден сақтандыру.

Солай болғанмен, шағын немесе орта бизнес санатына жататын кез келген кәсіпорын факторинг компаниясының қызметін пайдалана алмайды. Мысалы, факторингтік қызмет көрсетуге жатпайды:

- әрқайсысының қарыздары шағын сома болатын дебиторларының саны көп кәсіпорындар;
- стандартты емес немесе тар мамандандырылған өнім өндірумен айналысатын кәсіпорындар;
- субмердігерлермен жұмыс істесетін құрылыс фирмалары және басқа фирмалар;
- өз өнімдерін сатудан кейінгі қызмет көрсету жағдайында сататын, өтемақылық (бартерлік) мәмілелермен айналысатын кәсіпорындар;
- өз клиенттерімен ұзақ мерзімді шарттар жасасатын және шоттарды жұмыстың белгілі бір сатысы орындалғаннан кейін немесе жеткізілімдерді жүзеге асыру басталғанға дейін (аванстық төлемдер) беретін кәсіпорындар [4].

Факторингтік операциялар, сондай-ақ, жеке тұлғалардың, кәсіпорындардың филиалдары мен бөлімшелерінің қарыздық талаптары бойынша жүргізілмейді. Мұндай шектеулер көрсетілген жағдайларда факторинг компаниясының несиелік тәуекелін бағалауының жеткілікті дәрежеде қиындығына немесе өзіне артық жұмыс көлемін жүктеудің немесе жеткізушінің келісім-шартта көрсетілген қандай да бір міндеттемесін орындамауы салдарынан төлемі жасалмауы мүмкін мұндай талаптарды пайдасына беру кезінде туындайтын қосымша тәуекел алудың пайдасыздығына байланысты орын алған.

Бұдан басқа, жеткізуші жоғары сапалы тауарлар өндіруі және қызметтер көрсетуі, өндірісті жедел кеңейту және пайданы ұлғайту мүмкіндігіне ие болуы қажет (тек осы жағдайда ғана кәсіпорынға факторинг компаниясы көрсететін қызметтің қымбат бағасын төлеу тиімді болады). Ақша құралдарының жеткіліксіздігінің уақытша себептері – дебиторлардың қарыздарын дер кезінде өтемеуі, сондай-ақ пайданың жеткіліксіз деңгейі, тауар қорының шектен тыс көп болуы және өндірістік процеспен байланысты қиындықтар.

Факторинг – бұл жеткізушінің айналым құралдарын толықтыруға бағытталған ақша талаптарының есебінен қаржыландыру (аванстық төлемдерді төлеу) ғана емес, бұл қызмет көрсетулер кешені. Бұл жеткізушінің кәсіпорындарына олардың сатып алушымен жұмыстарын ұйымдастыру, сатып алушыларды тауарлық несиелеуді бақылау тұрғысында көрсетілетін қызмет. Бұл сауда компанияларының тәуекелдерін басқару және оларды сақтандыру. Бұл клиенттерге ақпараттық-талдаулық қолдау көрсету.

Жеткізушілерде көбінесе банк оның клиенттерімен әдепті жұмыс істей ала ма деген қауіп туады. Банк жеткізушінің клиенттік базасын сақтап қалуға жеткізушіден кем емес дәрежеде мүдделі. Банктің өз мүддесі бар – жеткізушіде клиенттер қаншалықты көп болса, оның айналымы, сәйкесінше комиссиясы соғұрлым жоғары. Қаржылық аспектіде факторингті пайдаланудың тиімділігі айналым құралдарының айналымдылығын жеделдетуден, кассалық үзілістерді жоюдан, айналым құралдарын банк қаражаты есебінен толықтырудан көрінеді. Коммерциялық нәтиже, жекелеп алғанда, тауардың барлық ассортиментін сатып алушылардың сұранысын қамтамасыз етуге қажетті көлемде ұстап тұру мүмкіндігінен көрінеді. Қаражатты банктен жүкті түсіргеннен кейін алу мүмкіндігі сатып алушыға сатып алудың недәуір жеңілдікті жағдайын ұсынуға мүмкіндік береді. Бұл, өз кезегінде, қолда бар сатып алушыларға сату көлемінің өсуіне және жаңа сатып алушыларды тартуға, сондай-ақ ұзақ мерзімді іскери байланыстарды орнату мен нығайтуға ықпал етеді. Келесі жағдайға баса назар аударған жөн. Факторингтік қызмет көрсетудің тиімділігін қамтамасыз ететін жағдайлардың бірі банктің ұзақ уақыт бойы жеткізушінің барлық немесе барлық дерлік жеткізілімдерін қаржыландыруы болып табылады. Тек осындай жағдайда ғана жеткізуші өзінің сауданы кеңейту бағдарламасын айналым құралдарының тапшылығына ұшыраудан қорықпай жүзеге асыруға үміттенеді.

Факторингтік операцияларға қатысушылардың барлығын қызықтыратын маңызды мәселелердің бірі – комиссияның көлемі. Нақты санды атау мүмкін емес. Факторингтік операциялар жүргізу кезіндегі банк қызметінің бағасы, біріншіден, қаржыландыруға қажетті (аванс төлемін төлеу) несиелік ресурстарының бағасынан, екіншіден, қызмет көрсету тарифтерінен (құжаттарды өңдеу, қосымша қызметтер көрсету), үшіншіден, тәуекел үшін сыйақыдан құралады.

Қазақстандық ғалым С. Б. Мақыштың пікірінше, факторинг компаниясы жеткізушіден алатын төлем екі элементтен тұрады [5].

Біріншіден, басқару үшін төлем, яғни өзінің жеке факторингтік қызмет көрсетуі үшін комиссия – есеп жүргізу, күмәнді қарыздардың пайда болуынан сақтандыру және т.б. Бұл төлемнің көлемі жеткізушінің жылдық айналымынан пайыз ретінде есептеледі

және оның шамасы жеткізушінің өндірістік қызметінің масштабы мен құрылымына, компанияның жұмыс көлемін бағалауына, несие тәуекелінің дәрежесіне, сатып алушылардың несиеге қабілеттілігіне, сондай-ақ қандай да бір елдің қаржылық қызмет көрсету нарығының спецификасы мен конъюктурасына қарай түрленіп отырады. Көпшілік елдерде жеңілдік 0,5-3,0 % көлемінде болады. Регресс болған жағдайда жеңілдік 0,2-0,5 %-ға жасалады. Шот-фактураларды есепке алу (дисконттау) үшін төлем жеткізушінің жылдық айналымының 0,1-1,0 %-ын құрайды.

Екіншіден, факторинг компаниясы жеткізушіге талаптарды мерзімінен бұрын алу мен инкассациялау күні аралығындағы кезеңде мерзімінен бұрын ұсынылатын (пайдасына берілген қарыздық талаптардың алдын ала төлемі түрінде) қаражат сомасынан ұстап қалатын есеп операциялары үшін төлем. Оның қойылымы әдетте ұқсас айналымды және несиеге қабілетті клиенттерді қысқа мерзімді несиеде банк қоятын қойылымнан 2-4 %-ға артық болады, бұл факторинг компаниясының қосымша шығындары мен тәуекелдерінің орнын толтырумен шарттасылады.

Сыртқы сауда факторингі ішкі факторингке қарағанда жоғары, себебі факторинг компанияларының шығыны өз елдерінен тыс жерлерде операциялар жүргізгенде недәуір жоғары. Сонымен қатар, төлем мөлшері нақты импорттаушы елге байланысты. Өзара факторинг кезінде экспортаушы елге қызмет көрсететін компания импорттаушы факторинг компаниясына несие тәуекелін сақтандырғаны, қарыздық талаптарды инкассациялағаны үшін белгілі бір сома төлейді.

Факторингтің кәсіпорындар үшін қаржы менеджменті ретіндегі жағымды тұстары мыналар:

- факторинг айналым құралдарын толықтыру проблемаларын шешеді;
- факторинг төлемеулерді «сөгуге» белсенді ықпал етеді;
- факторинг экспорттық операцияларды кеңейтуге тиімді көмектеседі;
- факторинг кәсіпорындардың қаржылық тұрақтылығын қамтамасыз етудің маңызды алғышарты болып табылады;
- факторинг тараптардың – клиент пен қаржы агентінің өзара жауапкершіліктерін недәуір арттырады;
- факторинг бизнесті сақтандыру жүйесіндегі маңызды элемент болып табылады, себебі оның орбитасына жеткізушінің дебиторлық қарызын инкассациялау, несие тәуекелдерінен, күмәнді қарыздарды пайда болуынан сақтануға кепілдік беру кіреді;
- дебиторлардың қарызды дер кезінде қайтармауынан ғана емес, өндірістік цикл қабілетіне байланысты проблемалар салдарынан да ақша құралдарының перманентті жетіспеушілігіне ұшырап отыратын шағын және орташа кәсіпорындар факторингті пайдаланудың перспективалы саласы болып табылады. Оның үстіне шағын бизнестің жеке ресурстары өте шектеулі;
- мемлекет бюджет ресурстары есебінен шағын және орташа бизнесті ғана емес, ірі бизнесті де қолдауға ақша құралдарының жетіспеушілігі салдарынан қабілетсіз болған жағдайда, факторинг көптеген жағдайда кәсіпорындардың ақша құралдарын толтыруының, олардың қаржы жағдайын нығайтудың жалғыз құралы болуы мүмкін [6].

Өндіруші-жеткізушілердің де, тауарлар мен қызметтерді сатып алушылардың да, факторингтің компаниялардың (банктердің) да факторинг процесін ұйымдастырушылар ретінде біршама маңызды пайдаға ие болатындықтарын байқау аса қиындық тудырмайды. Мұның барлығы тұрақты қолданған жағдайда факторингтің экономиканы көтерудің, кәсіпорынның ақша ағымын басқаруды жетілдірудің өте көпқырлы, тиімділігі жоғары құралы ретінде қызмет атқаруы мүмкін екендігін айтуға мүмкіндік береді [7].

Факторинг операциясының мәні мынада: банктің факторинг бөлімі клиенттің қарыздық талаптарын (шот-фактураларын) жеткізілім бағасының 80%-ына дейін бірден

төлеу және қалған бөлігін несиелесу үшін пайызды және комиссиялық төлемдерді шегергеннен кейін дебиторлардан түсетін пайданың түскен-түспегеніне қарамастан, қатаң белгіленген уақытта төлеу шартымен сатып алады. Егер қарызгер шоттарды мерзімінде төлемесе, төлемдерді оның орнына факторинг бөлімі төлейді. Факторингтік операцияның негізінде банктің жеткізушінің жеткізілген өнімге төлем талаптарын сатып алуы және жеткізушінің банкке сатып алушыдан төлемді талап ету құқығын беруі жатыр. Сондықтан факторингтік операцияларды жеткізушіні несиелеу немесе жеткізушіге факторингтік несиелесу деп атайды.

Факторингтік қызмет көрсету дебиторлардың қарыздарын дер кезінде өтемеуіне және олардың несиелеу көздеріне қол жеткізулерінің шектеулілігіне байланысты қаржылық қиындықтарға ұшырап отыратын шағын және орташа кәсіпорындар үшін өте тиімді.

Факторингтік операциялардың сызбасы жеткілікті дәрежеде қарапайым. Оның үш қатысушысы бар: жеткізуші, сатып алушы және банк [8]. Жеткізуші мен сатып алушы арасында сатып алу-сату келісім-шарты жасасылады, консигнация да емес, сату да емес, дәл сол жеткізілген тауар үшін төлем жасау – «төлемді кейінге қалдыру» шартымен сату-сатып алу келісімі жасасылады. Банк пен жеткізуші арасында факторингтік қызмет көрсету келісім-шарты жасалады. Тауар сатып алушының меншігіне өткен сәтте ақшалай талап пайда болады. Осы талап пайда болғаннан кейін ол банкке беріледі, жеткізуші ол туралы өзінің сатып алушысын хабардар етеді. Осы ақшалай талапқа қарсы банк жеткізушінің есеп шотына талаптың 90%-ы көлемінде аванстық төлем аударады (қаржыландыру жүргізеді). Осылайша, алдын ала төлем алады және ақшаны өзінің компаниясын одан әрі қарай дамытуға салуға мүмкіндік алады, ал сатып алушы – төлемді кейінгі қалдыру мүмкіндігін. Қаражаттың қалғанын (комиссияны шегеріп тастағанда 15%-дан жоғары) жеткізуші банктен сатып алушының осы жеткізілім сомасын банктегі арнайы ашылған транзиттік шотқа толық көлемде өтегеніне қарай алады.

Факторингтік операцияны жүзеге асырмас бұрын маңызды талдау жұмыстары жүргізіледі.

Факторингтік операцияларға үш тарап қатысады:

- факторинг компаниясы (немесе банктің факторинг бөлімі), яғни өз клиенттерінен шот-фактураларды сатып алатын арнайы мекеме;
- клиент (тауарды жеткізуші, кредитор) — факторинг компаниясымен мәміле жасасқан өнеркәсіптік немесе сауда фирмасы;
- кәсіпорын (қарыз алушы) – тауарды сатып алушы фирма [9].

Кәсіпорынан өтінілім алғаннан кейін факторинг компаниясы әдетте 1-2 апта ішінде потенциалды клиенттің экономикалық және қаржылық жағдайын, оның іскери байланыстарының сипатын зерделейді. Егер кәсіпорын факторинг компаниясының клиенті болса, онда клиент факторинг компаниясына сатып алушыларға қойылған барлық шот-фактураларды жібереді. Әрбір құжат бойынша клиент төлемге келісім алуы қажет (төлем талаптарын акцептеу секілді). Факторинг компаниясы барлық шот-фактураларды зерделей отырып, сатып алушылардың төлем қабілеттіліктерін анықтайды. Бұл 24 сағаттан 2-3 күнге дейін созылуы мүмкін. Факторинг компаниясы шотты төлем мерзімі жеткенде немесе алдын ала төлей алады. Соңғы жағдайда ол банк қызметін атқарады, себебі клиентке мерзімінен бұрын ақша құралдарын ұсыну оған несиелесу беруден бірдей. Мұндағы қызмет көрсетудің маңыздысы клиентке төлем кепілдігін беру болып табылады. Бұл кепілдік ішкі және халықаралық операциялардың толық көлемін қамтиды: факторинг компаниясы клиентке барлық акцептелген шот-фактураларды тіпті қарызгерлер төлемге қабілетсіз болған жағдайда да төлеуге міндетті [10].

Сонымен қатар, банк факторинг операциялары бойынша максималды соманы анықтайды, тауар жеткізілімі немесе қызмет көрсету сол соманың көлемінде төлемді ала алмай қалу тәуекелінсіз жүргізіле алады. Факторинг операцияларын жүзеге асыруға жасалған келісім-шартта шекті соманы төлеу тәсілі қарастырылуы керек және факторинг бөлімі жеткізуші пайдасына төлем жүргізуге міндетті жағдайлар бейнеленуі қажет.

Дүниежүзілік тәжірибеде факторингтік қызметтердің бағасы екі элементтен құралады: 1) комиссиядан және 2) ұсынылған құжаттарды алдын ала төлеу кезінде алынатын пайыздардан [11].

Комиссия шот-фактураның сомасынан пайыз түрінде белгіленеді (әдетте 1,5-2,5% деңгейінде). Мәміле көлемінің ұлғаюына комиссияның есебі мен сомасы сәйкес келеді. Несие үшін пайыздық қойылым, әдетте, ақша нарығының (қысқа мерзімді несие нарығының) қойылымдарынан 1—2%-ға жоғары. Әдетте банк бір мезгілде шот-фактура бағасының 80-90%-ын төлейді; 10-20% – бұл дебитор қарыздың толық сомасын өтегеннен кейін қайтарылатын резерв. Әрбір айдың соңында банк өзіне тиесілі комиссиялық пайыздарды санайды, сондай-ақ инкассацияланбаған фактуралардың қалдығын анықтап, шот жазып, клиентке жібереді.

Факторинг бөліміне қарыз міндеттемелерінің толық бағасын алдын ала төлеу тиімсіз болатын бірқатар себептер бар. Ең әуелі есептеулер кезінде дау-таласты сәттер және қателіктер пайда болуы мүмкін. Егер жеткізуші өз жұмысын тоқтатса немесе қандай да бір себеппен факторингтік келісім-шарттың шарттарын бұзса, онда факторинг бөлімінің төлем талаптарынан басқа алдын ала төленген соманы сақтандыру көздері жоқ. Осылайша, шот-фактуралардың бағасынан 10-12% көлеміндегі айырмашылық қажет болған жағдайда алдын ала төленген соманы өтеу үшін керек. Бұл, біз жоғарыда көрсеткендей, дамыған нарықты экономикалы елдердің факторингтік тәжірибесіне толығымен сәйкес келеді.

Факторингтік қызмет көрсетулердің бағасына қызмет көрсеткені үшін төлем (комиссия) және қаражатты несиеге ұсынғаны үшін төлем кіреді [12].

Егер факторингтің қарастырылған анықтамаларын жинақтап, талдайтын болсақ, онда оны дебиторлық қарыздарды аванстау және инкассациялау, несие тәуекелдерін сақтандыру бойынша, одан әрі клиентке келісім негізінде және бекітілген төлем төлеу арқылы ақпараттық, бухгалтерлік, консалтингтік және заңдық қызмет көрсетумен жалғасатын, комиссиялық-делдалдық қызметтер кешені деп анықтауға болар еді. Факторинг қызметі саласына әдетте мыналар жатпайды: жеке тұлғалардың қарыздары, несие операциялары кезінде пайда болған қарыздар және жеткізуші немесе оның сатып алушысы тараптарынан келісім-шарттың одан әрі орындалуына байланысты кез келген қарыздар.

Біздің көзқарасымызша, факторингтің дұрыс анықтамасы – қаржыландырудың және несиелендірудің қазіргі жағдайдағы ең пайдалы формасы, оның негізінде төленбеген тауарларға, қызметтерге және т.б. төлем-талаптарын клиенттің банктің немесе факторинг компаниясының пайдасына қайта ұсынуы жатыр.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Банковское дело: Учебник / Под ред. Заслуженного деятеля РК, д.э.н. профессора У. М. Искакова.- Алматы: Экономика, 2011.- 552с
2. Банковское дело: справочное пособие / под.ред.к.э.н. Бабичевой Ю.А. –М.: Экономика, 2010. – 397 с.
3. Конвенция УНИДРУА о международном факторинге (по состоянию на 31 декабря 1995г.). – Оттава: Справочная система «Гарант», 1988.

4. Шурганова Н. П. Факторинг и финансирование под уступку денежного требования: общие черты и основные различия // Предпринимательское право. – 2009. – № 4. – С. 58-62.
5. Мақыш С.Б. Коммерциялық банктер операциялары: учеб. пособие. – Алматы: «ИздатМаркет», 2010. – С. 211-212.
6. Васин А.С. Системный подход к анализу рисков хозяйствующих субъектов при факторинговых операциях // Финансы и кредит. – М., 2011. – № 4. – С. 40-43
7. Банки и небанковские кредитные организации и их операции / под ред. Е.Ф.Жукова. – М.: Вузовский учебник, 2011. – С. 261
8. Банковское дело (Настольная книга банкира): учебное пособие / под науч. ред. А.А. Абишева. – Алматы: Экономика, 2011. – С. 142-144
9. Н.Н. Хамитов. Банк ісі. – Алматы: Экономика, 2011. – 216 б.
10. Миржакыпова С. Организация учета факторинговых, форфейтинговых и сейфовых операций в банках // Экономика и статистика. – Алматы, 2012. – № 4. – С. 64-69.
11. Мақыш С.Б., Ильяс А.А., Банковское дело: учеб. пособие. – Алматы: «Қазақ университеті», 2009. – 165 с.
12. Привман Л. Новация в гражданском законодательстве Республики Казахстан. Договор под уступку денежного требования (факторинг) // Предприниматель и право. – Алматы, 2010. – №15. – С. 2-5.

ӘОЖ: 658.011.46

ҚР АГРОӨНЕРКӘСІПТІК КЕШЕНІНІҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ДАМУЫ: ИННОВАЦИЯЛЫҚ БАҒЫТТАУЫШЫ

Сырлыбаева М. Т., магистрант

Ғылыми жетекшісі: Кантуреев М.Т. э.ғ.д., профессор

І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорғанқ.

s.makpal-84@mail.ru

Мақалада ҚР агроөнеркәсіптік кешенінің экономикалық дамуы мәселесі қарастырылған.

В статье рассматривается экономическое развитие агропромышленных комплексов РК.

The article touches the issue of agricultural development in the Republic of Kazakhstan.

***Кілт сөздер:** Агроөнеркәсіп, экономика, инновация, инфрақұрылым, технология*

Агроөнеркәсіп кешені республикадағы экономикасы жоғары потенциалды, мүмкіндігі мол, ұдайы өндірістік және әлеуметтік мәнді негізгі саланың бірі болып саналады. Мұнда, қазіргі кезде жалпы республикада тұратын халықтың 43%-ы, экономикалық белсенді халықтың үштен бір бөлігі тұрады.

Агроөнеркәсіп кешені (АӨК) – ауыл шаруашылығы шикізатынан соңғы өнімнің ұдайы өндірісін тікелей қамтамасыз ететін өзара байланысты салалар жиынтығы. Оның тұрақты даму динамикасы тұтас АӨК-де және оның әрбір құрылымдық бөлімшелерінде, әсіресе оның басты саласы – ауыл шаруашылығында тұрақты ұдайы өндіріске қол жеткізген кезде қамтамасыз етіледі.

Елімізде агроөнеркәсіп инфрақұрылымының дамуынан ауыл шаруашылығы өнімдері мен шикізатын өндеумен, оларды сақтау мен тасымалдаумен айналысатын сфералар мен салалар қызметі жолға қойылады. Елімізде әлі де болса қолда бар

элеваторлық қуаттар астықты өндеуді толық қамтамасыз ете алмайды. Осының салдарынан өндіріс өнімі көлемінің 30% –ға жуығы ысырапқа ұшырауда. Мысалы, Қазақстанда бір пагон километр автожол жүйесіне көрсеткіш – 54 м., Өзбекстанда - 129 метр, Украинада – 324 метр, Эстонияда – 600 метрге жуық. Халықтың аз орналасуы да (бір км²- ге 7 адам). Республиканың агроөнеркәсіптік өндірісін орналастыру мен дамытуға бұл кәдімгідей әсер етеді. Міне, осындай қиыншылықтарға қарамастан, егістік жерлердің орасан көп болуы, топырақтық-климаттық аймақтың көптүрлілігі мен олардың биоклиматтық потенциалының мол болуы, ауыл шаруашылығы өсімдіктері жергілікті сорттарының және мал тұқымдарының генетикалық мүмкіндіктерінің болуы, ауыл шаруашылығын жүргізудің ғасырлар бойғы дәстүрі қалыптасқан елімізде агралық саланы дамытуға негіз бары айқын.

Қазіргі кезеңде мемлекеттік саясаттың басым бағыттарының бірі ретінде де АӨК дамыту болып айқындалады. Оның ішінде, Елбасымыз айтқандай, әлемдік нарықта өзге елдердің тауарларымен бәсекеге түсе алатын егін және мал шаруашылығы өнімдерін қайта өңдеп, дайын өнім ретінде шығаруға баса назар аударылуда. Мысалы, соңғы он жылдың ішінде аграрлық сектордағы жалпы өнім көлемі 3,5 есеге, ауыл шаруашылығы өнімдер экспорты 3 есе өсіп, ұн мен бидай экспортынан әлемде көшбасшы орындардан көрініп келеміз. Екінші жағынан, еліміздің алдында 2015 жылға дейін еттің экспорттық әлеуетін 60 мың тоннаға жеткізу міндеті тұр. Болжам бойынша, егерде ауыл шаруашылығы өнімдерін өндірудің жылдық орташа өсімі 2012-2016 жылдары 4,8 % құраса, тамақ өнімдерін өндіру шамамен жылына 10,2 % өсіп отыраы анық. Ал, 2013-2020 жылдары аралығында АӨК дамыту бағдарламасын іске асыруға арналған республикалық және жергілікті көзделетін жалпы шығыстар барлығы 3 194,5 млрд. теңгені құрайды [1].

АӨК кейбір саласы жыл маусымына және ауа райына тәуелді, яғни ол көктемгі егіс пен күзгі жиын-терім аяқталған кездегі түпкі өнімге бағынышты. Тағы бір ерекшелігі – ауыл шаруашылығы тауар өндірушілеріне артықшылық берілуінде, өйткені өткізу арнасы жоқ болса жұмыс қиындайды. Сондықтан, кез келген мемлекет ауыл шаруашылығы саласын белгілі бір мөлшер мен шектерде реттейді, ал реттеудің өзі мемлекеттік қолдау түрінде жүзеге асады. Себебі, ауыл шаруашылығы өнімдері қағаз өндірісінде, жеңіл, тамақ және химия өнеркәсібінде және басқа да өнеркәсіп салаларында шикізат болып табылады. Сонымен қатар, халықты жұмыспен қамту көздерінің бірі.

Қазіргі кезде ауыл шаруашылығы тауары саудасын реформалаудың принциптері мен механизмдерін және Қазақстан үшін тиімді АӨК саясатын анықтау маңызды болып отыр. Соның бір дәлелі - АӨК өндірісіне инновация мен ғылыми жаңалықтарды енгізу жылдамдығы мен экономикалық және технологиялық бәсекелестік қарқынды дамуы. Кәсіпорындар мен фирмалар жаңа технологияны, жаңа білімді ізденуде, іргетасты зерттеулер жүргізуге қатысуға ұмтылуда, өндірістік жағдайға тез бейімделу мақсатында тікелей өндіріске инновацияны игеруді ұйымдастыруда [2]. Жалпы, АӨК саласында отандық белсенді-инновациялық кәсіпорындар көп емес. Сондықтан да Елбасы елдегі инновациялық белсенділіктің артуына, инновациялардың дамуына, инновациялық қызметке мемлекеттік қолдаудың көрсетілуіне баса назар аударып отыр.

Инновациялық қызметтің бастапқы өнімі жаңа өнім немесе қызмет көрсетулерді қалай өндіру туралы жаңа білімдер болып табылады. Білімнің өзі бәсекелес емес ортада болады, басқаша айтқанда, оларды белгілі бір «ойлап табушы» бола тұрса да, оларды бір бірінен тәуелсіз әр түрлі компаниялар немесе мемлекет төмен пайдамен пайдаланды. Негізгі шектеу патенттер мен авторлық құқықтар болып табылады, оларды қорғау көптеген мемлекеттерде, оның ішінде біздің елімізде де шартты түрде ғана болады. Кейбір ғылыми жетістіктер патенттелмейді және кез келген оқырман адамға

қолжетімді. Бұл адамзаттың жалпы өмір сүру жағдайына оң әсер етеді, себебі білім мен технологияға ашық қолжетімділік барлығына тиімді.

Әлемдік тәжірибе көрсеткендей, инновациялық қызмет мемлекеттік басқаруды және едәуір қаржы салуды талап етеді. Инновациялық қызметке төмендегі факторлар әсер етеді:

- ғылыми-зерттеу жұмыстарына жұмсалатын шығын көлемі;
- ғылыми сыйымдылығы жоғары өнімді жасауға қабілетті ғылыми қызметкерлердің саны;
- бітіруші мамандардың саны мен сапасы;
- инновациялық қызметтің инфрақұрылымы;
- инновация негізінде еңбек, материал және қаржы қорларын тиімді қолдануға қабілетті салалық басқаруды ұйымдастыру.

Бұл агроөнеркәсіп өндірісін мамандандыру жөнінде көптеген міндеттерді нақтылауды, агроөнеркәсіп өндірісінде әртүрлі қызметтердің ауыл шаруашылық өндірістің тепе-теңдігін сақтауда, технология, ұйымдастыру, басқару және инновациялық басқару саласында мамандар даярлауда көптеген міндеттерді нақтылауды қажет ететін үрдіс [3].

Агроөнеркәсіп өндірісінде инновацияны игеру тәжірибесі негізінде технологиялық, техникалық құралдар мен қондырғылар, нақты агроклиматтық және өндірістік жағдайларды есепке ала отырып өсімдіктің жаңа немесе жетілдірілген сорты мен нәсілді малдарды қолдану қажет. Сол үшін инновациялық үрдістерді дамыту, инновациялық қызметтердің жаңа түрлерін құру, агроөнеркәсіп өндірісінің аймақтық ерекшеліктерін есепке алу, ғылыми техникалық және инновациялық саясатты қалыптастыру өте өзекті мәселеге айналуға.

Әлемдік тәжірибе көрсеткендей, ел экономикасында ғылым мен білімге, инфрақұрылымдық жобаларды дамыту мен инновацияны қолдау, өндірісті заманауи жабдықтармен қамтамасыз ету дамудың даңғыл жолына апаратын қадам болып табылады.

Елімізде аграрлық ғылым жүйесі де агроөнеркәсіп кешенін дамыту мақсатында жаңадан реформаланғаны белгілі. Аграрлық салаға қызмет етіп жатқан барлық ғылыми-зерттеу институттарынан негізінде «Қазагроинновация» АҚ құрылды. Негізгі қызметі – аграрлық саладағы ғылыми ұйымдардың қызметін үйлестіре отырып, аграрлық саланы дамытудың стратегиялық бағыттарын, ғылыми жаңалықтарды коммерцияландыру, ғылыми идеяларды трансферттеу және бүгінгі күнге бейімдеу болып табылады.

Дамыған индустриялы елдерде технологиялардан, құрал-жабдықтардан, кадрлар даярлаудан, өндірісті ұйымдастырудан көрініс табатын жаңа ілімдер үлесіне ЖІӨ өсімінен 80-нен 95%-ына дейін келеді. Бұл елдерде жаңа технологияларды енгізу нарықтық бәсекелестіктің өзекті факторы өндіріс тиімділігін арттырудың және тауарлар мен қызметтер сапасын жақсартудың негізгі құралы саналады [4].

Қазіргі уақытта ғылымды көп қажетсінетін отандық өндірісті дамыту, бәсекеге қабілетті өнімдерді алуға бағдарланған ғылымды көп қажетсінетін жаңа технологияларды және ақпараттық технологияларды әзірлеу мен игеру республиканың өнеркәсіп пен ғылыми-техникадағы әлеуетін сақтау мен дамыту есебінен ұлттық экономикалық қауіпсіздік мүдделерін қамтамасыз ету Қазақстан экономикасының өзекті стратегиялық міндеті болып табылады.

Қазақстанның ғылыми-технологиялық саясаты инновациялық үдерістерді жандандыруға, жаңа технологиялық құрылымдарды енгізуге, өнеркәсіптегі жаңа қайта бөліністерді игеруге, ұлттық ғылыми-техникалық әлеуетті жандандыруға, ғылым мен өндіріс арасындағы алшақтықты жоюға, индустриялық қызметті ынталандыруға, озық шетел технологиясының нақты трансферті мен халықаралық стандарттарды енгізуді қамтамасыз етуге бағытталуы керек.

Бүгінгі күні инновацияны дұрыс пайдалану ертеңгі күнгі дамыған экономика екенін дамыған Батыс елдерінің тәжірибесі дәлелдеп отыр. Осыны дұрыс аңғарған отандық фирмалар мен кәсіпорындар АӨК-інде де инновацияны жетілдіру, дамыту және дұрыс пайдалану нәтижесінде ертеңгі күні табысқа жетпек.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қазақстан Республикасының агроөнеркәсіп кешенін дамыту жөніндегі 2013-2020 жылдарға арналған бағдарлама. - 19-20 бб.
2. Пипия Л.К.Современные тенденции в формировании научной и инновационной политики // Инновации - 2009 - №12 (222)
3. Алимкулова Э. С Нарық жағдайында агроөнеркәсіпкешенін инновациялық дамыту// Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. Түркістан, 2010
4. Бүкіләлемдік сауда ұйымына енуі жағдайындағы Қазақстанның аграрлық мүдделерін қамтамасыз ету бағыттары// Вестник Университета международного бизнеса.- №1.-Алматы, 2009

ЯЗЫК И ЛИТЕРАТУРА

УДК 811

МЕЖКУЛЬТУРНО-КОММУНИКАТИВНАЯ МОДЕЛЬ ПИСЬМЕННОГО ДЕЛОВОГО ОБЩЕНИЯ

Бакирова Ж.Б.

магистрант 2-го курса

Научный руководитель: к.п.н., проф. **Кармысова М.К.**

КазУМОиМЯ имени Абылай хана, г. Алматы

Берілген мақала студенттерді (тіл тасушылар мен шетелдіктерді) оқыту мәселесіне және іскерлік мәдениетаралық қарым-қатынас үлгісіне арналған. Мақалада сонымен қатар, мәтіндік құжаттарды ұйымдастырудың негізгі сипаттамалары берілген.

Данная статья посвящена проблеме обучения студентов (носители языка и иностранцев), межкультурно-коммуникативной модели письменного делового общения. В статье также описаны основные характеристики организации текстового документа.

This article deals with the problem of teaching students (both native speakers and foreigners) to intercultural communicative modeling of written business texts. The paper also describes the main characteristics of the organization of a text document.

Ключевые слова: Межкультурная коммуникация, дискурс, деловое письмо, письменное деловое общение

Глубокие изменения, произошедшие в нашей стране в последние годы в связи с переходом к открытой рыночной экономике, затронули все сферы жизни и деятельности общества. Одновременно эти изменения позволили странам по-новому позиционировать себя в современном мире, в котором, не смотря на все противоречия и конфликты, страны становятся все более взаимосвязаны и взаимозависимы как в экономической, так и в политической областях. Ведущая тенденция нынешнего этапа развития человечества получила название «глобализация». Она выражается во все большем расширении и углублении международных связей в сфере инвестиций, производства, обращения, снабжения и сбыта, финансов, научно-технического прогресса, образования. Постепенно на базе транснациональных корпораций складываются мощные международные хозяйственные комплексы, действующие во всеохватывающих, глобальных масштабах и ведущие конкурентную борьбу за рынки сбыта, материальные и финансовые ресурсы на мировой арене [1 55].

Деловое общение, которое обозначает официальное речевое взаимодействие людей в профессиональной и непрофессиональной деятельности, следует рассматривать как обычный социальный механизм. С помощью этого механизма осуществляется – в рамках сложившихся в нем норм и правил – коммуникативное поведение индивидов в том или ином социуме. Действие данного механизма распространяется на все области социальной активности, в том числе на межкультурную среду. На основе указанных норм и правил реализуется общение людей и в конкретной сфере предметно-практической деятельности. Специфика этой деятельности накладывает свой отпечаток на процесс деловой коммуникации специалистов соответствующего профиля, следствием чего является жанровая диверсификация текстовых произведений, функционирующих в данной сфере.

Общение в ходе деловых контактов в рамках межкультурного сотрудничества является важным фактором, определяющим успех в достижении целей этого сотрудничества. Каждый конкретный акт такого общения и все оно в целом направлены на решение тех профессиональных задач, которые стоят перед партнерами по коммуникации. Эффективность решения этих задач в немалой степени зависит от знания коммуникантами закономерностей и особенностей самого процесса

коммуникации, степени учета национальных особенностей каждой стороны, а также соблюдения норм и правил делового общения, сложившихся в международной практике[2, 91].

Успешность межкультурного делового общения существенно зависит от такого фактора, как национальная специфика общающихся. Эта специфика влияет на непосредственную организацию и осуществление процесса коммуникации между бизнес – партнерами, что, в конечном счете, определяет достижение целей профессиональной деятельности в сфере международного сотрудничества. В связи с этим чрезвычайно важным является всестороннее рассмотрение некоторых национальных особенностей его участников.

Решение этой проблемы неразрывно связано с рассмотрением понятия «культура», которое, подобно общению, принадлежит к числу емких и всеобъемлющих понятий, позволяющих трактовать данный феномен с разных позиций и под разными углами зрения. Одним из таких подходов к интерпретации этого понятия, позволяющим оценить степень влияния культурного фактора на деловое общение разноязычных индивидов, является рассмотрение культуры как коллективного программирования мыслей, отличающего одну категорию людей от другой. Подобное программирование охватывает все процессы жизни и деятельности человека, начиная с момента его рождения до смерти[3, 110].

Деловая переписка сегодня носит более личный и динамичный характер, сто требует адекватного и уместного умения четко излагать суть вопроса, положение дел, однозначно формулировать предложение, просьбу, претензию, убедительно обосновать свои выводы.

При составлении деловых писем необходимо учитывать несколько законов, формирующих содержательный аспект письма.

1. Концептуальный закон (К). предполагает систематизацию материала обсуждения, всесторонний анализ предмета речи и выстраивание знаний о нем (концепция, замысел). Согласно концептуальному закону, требуется определение тематического и видового разнообразия деловых писем: автор информирует адресата о каких-либо событиях, фактах, представляющих взаимный интерес, систему ценностей и жизненных ориентиров и может сопоставить ее с собственным видением ситуации. Здесь важно знание различных типов дискурса и правил из построения, а также умение их создавать и понимать с учетом ситуации общения.

2. Закон моделирования аудитории (М).предусматривает знание аудитории: по статусу автора и корреспондента, по количеству адресатов, по иерархии органов власти, организаций.

3. Стратегический закон (З).исходя из характеристик аудитории (собеседника) и на основе концепции замысла, выстраивается стратегия, конкретная программа действий. Автор сообщает об условиях участия в мероприятии и уместно подает другую вспомогательную информацию, используя несколько ситуативно-оценочных моделей, что порождает необходимость их полезного размещения. Согласно стратегическому закону, запрашивается информация; выражается осведомленность об актуальных политических, экономических, культурных и др.событияхв мире и в Казахстане.Все это требует умения корректно вступать в контакт с зарубежными коллегами по профессии, быть инициатором общих проектов, направленных на реализацию намерения говорящего/пишущего в контексте определенной коммуникативной ситуации, включающих умения субъекта осознавать коммуникативное намерение и планировать коммуникативное событие в целях общения. То есть важным для реализации стратегического закона является способность планировать речевое поведение.

4. Тактический закон (З). Предусматривает на основе выработанной стратегии в процессе общения использовать те или иные тактические приемы для того, чтобы заинтересовать, вызвать на размышление и обсуждение предмета речи собеседника. Автор определяет объем информационного насыщения, т.е. то целесообразное количество информации, которое оно в себя включает для стимулирования интереса. Тактический закон требует сформированности у субъекта речи умений передавать информацию в связных, логичных и аргументированных высказываниях, анализировать коммуникативную ситуацию и отбирать адекватные ей и наиболее оптимальные для данного лингвистического сообщества средства и способы достижения коммуникативного намерения субъекта.

5. Закон словесно-речевого выражения (СВ). Предусматривает умение облекать мысль в действенную речевую форму. Он требует использования опорных логико-структурных схем, реализации познавательной функции документа с установкой на интенсивное накопление информации, которое происходит в речевых единицах – «актах сообщения», где разный объем информации коммуникантов о некотором предмете ведет к формированию интереса. С учетом интереса должно быть представлено корректное сообщение о некоторой ситуации и дана оценочная модель этой ситуации с описанием находящихся в логическом единстве, целеориентированных компонентов письма.

6. Закон эффективного общения (ЭО). Предусматривает умение устанавливать, сохранять и закреплять контакт с аудиторией (собеседником), завоевывать ее симпатии, внимание и интерес. Для этого необходимо управлять собственным поведением, управлять поведением аудитории, корректировать, если необходимо, план встречи. Невыполнение требований, предъявляемых к деловой корреспонденции, с одной стороны – ведет к затруднению работы с официальными документами, а с другой, лишает письмо юридической и практической значимости.

7. Системно-аналитический закон (СА). Предусматривает умение анализировать полученный результат и эффективно организовать и обработать информацию. Языковой стандарт в деловой переписке сосуществует с экспрессией и с элементами диалогической речи., переработка информации позволяет мобилизовать необходимый объем локальной и глобальной информации, достаточной для восприятия смысла текста.

Последние два закона являются слагаемыми собственно управленческого аспекта мыслеречевой деятельности. Отношения между этими законами выражаются в формуле речевого поведения, которую можно представить таким образом:

$$\text{ДП} = \text{К} + \text{А} + \text{С} + \text{Т} + \text{СВ} + \text{ЭО} + \text{СА}.$$

Деловое письмо является самым распространенным видом переписки. Понятно, что при составлении делового письма необходима коммуникативная точность, которая придает документу юридическую силу. Из практики делового общения мы знаем, что любая фраза, любое предложение должны иметь только одно значение и толкование, что неизбежно требует стандартизации языка деловых бумаг.

К языку документов, к которым относятся и письма, предъявляются требования как денотативной точности (денотат – предмет или явление окружающей нас действительности, с которым соотносится данная языковая единица), так и коммуникативной точности – адекватного отражения действительности, отражения мыслей автора в речевом фрагменте (предложении, тексте). По словам А.И. Новиковой: «Автор текста при его порождении и реципиент в процессе его восприятия решают разные задачи. Собственно когнитивную задачу решает адресат, в то время как автор – преимущественно коммуникативную»[4: 920]

Применительно к составлению письменных текстов следует выделить два принципиально отличных подхода – процессуальный, куда относим стратегические и

тактические характеристики деятельности, и результативный, к которым относятся жанровые и текстовые характеристики.

Для того, чтобы текст стал эффективным средством достижения коммуникативной цели, необходимо владеть специальными стратегиями и тактиками дискурса. *Дискурсивная стратегия* – это способ коммуникативного поведения человека, направленный на достижение цели общения: решение коммуникативных задач. Приемы коммуникативного поведения, направленные на решение коммуникативных задач, называют *дискурсивными тактиками*.

По цели коммуникативного воздействия выделяют следующие *виды дискурсивных стратегий*: стратегия информирования; стратегия побуждения; стратегия убеждения; стратегия обязательства.

Стратегия информирования предполагает констатацию, изложение фактов, информации без воздействия на адресата. Используется в таких жанрах деловых писем, как сопроводительное письмо, информационное письмо, письмо-подтверждение и др.

Стратегия побуждения (директива) имеет целью побудить адресата совершить действия, необходимые автору делового письма. Используются такие тактики побуждения, как вежливая просьба, категорическая рекомендация и даже принуждение. Эта стратегия используется при составлении административных документов (приказы, уведомления, извещения и т.д.), государственных и внутрикорпоративных; а также и в деловых письмах (предупреждения, просьба, запрос, напоминание и т.д.).

Стратегия убеждения направлена на воздействие на адресата, апеллирование к его логике и разуму. Эта стратегия используется в разных жанрах деловых писем: письмо- претензия, просьба, уведомление, рекламация и т.д.

Стратегия обязательства реализуется в таких жанрах, как гарантийное письмо, претензия, жалоба, письмо– извинение, ответ на рекламацию и т.д., где автор выражает сожаления, приносит извинения и обязуется изменить сложившееся положение дел.

Письменную речь характеризует большая осознанность, по сравнению с речью устной, для первой характерно структурная развернутость, полнота, конкретность, точность, систематичность, связность, смысловая насыщенность. Подчеркнутая логичность, безэмоциональность изложения при стандартном расположении текстового материала на листе так же существенно отличают письменную деловую речь от устной.

Большое значение имеет структура текста и уровень типизации текста, что ложится в основу классификации деловых писем: регламентированные и не регламентированные.

Регламентированные письма имеют следующие признаки:

- 1) составление по определенному образцу;
- 2) стандартный аспект содержания (вводная часть (причина), основная часть (просьба);
- 3) определенный формат бумаги;
- 4) одинаковый состав реквизитов и т.д.

Функциональное предназначение регламентированных писем:

- а) решать типичные вопросы регулярных экономика-правовых ситуаций;
- б) объяснения причины обращения;
- в) приводятся ссылки, на основании которых делаются заявления;
- г) указываются цели отправителя.

Регламентированные письма в зависимости от назначения в деловой деятельности имеют четкую структуру, как правило, состоящую из двух частей: в первой, вводной, части, излагаются причины, указываются цели отправителя и приводятся ссылки, на основании которых излагаются просьбы, осуществляются речевые действия, представляющие вторую, основную часть письма.

Вышеизложенное позволяет сделать следующие **выводы**:

1. Составитель документа должен знать:

- доминанту и основные черты официально- делового стиля (т.е. требования, предъявляемые к языку документа);
- арсенал устойчивых формул и правила их использования в том или ином жанре деловой письменной речи;
- характеристики жанров и их привязанность к той или иной ситуации делового общения.

2. Составитель документа должен уметь:

- адекватно использовать речевые средства в тексте при соблюдении языковых норм;

- моделировать тексты на основе классификационного и ситуативного фреймов;

- грамотно составить проект документа и (или) отредактировать его.

3. Для делового письма важны такие категории текста как концептуальность, информативность, когерентность, когезия, композиция и юридическая значимость.

Знание дискурсивных стратегий и тактик письменной деловой речи, а также законов, формирующий содержательный аспект письма, умение использовать их в соответствии с целями и условиями коммуникации является залогом успешной деловой коммуникации на русском языке.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Колтунова М.А. Как составить деловое письмо.– М., 2006.-55с.
- 2 Новиков А.И. Семантика текста и ее формализация –М., 1983.-91с.
- 3 Пиз А., Пиз Б. Язык делового письма. –М., 2003.-110с.
- 4 Синякина Н.Л. Современное деловое общение в российской и межкультурной коммуникации // 1-я междунар. науч.- практ. конф. « Состояние и перспективы методики преподавания русского языка и литературы» : Сб. статей. РУДН, 1-4 ноября 2008г. –М., 2008.-920 с.

ӘОЖ: 378.016:811.111

ЖОО СТУДЕНТТЕРІНІҢ ЛИНГВОЕЛТАНЫМ ҚҰЗІРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ТЕОРИЯЛАРЫ

Есімжанова Ш.М. - магистрант

Ғылыми жетекші: ф.ғ.д., профессор **Исмаилова Фатима Есмагамбетовна**

*Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық
қатынастар және әлем тілдері университеті
Алматы, shiko_bella_90@mail.ru*

Бұл мақала шеттілдік білім берудегі мәселелер яғни қазіргі заманға сай студенттердің басқа елдермен тең дәрежеде қарым-қатынасқа түсе алу біліктілігі мен құзіреттіліктерін қалыптастыру, соның ішінде ЖОО студенттерінің лингвоелтанымдық құзіреттілігін қалыптастыруға арналған мәселелерді қамтиды. Тілін оқыт жатқан елдің мәдениетімен танысу басты өзекті мәселе. Сол себептен, білім беру жүйесінде лингвоелтанымдық аспектіден қарастыру қажеттілігі туындайды. Бұл аспект қазіргі кездегі университеттік оқыту жүйесінің контекстіне, барлық сұраныстарына бірден-бір сай келетін теория болып табылады.

Статья посвящена проблемам иноязычного образования формированию лингвострановедческой компетенции у учащихся языковых ВУЗов с использованием современных технологии обучения. Ознакомление с культурой страны изучаемого языка

является одним из самых актуальных задач иноязычного образования. Поэтому лингвострановедческий подход в контексте теории иноязычного образования способствует современным требованиям университетского образования.

The article is devoted to the problems of foreign language teaching to the formulating of linguistic and area oriented competence of lingual university students. An acquaintance with another culture is the most actual task of foreign language teaching process. Because of this in the educational system linguistic and area oriented context responds to the all contemporary actual demand's of foreign language teaching in the university education.

Тірек сөздер: шеттілдік білім беру, мәдениетаралық қатысым, құзіреттілік, лингвоелтану, лингвоелтанымдық құзіреттілік.

Елбасымыз Назарбаев өзінің 2050 стратегиясында былай дейді «Біздің мемлекетіміз өсіп, өркендеу үстінде. Жас ұрпағымыз да жетіліп келеді. Олар жауапкершілікті түсінетін, саналы және қазақ, орыс, ағылшын тілдерінде еркін сөйлейтін білімді азаматтар болады» [1, 18 б]. Ендеше біздің алдымызда, яғни болашақ шеттілдік білім беру мамандарының алдында үлкен жауапкершілік тұр.

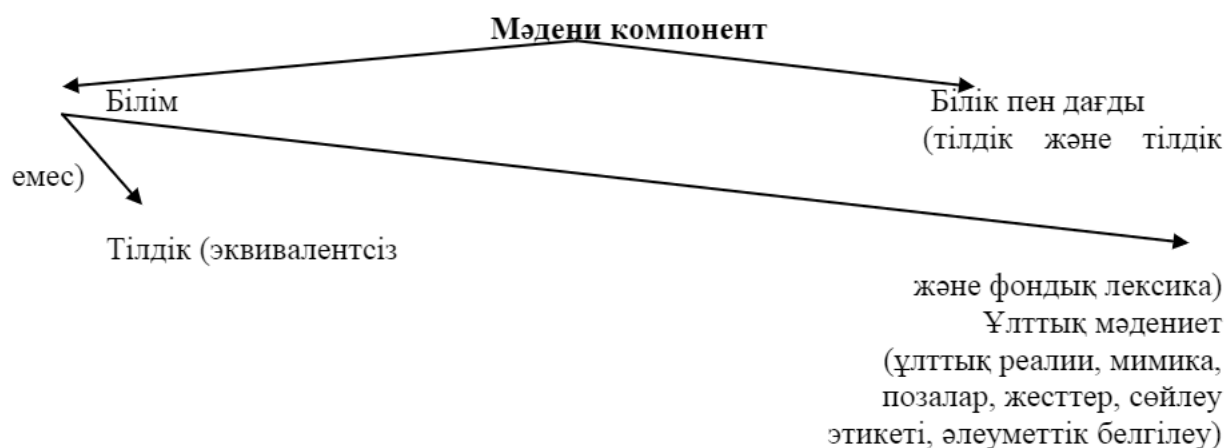
Осыған байланысты, қазіргі заманға сай дұрыс әрі тиімді білім беру сияқты көптеген жауапты дүниелер алдымызда өте көп. Дәстүрлі білім беру жүйесінде білікті мамандар даярлаушы кәсіби білім беретін оқу орындарының басты мақсаты – мамандықты игерту ғана болса, ал қазір әлемдік білім кеңістігіне ене отырып, бәсекеге қабілетті тұлға дайындау үшін адамның құзырлылық қабілетіне сүйену арқылы нәтижеге бағдарланған білім беру жүйесін ұсыну – қазіргі таңда негізгі өзекті мәселелердің бірі. Жалпы алғанда, «құзырлылық» ұғымы жайлы ғалым К.Құдайбергенова «Құзырлылық ұғымы - соңғы жылдары педагогика саласында тұлғаның субъектілік тәжірибесіне ерекше көңіл аудару нәтижесінде ендіріліп отырған ұғым. Құзырлылықтың латын тілінен аудармасы «competense» белгілі сала бойынша жан – жақты хабардар білгір деген мағынаны қамти отырып, қандай да бір сұрақтар төңірегінде беделді түрде шешім шығара алады дегенді білдіреді» деп көрсетеді [2].

Шеттілдік білім беруде лингвоелтаным мен мәдениетаралық қарым-қатынастың алар орны ерекше деп айтуға болады. Шетел тілін уақыт талабы қойып отырған шеттілдік білім берудің бірыңғай жүйесі ретінде зерттеу мен меңгеру нысаны ретінде қарастыру қажеттілігі туындап отыр. Жағдайдың пародаксалдығы сонда, оқытудың қатысымдық әдісі оқытудың еш деңгейінде жүзеге асырылмастан ХХІ-ғасырдағы жаңа әлеуметтік тапсырыстың талабы болып отырған тілді мәдениетаралық қатысым құралы ретінде оқытуға жол берді [3]. Осыған орай мәдениетаралық қарым-қатынас құзіреттілігімен қоса ЖОО студенттерінің лингвоелтанымдық құзіреттілігін қалыптастыру мәселесі де қарастырылады. Бұл мәселе өз алдына өте аз мөлшерде зерттелген.

Лингвоелтаным шетел тіліне оқытудың мақсатты қызметін ақарады деген сөз. Сол себептен, білім беру жүйесінде лингвоелтанымдық аспектіден қарастыру қажеттілігі туындайды, осы ең басты артықшылық болып табылады. Бұл бағыт, әсіресе, педагогикалық оқу орындарында өзекті болып келеді. Себебі, шетел тілін еркін меңгеріп, этикалық және эстетикалық құндылықтардың интерпретациясын түсініп, әр түрлі елдің ұлттық-саяси мәдениеті және мемлекеттік-құқықтық жүйесінің ерекшеліктерін түсінетін ең басты тәрбиелеуші фактор және оларды, өз бетінше әлем кеңістігінде өмір сүріп, білім алуына бірден бір жол ашатын адам ол – педагог. Лингвоелтанымдық алдын-ала дайындық тілдік жоғарғы оқу орындары студенттерінің лингвоелтанымдық құзіреттілігін қалыптастыруға көмектесетін, соның ішінде оқытылатын тілдің ұлттық ерекшеліктерін, ұлттық өзін-өзі ұстау стереотиптерін, ойлану формаларын, бағалы бағдарлауларды түсінудің шешімін қамтамасыз етеді. Шетел тілдерін оқытудың мазмұны қазіргі кезеңде әдістеме ғылымында көкейкесті мәселе болып табылады. Осыған орай, тілге үйретуде тіл тек қана қарым-қатынас

құралы ретінде ғана емес, сонымен бірге мәдениетке тарту құралы ретінде де қарастырылады.

Шеттілдік білім беруде әлуеметтік-мәдени компонентің өте жоғары потенциалы ол мәдениеттер диалогының дамуындағы жалпы адмзаттық мәдениетте дамуы. Сол тілде сөйлеушімен қарым-қатынаста болмауы, тілі оқылып жатқан елдің жалпы білім беру шартын күшейте түсетіні мәлім. Лингвоелтанымдық ақпарат жайында ең көп ақпарат Р.К. Миньяр-Белоручевте көрсетілген, ол өзіне білім, лексикалық фонды және ұлттық реалийлерді қосады. Е. М. Верещагин және В. Г. Костомаров барлық тіл деңгейлері мәдениет тасығаш болып келеді, яғни елтанымдық жоспары бар деп бекітеді [4]. Ең мақтақа бағытталған қатынас ол «мәдени компонент» лексикасына бағытталған *эквивалентсіз және фондық лексика*.

Студенттерді оқытылатын тіл елінің әдебиеті, тарихымен, оның дәстүрімен, көрнекті жазушыларымен, олардың шығармаларының аударма нұсқаларымен таныстыру арқылы олардың бойында әдеби-елтанымдық, мәдениетаралық-коммуникативті, аудармашылық және лингвоелтанымдық біліктілікті қалыптастыру, жеке авторлардың шығармаларының аудармаларына талдау жасау; мәдени - тарихи шындықтармен танысу; лингвоелтану бойынша білімді бекіту арқылы лингвоелтану күзиреттілігін қалыптастыруға болады. Тілін оқитын елдің мәдениетінің ұлттық ерекшеліктерін қамтитын тілдік құбылыстарды үйрету, фондық білім жайында мағлұмат беру, аударма процесі кезінде кәсіби деңгейде қатынас құралы ретінде қолданылатын шет тілін меңгеру үшін қажет мәдениаралық және елтанымдық біліктерін қалыптастыру болып келеді. Лингвоелтанудың теориялық негіздерін, жүріс-тұрыс, мінез-құлық ерекшеліктерін, халықтың ұлттық психологиясын, тілде сөйлеушілердің фондық білімдерінің бастау алуын, фразеологиялық фонның ұлттық мәдени ерекшеліктерін білуі тиіс. Тілін оқитын елдің әдебиетіндегі, мәдениетіндегі, тарихындағы, саясатындағы ерекшеліктерді түсініп, аударма процесі кезінде кәсіби деңгейде қатынас құралы ретінде қолданыла алады.

Шетел тілін үйретуде халықтың тіл түсінігін тіл иеленуші түсінігіне жақындатып қосу. Егер олай етпеген жағдайда әр түрлі мәдениет өкілдері сөйлеу қарым қатнасында бір бірін түсінбейді. Мысалы, ағылшын тілінде еркін сөйлейтін яғни ағылшын тілін негізгі тіл ретінде оқитын студенттерге (тілдік ЖОО студенттеріне) мынандай реалиилар түсінікті: *Back woodsman* - мәжіліске көп қатыспайтын лорд палатасының мүшесі. *Band of Hope* - күйеу іздеп жүрген кәрі қыз. Ал басқа мәдениет өкілдеріне немесе ағылшын тілін қосымша пән ретінде ғана оқитын студенттерге бұл қалыптасқан сөз, әр сөздің бөлек мағынасын білген жағдайда да түсініксіз.

Ауызша емес тіл құралында да айырмашылықтар кездеседі. Орыс немесе қазақ халқы машинаны тоқтату үшін қол көтереді, ал француз халқы бұл жағдайда үлкен

саусағын көтеріп баратын бағытын көрсетеді. Сол сияқты сөйлеу этикетінде де көптеген айырмашылықтар кездеседі. Кездескен, қоштасар кезде орыс пен қазақ халқы қол алысса, ал жапондықтар қоштасып, амандасқанда бір біріне иіліп сәлем береді.

Сонымен студенттерге шетел тілін үйретуде қарым-қатынас жасап, толыққанды түсінісіп сөйлесу үшін, сол тілін үйреніп жатқан елдің әлеуметтік мәдениет білімі мен дәстүрін меңгеруі тиіс. Бұдан мынандай қорытынды шығады. Мәдениет пен салт - дәстүрді қоса оқыту жалпы тіл үйрету мен тәрбие беруге көмектесіп қана қоймай, сонымен қатар көптеген толық нақтылы практикалық іс-шаралардың мақсатына жеткізеді.

Ал мұндай нәтижеге жету үшін, оқытушы алдында мынадай мақсат-міндеттер қоюға тиіс:

-өз ойын шет тілінде ауызша, жазбаша түрде дұрыс және өздігінше жеткізе алу;

- беріліп отырған материалдарды сын көзбен, бағалай білу және онымен белсенді жұмыс жасай білу;

-керекті әдебиеттер мен сөздіктерді қолдана білу;

-шешім қабылдап, өз ойын дәлелдей ала білу;

-проекттік жұмыстарды орындап, реферат жасай білу;

-өз бетінше және коллективте жұмыс жасай білу;

Томахин Г.Д. «Лингвострановедение: что это такое?» атты өзінің жұмысында оқытылып жатқан шетел тілінің мәдениетімен танысу бұрынғы заманнан келе жатқан басты міндеттердің бірі деп жазады [5]. Авторлардың ойынша бұл терминнің астында оқушылар сол оқып жатқан тілдің ұлттық мәдениетінің өткені мен қазіргі жағдайын тіл арқылы танысу үрдісі деген түсінік жатыр.

Бұл аспектінің негізгі мақсаты ол тілдік жоғарғы оқу орнының студенттеріне жеке тұлғалық мәдениетаралық қарым-қатынасты еркін меңгеруі болашақта өз ісінің маманы болу үшін дамыту болып келеді. Томахинның көзқарасынша, лингвистикалық дисциплина болып табылады, лингвоелтанудың пәні ұлттық мәдениеттің ерекшеліктерін көрсететін, тіл арқылы оқылатын тілдің фактілері, яғни таңдауға, суреттеуге, презентация қолдануға және лингвоелтанудың материалына лингвистикалық әдістер қолдануға болады [5].

Лингвоелтанудың негізін қалаушылар Е. М. Верещагин мен В. Г. Костомаров осының астарында шет тілін оқудың тапсырмалары мен қажеттіліктеріне бағытталған мәдениеттануды түсінеді [6].

Лингвоелтанымдық күзиреттілік тілдік жоғарғы оқу орын студенттерінің лингвоелтанымдық ой-өріс негізінде толыққанды мәдениетаралық қарым-қатынас орнату барысында лингвоелтанымдық білім, білік, дағды және мотивтерді жүзеге асыру жүйесі ретінде анықталған. Лингвоелтанымдық ақпараттардың құрамында үш: танымдық, праксиологиялық және мотивтік компонент бар деп білуге болады. Тілдік жоғарғы оқу орындары студенттерінің лингвоелтанымдық күзиреттілігін қалыптастыру лингвоелтанымдық ой-өріс негізінде толыққанды мәдениетаралық қарым-қатынас орнату барысында лингвоелтанымдық білім, білік, дағды және мотивтерді жүзеге асыру жүйесіне бағытталған студенттер мен оқытушылар арасындағы өзара белсенді қарым-қатынас үрдісі ретінде қарастырылады. Лингвоелтанымдық күзиреттілікті қалыптастыру үрдісінің қозғалтқыш күші танымдық, праксиологиялық және мотивациялық компоненттерінің арасында қарама – қайшылықтар туындайды. Осы кезде студенттерде шетел тілін оқу үрдісінің жаңа оқу міндеттері ол негізгі лингвоелтанымдық ақпарат пен тәжірибенің жетіспеушілігінен туындайтын қарама-қайшылықтарды қанағаттандыратын шынайы мүмкіндіктерді қолдану мәселелерін шешу.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Қазақстан Республикасында Білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы, «Білім беру жүйесінің дамуы» I том 18 б.

2 Кенджаева Б.Б. «ЖОО студенттердің құзіреттілігін қалыптастыруда оқытушының рөлі» Педагогика мәселері. // Ғылыми–теориялық журнал. №1, 2006. –10б.

3 Құнанбаева С.С. «Қазіргі шеттілдік білім берудің теориясы мен практикасы», Алматы, 2011 ж.

4 Верещагин, Е. М. Язык и культура: Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного Текст. / Е. М. Верещагин, В. Г. Костомаров. 4-е изд., перер. и доп. - М. : Рус. яз., 1990. - 246 б.

5 Томахин Г.Д. «Лингвострановедение: что это такое?» // Иностранные языки в школе, №6, 1996. 15 б.

6 Верещагин, Е.М. Язык и культура: Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного Текст. / Е.М. Верещагин, В. Г. Костомаров. 4-е изд., перер. и доп. - М. : Рус. яз., 1990. - 246 б.

УДК 37.022

ШЕТЕЛ ТІЛІ САБАҒЫНДА ОҚУШЫНЫҢ ӨЗІНДІК ЖҰМЫСЫН ҰЙЫМДАСТЫРУ

Муратбекова Д.М., Сералиева Н.Ж.

І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, dukssmbo@mail.ru

Бұл мақалада оқушылардың шет тілі сабағында өзіндік жұмысын ұйымдастыру туралы қарастырылған. Сонымен қатар өзіндік жұмыстар түрлерінің оқыту барысында маңыздылығы көрсетілген.

В этой статье рассматривается организация самостоятельной работ ученика на уроках иностранного языка. Рассматриваемые виды самостоятельных работ при обучении являются основным и главным залогом при приобретении знаний и усвоения иностранного языка.

This article is about the organization of student's self-work at foreign lessons. The given types of people self-work in teaching are principle and main task in order to have knowledge and master foreign language.

Кілтті сөздер: мегафондық жүйе, глоссарий, конспект, брейн-ринг, силлабус.

Қазақстан Республикасында 2015 жылға дейін білім беру жүйесін дамытудың концепсиясы бүкіл білім беру жүйесін түгелдей қайта құру және жаңарту үрдісіндегі басты әдіснамалық құжат ретінде, қазіргі кезеңде әлемдік кеңістікте жүріп жатқан ағымдардың басты талаптарын басшылыққа қалып отыр. Елбасы Н. Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауында жоғары оқу орындары алдында мынадай міндет қойылған: осы заманғы білім беру мен кәсіптік қайта даярлау, (парасатты экономиканың) негіздерін қалыптастыру, жаңа технологияларды, идеялар мен көзқарастарды пайдалану, инновациялық экономиканы дамыту [1,1].

Жоғары оқу орындары кредиттік оқыту жүйесіне көшкендіктен, олардың алдына болашақ мамандарды кәсіби әректінде өздігінен шығармашылықпен еңбектене алатындай етіп даярлау мақсаты қойылып отыр. Кредиттік оқыту жүйесінің міндеттерінің бірі – оқушылардың өзін-өзі ұйымдастыру, өздігінен білім алу мүмкіндіктерін дамыту болып табылады. Осындай инновациялық білім беру жүйесіндегі өзгерістердің бірі – оқытудың кредиттік жүйесі деуге болады. Оқытудың

кредиттік жүйесіне көшу жағдайындағы басты міндеттердің, қажеттіліктердің бірі-оқушылардың өзіндік жұмысын күшейту болып табылады. Сондықтан оны ұйымдастыру және жүргізу әдісіне еркіне көңіл бөлуді қажет етеді[2, 3].

Шетел тілі сабағында өзіндік жұмысы практикалық міндеттерді іске асырумен, яғни логикалық ойлауды дамытуды қамтамасыз етумен, творчестволық белсенділікті арттырумен, оқу материалдарын меңгеруде зерттеу тәсілін қолданумен байланысты. Шетел тілі сабағында оқушының өзіндік жұмысын үлкен екі формаға бөлуге болады. Бұл –оқытушының жетекшілігімен орындалатын оқушылардың өзіндік жұмысы, яғни аудиториялық оқу сабағы жүргізілу кезіндегі оқушылардың орындайтын өзіндік және аудиториялық сабақтан тыс уақытта оқушылардың өзіндік жұмысы. Оқушының өзіндік жұмысы оқытушының жетекшілігімен аралық бақылау жүргізу кезінде, лекция, семинар сабақтарында жүргізілуге тиісті. Оқушылардың өзіндік жұмысы оқытушының тікелей қатысуымен және белсенді болуы арқылы жүргізілуі қажет[3,32].

Шетел тілі сабағында оқушының өзіндік жұмысын ұйымдастыру және жоспарлау кезінде бірінші кезектегі көңіл аударатын мәселе –үй тапсырмасы, яғни аудиториядан тыс жұмыс. оқушыларда болатын лекцияға үйде, кітапханада бірнеше тапсырманы орындап жасап келуге тиісті. Оқушы лекцияның тақырыбымен танысуы немесе оның негізгі тақырыптарын конспектілеу, глоссарий жасауы және орындауы керек. Оқытушы силлабусты жасау барысында лекция сабағында оқушы өзін қалай ұстауға және оған қалай дайындалуға тиісті сияқты сұрақтарға мұқият жауап беріп, жетекшілік жасауы керек. Ал лекцияның оқытылуы проблемалық тұрғыдан болуы қажет. Лекция оқу барысында тақырыптың ең күрделі сұрақтарына, оқушыларға түсініксіз мәселелерге ғана тоқталғаны жөн. Аудиториялық уақыттың бір бөлігі ғана лекцияны жүргізуге беріледі де, ал қалған бөлігі-өткен материалдарды тиініқты меңгеру үшін оқытушының жетекшілігімен жүргізілетін оқушылардың өзіндік жұмысына арналады. Шетел тілі сабағында оқытушының жетекшілігімен өткізілетін оқушының өзіндік жұмысы семинар практикалық лабораториялық сабақтарда жүргізілуі мүмкін. Мұндағы мақсат оқушылардың білімін жақсарту, нығайту болып табылады.

Кредиттік жүйеде прогрессивті түрде оқытуды ұдайы қолдану қажеттілігі туындайды. Оқытушының жетекшілігімен өткізілетін оқушылардың өзіндік жұмысына барлық оқушылардың қатысуы қажет емес. Оған аса дарынды оқушылардың қатыспауына болады. Әрине, бұл оқушылардың тапсырманы, жұмысты орындауда мүлдем босатылады деген түсінік емес, керісінше олар оқытушылардан қиын, күрделі немесе көлемді тапсырма алуы мүмкін және оны үйде, кітапханада дербес орындайды. Олар оқу процессін жүргізуде оқушылардың көмекшісі ретінде бола алады[4, 25]. Шетел тілі сабағында оқытушының жетекшілігімен жүргізілетін оқушылардың өзіндік жұмысының басқа форма ретінде оқытушының оқу материалдарын меңгеруде қиналатын оқушыларға консультация жүргізілуі болып табылады. Мұндағы мақсат-өткен материалдарды оқушылардың дұрыс меңгеруін, түсінуін қадағалау. Сонымен жоғарыдағы айтқаннан көретініміз, Шетел тілі сабағында оқушының өзіндік жұмысын аудиториялық немесе аудиториядан тыс уақытта ұйымдастыру өзекті мәнділікке ие болуда. Шетел тілі сабағында оқытушының жетекшілігімен жүргізілетін оқушының өзіндік жұмысының тапсырмасы әртүрлі болуы мүмкін; ауызша жауап, реферат қорғау, ойын жүргізу, глоссарий жазу, тақырып бойынша шолу жасау, ситуациялық міндетті шешу, жеке, топ түрінде проект жазу, қатені анықтау және т.б. түрінде. Оқытушының жетекшілігімен өткізілетін оқушылардың өзіндік жұмысын ұйымдастырып, оны жүргізу кезінде оның белсенді түріне мән берген жөн.

Оқытушының жетекшілігімен жүргізілетін оқушылардың өзіндік жұмысының әдістемесі және формасы интерактивтік практикалық іс-қимылға негізделуге тиісті. Ол

әртүрлі болуы мүмкін: іскерлік ойындар, топтық турнир, презентация, брейнг-ринг және т.б.

Осы аталғандардан ішінен оқушылардың логикалық ойын қалыптастыратын, теорияны практикамен ұштастыра алатын, сабақта уақытты тиімді пайдаланатын, активті тану процессін қалыптастыратын, сұрақ бойынша қызығушылық тудыратын түрлерін таңдап, жүргізілуге тиісті. Сонымен бірге, оқытушы лекция, семинар, аудиториядан тыс оқушыларға өзіндік жұмысты өткізу барысында да мақсаттық бағытта жұмыс жүргізу арқылы ситуациялық міндетті қоя алады. Оқытушы лекция сабағындағы теориялық мәселелерді практикамен ұштастырса, дәлелдесе, ол оқушылардың қызығушылығын арттырады. Семинар сабағында жаттығуларды қолдану, оқушылардың білім деңгейін анықтауға мүмкіндік туғызады, оның сол материалды дұрыс меңгергендігі анықталады. Аудиториядан тыс оқушылардың өзіндік жұмысты орындауында да әртүрлі жаттығуларды енгізген жөн.

Жаттығуларды аралық бақылауға да қолдануға да болады. Оқытушы оқушылармен жүргізілетін өзіндік жұмысын жүргізуді жеңілдету және қай түрі тиімді, соны анықтау үшін өзіне кесте жасап алғаны жөн, онда дағдының іскерліктің, әртүрлі мақсаттық бағыттағы сабақ түрінің берілетін тапсырманы, әдістердің қалай ұйымдастырылуы және қолданылуы жоспарланады. Оқушылардың өзіндік жұмысын ұйымдастыру жоғары оқу орындарының негізгі нормативтік құжаттарына, жұмыс бағдарламасына, оқу материалдарына арналған пәннің бөліміне сәйкес өзіндік жұмысты жүргізуді іске асырады. Оқушылардың өзіндік жұмысын кафедра оқытушы-профессорлар құрамы құрастырып жасайды және оған келесі құжаттар кіреді: пәннің оқытудың барлық кезеңіне сәйкес өзіндік жұмыс графигі; типтік және жұмыс бағдарламасының негізгі бөліміне сәйкес тапсырма жүйесі; реферат, баяндама және творчестволық жұмыс тақырыптары; негізгі және қосымша әдебиеттер тізімі; кеңес берудегі көмек түрі; бақылаудың түрлері; баға критерийі, жұмыс көлемінің ұсынылуы, белгілі бір уақытты белгілеу және оны өткізу және т.б. Тақырып, тапсырма, өткізу формасы, сағаты көрсетілген оқушылардың оқытушының жетекшілігімен орындайтын өзіндік жұмысы әрбір пәннің силлабусында болады. [5, 20]

Өзіндік жұмыс оқып жатқан оқушыларға оқу жоспары бойынша әрбір пәннен оқу бағдарламасының негізгі бөлімдеріне сәйкес ұйымдастырылады. Шетел тілі сабағында өзіндік жұмысты жүргізу түрі-консультативтік, интерактивтік болуы мүмкін. Оқытушының жетекшілігімен жүргізілетін оқушылардың өзіндік жұмысын ұйымдастыру сабағы келесі жағдайға байланысты жүргізіледі. Өзіндік жұмысты консультация формасында жүргізу- төмен рейтингісі бар оқитын оқушылардың дайындық деңгейін көтеру мақсатында өткізіледі; Семестрлік тапсырма және курстық жұмыс беріліп, оның орындалуы бақыланады. Ал аудиториядан тыс өзіндік жұмысты жүргізу-библиографиялық мәліметтермен жұмыс істеу, жазбаша жұмыс даярлау (реферат, баяндама, бақылау тапсырмасы, аннотация, дипломдық жұмыстар), виртуалды ақпаратты іздеу (Интернет және локальдық жүйелер арқылы), дербесбейнетаспа (лингфондық жүйе), электрондық курс материалдарын меңгеру (компьютерлік жүйе арқылы), лабораториялық тәжірибені енгізу (арнайы лабораториялар арқылы), теориялық зерттеулерді апробациялау (ғылыми конференция арқылы) және т.б. арқылы іске асырылады.

Сонымен қатар, өзіндік жұмыс сабаққа және емтиханға даярлық процессін де енгізеді. Соңғы нәтижеге жету барысында жүргізілетін өзіндік жұмыс жазбаша және ауызша формада болуы мүмкін.

Білікті, білімді мамандарды даярлауда шетел тілі сабағында оқушының өзіндік жұмысын жүргізуді жақсарту жолдарын іздестіру – шет тілі әдіснамасының күрделі мәселелерінің бірі.

Шетел тілі сабағында жазбаша формада өткізілетін өзіндік жұмыстың нәтижесі конспект, реферат, баяндама, шығармашылық, бақылау, курстық, дипломдық, ғылыми мақала, және т.б. түрде болуы мүмкін. Ал ауызша формадағы өзіндік жұмыстың нәтижесін бақылау-коллективум, конференция, іскерлік ойын, баяндама, шығарма, акпарат, жеке дербес түрде сөйлесу және т.б. түрде болады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қазақстан Республикасының президенті Н. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жодауы. Қазақстан өз дамуындағы жаңа серпіліс жасау қарсаңында Қазақстанның әлемдегі барынша қабілетті 50 елдің қатарына кіру стратегиясы. –Астана, 2006 жылғы 1 наурыз\ \ Егемен Қазақстан, 2006, 2 наурыз. б.2
2. Кредитная система обучения: Опыт внедрения, проблемы и перспективы Под общей редакцией Мырзалиева Б.А. –Шымкент, «Ғасыр-Ш», 2002г. с.225
3. Садықов А.К. Білім беру әдістемесі: дәстүршілдік және жаңа үрдіс\ \ Білім-Образование. Алматы. 2006.-№4 б.32
4. Тлепина Ш.В. оқушылардың өзіндік жұмысы мәселесі \ \ Білім-Образование. – Алматы. 2007.-№5.б.25
5. Қенесбаев І. Қазақ тіл білімі туралы зерттеулер, Алматы қ: Ғылым7, б.22

УДК 378.016:811.111

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СИТУАЦИОННО – МОДЕЛИРУЮЩИХ ТЕХНОЛОГИЙ В ИНОЯЗЫЧНОМ ОБРАЗОВАНИИ

Нургабылова Г.Д.

магистрант КазУМОиМЯ им. Абылай хана, г. Алматы

Мақалада білім берудегі кейс-стади әдісінің мәні мен рөлі қарастырылады. Кейстердің көптеген типтері мен түрлері талданады, кейстердің жасалу технологиялары қарастырылады. Сонымен қатар кейс-стади әдісінің басқа тілде білім беру процессінде қолданылу әдістемесі көрсетілген.

В статье рассматривается сущность и роль метода кейс-стади в образовании. Анализируются различные виды, типы кейсов, рассмотрена технология разработки кейсов и представлена методика применения метода кейс-стади в процессе иноязычного образования.

This article is devoted to the essence and role of the case studies in education. Also the article analyses a variety of types of cases, the technology of development of case studies and the technique of application of the method of case studies in foreign language education. Then we stopped at professionally-relevant skills that enable students to master the various skills and abilities.

Ключевые слова: кейс – стади, профессиональные умения, аналитические умения, коммуникативные навыки, умения самоанализа.

В последние годы все чаще поднимается вопрос о применении новых информационных технологий при изучении иностранных языков. Это не только новые технические средства, но и новые формы и методы преподавания, новый подход к процессу обучения. Основной целью иноязычного образования является формирование и развитие коммуникативной культуры обучающихся, обучение практическому овладению иностранным языком. Современные педагогические технологии, такие, как обучение в сотрудничестве, проектная методика, использование новых информационных технологий, Интернет – ресурсов, помогают реализовать личностно–ориентированный подход в обучении, обеспечивают индивидуализацию и

дифференциацию обучения с учетом способностей студентов, их уровня обученности, склонностей.

Свидетельством интеграционных процессов отечественной высшей школы в европейскую систему образования является широкое распространение метода ситуационного анализа, или, как его еще называют, *метода кейсов*, case-study. Этот метод направлен на совершенствование аналитических способностей будущего учителя ИЯ.

Технология метода ситуационного анализа заключается в разработке модели реальной ситуации, которая содержит в себе некую проблему, требующую разрешения. В процессе решения поставленной кейсом задачи (задач) требуется реализация комплекса профессиональных знаний, умений и навыков. Роль преподавателя заключается в моделировании педагогической дискуссии и организации процесса обучения.

Кейс-метод ассоциируется с такими известными коммуникативными формами работы, как обсуждение (Discussion), сценарий (Scenario), решение проблемных задач (Problem solving), ролевая или деловая игра (Role play), воображаемая ситуация или симуляция (Simulation) [1].

Кейс-метод позволяет успешно интегрировать практику и тренинг во всех четырёх видах речевой деятельности на одном занятии. Каждый кейс содержит конкретную коммуникативную задачу и ставит студентов в ситуацию, когда необходимо организовать дискуссию по проблемным вопросам, а язык используется как инструмент, как средство для достижения цели в ситуации профессиональной коммуникации.

М. Долгоруков относит метод «case study» к «продвинутым» активным методам обучения. Этот метод имеет сильные стороны, к которым можно отнести:

- возможность работы в группах на едином проблемном поле;
- использование краткой информации, снижающей степень неопределенности в условиях лимита времени;
- использование принципов проблемного обучения;
- возможность получения студентами не только знания, но и глубокое осмысление теоретических концепций;
- возможность создания новых моделей деятельности;
- выработку навыков простейшего обобщения информации [2].

Что дает использование кейс-метода в изучении иностранного языка?[3]:

- повышает уровень знания иностранного языка в целом. Использование терминов и их понимание более эффективно, чем простое их заучивание, так как требует умения их использовать;
- развивает творческое мышление, заставляя думать на языке;
- развивает навыки проведения презентации (умение публично представить свою работу на иностранном языке);
- учит формулировать различные типы вопросов;
- развивает умение вести дискуссию, аргументировать ответы, что способствует развитию речи без опоры на готовый текст;
- совершенствует навыки профессионального чтения на иностранном языке и обработки информации;
- учит работать в команде и вырабатывать коллективное решение;
- позволяет полноценно решить индивидуальную и групповую самостоятельную работу студентов.

Разбирая кейс, студенты фактически получают на руки готовое решение, которое можно применить в аналогичных обстоятельствах. Увеличение в «багаже» студента проанализированных кейсов увеличивает вероятность использования готовой

схемы решений к сложившейся ситуации, формирует навыки решения более серьезных проблем.

Метод кейс-стади позволяет студентам овладеть различными навыками и умениями. О.Г. Смолянинова группирует формируемые умения в шесть профессионально - значимых умений: аналитические, практические, творческие, коммуникативные, социальные и самоанализ [5].

Аналитические умения - это умения, позволяющие находить и выделять существенную и несущественную информацию, сравнивать, классифицировать, анализировать, презентовать информацию в своей логике, восстанавливать или реструктурировать текст, относиться к информации критически.

Практические умения формируются в ходе кейса, основанного на реальной проблемной ситуации. Это способность и готовность пользоваться на практике знаниями о бизнесе, менеджменте, экономике, а также практиковать реальный язык делового и профессионального общения. Наличие творческих умений позволяет рассматривать проблему с разных сторон, выдвигать альтернативные решения, принимать неординарное решение и нести за него ответственность.

Коммуникативные умения - это способность и готовность вести дискуссию, соглашаться или отрицать, информировать, убеждать, обсуждать, работать в команде, защищать свою точку зрения, сделать презентацию, составить краткий, но убедительный отчет, вести деловую документацию.

Социальные умения позволяют оценить поведение людей, умение слушать, поддерживать говорящего в дискуссии или аргументировать противоположное мнение в соответствии с требованиями социума. Это умение успешно социализироваться в любом сообществе и решать возникающие моральные и этические проблемы в ситуации профессиональной межкультурной коммуникации.

Умение самоанализа, или рефлексия, - это способность понимать и оценивать мысли и действия свои и другого человека, сделать деятельность предметом анализа, регулирования и контроля.

Метод развивает следующие навыки:

1. *«Аналитические навыки:* умение отличать данные от информации, классифицировать, выделять существенную и несущественную информацию, анализировать, представлять и добывать ее, находить пропуски информации и уметь восстанавливать их, мыслить ясно и логично.

2. *Практические навыки:* пониженный специально по сравнению с реальной ситуацией уровень сложности проблемы, представленной в кейсе, способствует более легкому формированию на практике навыков использования теории, методов и принципов, позволяет преодолевать барьер трудности теории.

3. *Творческие навыки.* Одной логикой, как правило, ситуацию не решить. Очень важны творческие навыки в генерации альтернативных решений, которые нельзя найти логическим путем.

4. *Коммуникативные навыки:* умение вести дискуссию, убеждать окружающих, использовать наглядный материал и ИКТ средства, кооперироваться в группы, защищать собственную точку зрения, убеждать оппонентов, составлять краткий, убедительный отчет.

5. *Социальные навыки:* умение слушать, поддерживать в дискуссии или аргументировать противоположное мнение, контролировать себя и т.д.

6. *Самоанализ.* Несогласие в дискуссии способствует осознанию и анализу мнения других и своего собственного.

В рамках компетентностного подхода применение технологии кейс-стади позволяет достигнуть поставленных результатов и повысить уровень подготовки специалистов нового поколения, обладающих общечеловеческими и

профессиональными компетенциями. Конкурентоспособное предприятие заинтересовано в компетентных, работоспособных, дисциплинированных, приверженных и сопричастных работниках, действующих согласованно для достижения общих целей. Реализуя современные педагогические технологии, высшее образование сможет выполнить задачу, поставленную экономическим сообществом: повысив уровень и качество подготовки специалистов для компаний, выявлять талантливых и перспективных студентов, развивать научно-исследовательскую работу.

ЛИТЕРАТУРА

1. Анисимова Л. А. Технология работы над кейсом в рамках кредитно-модульной системы для формирования и развития коммуникативной компетенции / Л. А. Анисимова // Вестник МГОУ. Серия : Педагогика. – 2011. – № 1.
2. Долгоруков А.М. Case study как способ понимания // Практическое руководство для тьютера системы Открытого образования на основе дистанционных технологий. М.: Центр интенсивных технологий образования, - 2002. С. 21-44
3. Колесник Н П Кейс-стади в интерактивном обучении педагогике /Методические рекомендации – в 2-х частях /41 – СПб НП «Стратегия будущего», - 2006, -с. 198.
4. Михайлова Е.А. кейс и кейс-метод: общее понятия //Маркетинг.1999.№1.-С 109-117.
5. Смолянинова О. Г. Кейс-метод обучения экономике [Электронный ресурс] // Режим доступа <http://lan.krasu.ru/studiessmolyaninova/CASE-TUDY/articles.html>
6. http://www.vshu.ru/lections.php?tab_id=3&a=info&id=2600

УДК 81'25

МЕТОДЫ ЗАПОЛНЕНИЯ “ЛАКУН” ПРИ ПЕРЕВОДЕ ТЕКСТОВ В СФЕРЕ МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАЦИИ

Ли И.В.

магистрантка второго курса КазУМОиМЯ по специальности «переводчик-референт», г. Алматы
lee_irina_vik@mail.ru

Мақалада жазылған мәтіннің өшкен, жыртылған жері, кемістігі жайлы, яғни лакуна жайында айтылған. Мәтіннің кемістігін толтыратын концепциялар, сонымен қатар оның механизмдері мен атқаратын қызметтері анықталған. Сараптамалық талдау арқылы осы ғылымды зерттеуші ғалымдардың зерттемелері салыстырылып жазылған.

В статье глубоко рассматриваются сущность понятия «лакуны», условия концепции заполнения лакун, также определены механизмы и функции лакуны. Аналитический сравнены мнения ученых изучающих лакунологию.

The article considers the essence deeply the concept of "gaps", conditions fill the gaps, also identified the mechanisms and functions gap. Analytical compared the opinions of scientists studying gap.

Ключевые слова: лакуна, сфера межкультурной коммуникации, заполнение лакун, этнокультурный уровень, межцивилизационный уровень, межкультурная компетентность.

Благодаря огромному разнообразию современных теоретических и практических исследований, посвященных глубокому изучению темы о сущности, формировании и развитии лакун, появилось множество различных противоречий, представляющих собой интереснейший предмет для анализа в сфере межкультурной коммуникации.

Причинами возникновения данных противоречий послужили такие характеристики, как разносторонние исследования лакун, а также необратимая «перегруженность» понятия сущности лакун с культурологической и философской точки зрения, что означает становление данного термина объектом многоаспектных дискуссий.

Уже к концу 1990-х годов, как отмечалось в одной из первых работ, раскрывающих базовые концепции лакун, лакуны в качестве «противоречий» в межкультурном взаимодействии обостряют и усугубляют процесс коммуникации. Так называемые «деструктивность» (*Т.Ю. Данильченко*), «непрозрачность» (*Ю.А. Сорокин*) лакун ведут за собой процесс появления состояния, обуславливающего неконтактность языковых и культурных общностей.

Следовательно, отсюда можно заключить выводы о том, что на данном этапе крайне необходимо выявить научный базис заполнения лакун, что, несомненно, позволило бы в будущем разработать наиболее оптимальную концепцию преодоления лакун. В итоге, основное внимание тех, кто в большей степени занимался изучением и анализом сущности лакуны, было сосредоточено не столько на исследовании методов заполнения, сколько на возможности найти ответ на следующий вопрос: почему лакуну заполняют именно таким образом?

Концепция заполнения лакун должна отвечать следующим условиям:

- не отрицать, а обобщать опыт как отечественной, так и зарубежной практики изучения лакун;
- носить междисциплинарный характер;
- обеспечивать полное осмысление методов заполнения лакун, компенсации и их элиминирования;
- фокусировать особое внимание на социально-психологическую структуру и механизм межкультурного взаимодействия различных этносов;
- использовать в качестве опоры принципиальный учет идей синергизма и биокультурной ориентации в межкультурном взаимодействии.

В связи с вышеперечисленными условиями показателен опыт заполнения лакун в межкультурном взаимодействии в реконструкции *И.Ю. Марковиной* и *Ю.А. Сорокина*. Они определяют заполнение лакун как процесс раскрытия смысла некоторого понятия/ слова, принадлежащего незнакомой реципиенту культуре.

Методы заполнения лакун могут иметь различную глубину, в зависимости от типа (характера) определенной лакуны, от вида текста, которому принадлежит лакуна, а также от индивидуальных особенностей получателя, которому текст адресован.

И.Ю. Марковина и *Ю.А. Сорокин* в своем совместном труде «Культура и текст. Введение в лакунологию» попытались обобщить методы заполнения лакун, выделив для них отдельно целую главу. Мало кто мог бы усомниться в том, что благодаря данной работе на вопрос об элиминировании так называемых «темных мест», «пустот», «противоречий» в межкультурном взаимодействии появился развернутый ответ. Согласно словам *Ю.А. Сорокина* и *И.Ю. Марковиной*, заполнение лакун может происходить в процессе взаимодействия и сосуществования языков: лакуны заполняются путем заимствования той или иной единицы [1, с.89]. Следует также отметить, что добавление в текст каких-либо подробных комментариев или детального пояснения к компонентам чужой культуры представляет собой одну из разновидностей заполнения лакун. *Ю.А. Сорокин*, *И.Ю. Марковина* рассматривают комментарий в терминах описания внешнего вида, способа функционирования, сферы применения или значимости для носителей описываемой культуры того или иного ее элемента [1, с. 93]. В результате чего выделяется еще один способ заполнения лакун - примечания, служащие для пояснения трудных для понимания национально-специфических элементов текста [1, с. 95].

Также стоит отметить факт того, что *Ю.А. Сорокин* акцентирует необходимость выделения метода компенсации лакун: для снятия национально-специфических барьеров в ситуации контакта двух культур, т.е. для облегчения понимания того или иного фрагмента чужой культуры в текст в той или иной форме вводится специфический элемент культуры реципиента [1, с. 96]. *Ю.А. Сорокин, И.Ю. Марковина* дополняют и более подробно объясняют суть процесса компенсации лакун, при этом указывая на реалии, уже известные целевому читателю, вследствие чего читатель легче принимает чужую реалию или ситуацию.

«Опорным» компенсационным элементом может служить литературная цитата, ссылка на хорошо знакомое реципиенту произведение отечественной литературы, помогающая точнее понять характер феномена чужой культуры и вызвать нужное к нему отношение [2, с.11].

И.Ю. Марковина, посвятившая множество лет исследованию проблем, связанных с методами заполнения лакун, также является создателем целой программы элиминирования лакун (теории понимания «чужой культуры»), которая соотносится с проявлением социально-психологических структур и механизмов межэтнического взаимодействия.

Теория элиминирования лакун, разработанная *И.Ю. Марковиной*, представляет собой четко организованную систему, имеющей в своем составе и механизмы «отталкивания» и «притяжения», и заполнение лакун. В рамках концепции оформилось представление о том, что механизм «отталкивания» проявляется в фиксации отличия между «своей» и «чужой» культурами, которое оценивается как «неправильное», «странное», «чуждое» [3, с. 38].

Лакуны – это результат «оппозитивного диалога сознаний» (*Ю.А. Сорокин*). На втором этапе, в соответствии с точкой зрения *И.Ю. Марковиной*, активизируется механизм «притяжения», который формирует потребность понять «чужую» культуру, осмыслить выявленные различия между «своим» и «чужим», что и приводит к необходимости заполнения лакун.

Идеи *И.Ю. Марковиной* были далее разработаны ее последователем *Т.Ю. Данильченко*, которая более точно выделяет множество различных ситуаций заполнения лакун при переводе:

- заимствования,
- использование соответствий,
- транслитерация,
- использование более или менее подробных комментариев к элементам чужой культуры,
- дополнительные разъяснения при переводе,
- интерпретация, с помощью примечаний различного характера и объема,
- калькирование,
- одновременное использование приема транскрипции и транслитерации,
- прием описательного или пояснительного перевода,
- учет культурной традиции и социального кода [4, с. 42].

Однако, *Т.Ю. Данильченко* отдает наибольшее предпочтение методу компенсации: «для понимания смысла элементов инородной культуры в нее привносится собственный смысл (элемент культуры реципиента)». Очевидно стремление *Т.Ю. Данильченко* обосновать положение о компенсации лакун в рамках культурной семантики в сочетании с операцией адаптации смысла чужой культуры к смыслу своей культуры. Компенсации могут быть временными сочетаниями, выражениями, объяснениями каких-либо концептов. Как утверждает *Т.Ю. Данильченко*, «словами можно объяснить практически любой концепт и, таким образом, разорвать

«коммуникативный круг», потому что кроме вербального мышления в понимании участвуют и невербальные средства мышления» [4, с. 42].

Учитывая факт совпадения мнений *Т.Ю. Данильченко* с *Ю.А. Сорокиным* и *И.Ю. Марковиной* в признании лингвистической сущности лакуны, обнаруживается что, лакуны обладают статусом особого существования, отличного от материального. В таком смысле восприятие понятия лакуны *Т.Ю. Данильченко* в чем-то сродни «виртуальной единице» *Г.В. Быковой*. Оба определения представляют собой фундамент для теоретической реконструкции программы заполнения лакун.

В результате чего, основой выделения принципов заполнения лакун стало предположение о том, что глубокое рассмотрение сущности понятия «лакуны» должно быть обязательно ориентировано на сферу установок (когнитивная, аффективная, поведенческая), направляющих и регулирующих процесс межкультурного взаимодействия. Таким образом, можно заключить, что в рамках данных типов установок на межкультурное взаимодействие вполне обосновано представление о том, что развитие исследования методов заполнения лакун является именно тем уникальным наследием, которое может вывести отрасль лакунологии на новый уровень.

Исходя из таких выводов, становится очевидным, что заполнение и компенсация в своей основе содержат постулат синергизма и биокультурной ориентации, что является основным содержанием заполнения лакун в межкультурном взаимодействии.

Еще *В.В. Кочетков* однозначно отмечает, что в новой культурной реальности человек оказывается дезориентированным во «множестве символов социального окружения» [5, с. 300].

С позиции *В.А. Ачкасова* биокультурная ориентация есть «целостный набор взаимосвязанных мыслей, чувств и поведенческих репертуаров, который отличается как от доминирующей культуры, так и от жесткой этнически обусловленной идентичности» [6, с.11]. А *И.Г. Балханов*, в свою очередь, аргументированно доказывает органичность биокультурной ориентации как объективного явления в полиэтническом обществе, приводя реальные межэтнические языковые и другие социальные институты, связи и контакты [7, с. 58].

Зарубежные социологи (*Б. Крик* и др.) под биокультурной ориентацией понимают чувство двойной национальности [8, с.91]. В данном случае принцип биокультурной ориентации рассматривается в контексте эмиического подхода к познанию лакуны, т. е. при позитивном сопоставлении родной культуры и «чужой», что позволяет осуществить декатегоризацию восприятия лакуны [9, с.95], т. е. психологическую готовность признать и принять относительность собственной культуры как оптимального понимания мира, принимая психологическую готовность к усвоению еще одной «нормы жизни». С последней автор связывает концентрацию на аспектах, в которых биокультурная ориентация играет скорее существенное, нежели атрибутивное значение.

В свою очередь, идея синергизма, впервые появившаяся в работах *Р. Бенедикт* и развиваемая *А. Маслоу*, предполагает становление высокосинергичного общественного устройства, при котором «эгоизм и альтруизм сливаются таким образом, что возрастает степень межличностного объединенного действия и гармонии в обществе».

Еще *А.П. Садохин* сформулировал и доказал положение о синергичном потоке технологии межкультурной коммуникации, образующем хаотические основания для формирования у коммуникантов межкультурной компетенции [10, с.15]. Эта мысль *Садохина* действительно глубока.

Справедливо указывая на плодотворность идеи синергизма в контексте решения проблем поликультурного общества, *Г.У. Солдатова* полагает, что синергизм направляет на поиски в нем такого баланса этноцентризма и этнического альтруизма, который позволил бы сохранить оптимальный уровень психологической

напряженности, с одной стороны, поддержать культурное и этническое многообразие, с другой – наладить межэтнический диалог и служить интересам всех членов общества. Член одной этнической группы солидаризируется с ценностями другой культуры [11, с. 57].

Важно отметить явное сходство между синергизмом и биокультурной ориентацией, где объединяющим звеном служит максимальное взаимопонимание в процессе межкультурной коммуникации. Корреляция между идеей синергизма и понятием «биокультурная ориентация» становится наиболее репрезентативной в плане элиминирования лакун, и могут вполне претендовать на принципы элиминирования лакун.

Конструктивная сторона учета идей синергизма и биокультурной ориентации в процессе взаимодействия культур заключается в новом структурировании элиминирования лакун. В содержании элиминирования лакун можно проследить несколько слоев (уровней), с каждым из которых связаны соответствующие установки, механизмы и функции лакуны:

1. «Этнокультурный» уровень. Среда, обеспечивающая сохранение и развитие культуры. Речь в данном случае идет о внутреннем слое инфраструктуры культур – среды, условий (гарантий) существования и развития конкретных культур [12, с. 8]. На этнокультурном уровне действует «механизм отталкивания», когда «своя» культура воспринимается как «естественное» и «правильное», а элементы других культур оказываются на противоположном конце оппозиции как «неестественные» и «неправильные» [3, с. 35]. При этом мы особо подчеркиваем, что механизм «отталкивания» включает в себя когнитивный и аффективный компоненты, которые измеряются по шкале приемлемости – неприемлемости, приятен или неприятен данный объект человеку.

2. «Межцивилизационный» уровень. В современном мире развитие культур предполагает их сосуществование. Следует подчеркнуть, что элиминирование лакун осуществляется с учетом культурного детерминизма через механизм «притяжения», компенсацию или заполнение. Благодаря механизму «притяжения» несходство между культурами-коммуникантами компенсируется за счет подбора в «своей» культуре квазиэквивалента, аналога неавтохтонному фрагменту вербального или невербального опыта. Межцивилизационный уровень элиминирования лакун предполагает усвоение новых ценностей, моделей поведения, то есть поведенческую установку [9, с. 38].

Резюмируя сказанное, отметим, что процесс преодоления лакун в межкультурном взаимодействии осуществляется специфическим образом в силу сложной, комплексной природы самой природы лакуны. Как было выяснено, лакуна может быть преодолена при условии, что она базируется на основе принципа биокультурной ориентации, предполагающего изменение отношения к «чужим» в целом, формирование представлений о сложности и многообразии категории «чужих», осуществление декатегоризации [9, с.54].

Исходя из этого, принцип биокультурной ориентации способствует развитию способности к осуществлению эффективной межкультурной коммуникации.

Таким образом, разработанная нами концепция детерминирует логику элиминирования лакуны в межкультурном взаимодействии: уровень (этнокультурный, межцивилизационный), механизм (отталкивание, притяжение), установка (когнитивный, аффективный, поведенческий), принцип элиминирования (синергизм, биокультурная ориентация) и способы элиминирования лакун (заполнение и компенсация).

ЛИТЕРАТУРА

1. Марковина И.Ю., Сорокин Ю.А. Культура и текст. Введение в лакунологию. - М.: ГЭОТАР-Медиа, 2008 - 144с.
2. Ю.А. Сорокин, И.Ю. Марковина. А.Н. Крюков. Этнопсихоллингвистика. - М: Наука, 1988. - 192с.
3. Марковина И.Ю. Прагматические аспекты лакунологии. Теория лакун в исследовании проблем межкультурного общения. // Вопросы психоллингвистики. - 2009. №3. - С. 34-41.
4. Данильченко Т.Ю. Лакуны: философский и теоретико-культурный аспекты. - Краснодар: КГУКИ, 2010. - 48с.
5. Кочетков В.В. Психология межкультурных различий. - М.: ПЕР СЭ, 2002. - 416с.
6. Ачкасов В.А. Этническая идентичность в ситуациях общественного выбора // Журнал социологии и социальной антропологии. - 1999. - Т.2. - С. 11.
7. Балханов И.Г. Двухязычие как составная часть межэтнических отношений. // Байкальские встречи: Культуры народов Сибири: материалы III международного симпозиума. Т. 2. - Улан-Удэ: Издательско-полиграфический комплекс ВСГАКИ, 2001. - 332с.
8. Крик Б. Национальные идентичности в многонациональных и многоэтнических государствах: необычный пример Соединенного королевства // Роль государства в развитии общества: Россия и международный опыт. - М, 1997. - С. 91
9. Гончарова В.А. Национальные социокультурные стереотипы в обучении иностранным языкам (языковой вуз, английский язык): опыт преодоления. - Улан-Удэ: Издательство Бурятского госуниверситета, 2010. - 164с.
10. Садохин А.П. Межкультурная компетентность: сущность и механизмы формирования. - М., 2008. 44с.
11. Солдатова Г.У. Психология межэтнических отношений в ситуации социальной нестабильности. - М, 2001. - 431с.
12. Тульчинский Г.Л. Гуманитарность против гуманизма? // Философские науки. - М.: Гуманитарий, 2008. №12. - С. 7-19

УДК: 373.016:81

ТЕКСТ И ДИСКУРС: СООТНОШЕНИЕ ПОНЯТИЙ

Муратова М.О. - Магистратура

КазУМОиМЯ имени Абылай хана, Алматы

Научный руководитель: к.п.н., проф. **Кузнецова Т.Д.**

Шектес лингвистикалық ұғымның (мәтіннің және дискурстың) ара-қатынасының қандайшама мағынаны ең дәйекті және қайшылықсыз оның берілуі үшін бар дискуссиялық сұрағы қарастырылатын. Айқындау амалы айтылмыш ара-қатынасы арқылы мәтіннің және дискурстың ұғымының айқындаушылығының жүйесінде болып жатады. Дискурстың шешімі сұрақтың арнасында ұсынылады.

В статье рассматривается дискуссионный вопрос соотношения смежных лингвистических понятий (текста и дискурса), имеющий принципиальное значение для наиболее последовательной и непротиворечивой их трактовки. Делается попытка выявить данное соотношение посредством детерминации понятий текста и дискурса в системе языка/речи. Предлагается определение дискурса в русле решаемого вопроса.

The article deals with the knotty issue of the closely related linguistic notions (text and discourse) correlation having crucial significance for their coherent and noncontroversial treatment. The author aims at revealing their correlation by means of determining the text and discourse notions

in language/speech system. A definition of discourse is proposed within the framework of the problem solved

Ключевые слова: Текст, дискурс, язык, речь, система языка, система речи, текстуальный анализ, дискурсивный анализ.

Вопрос о соотношении текста и дискурса является спорным в современной лингвистике. Вместе с тем, он имеет принципиальное значение для трактовки этих понятий, которая, кстати, также далеко не однозначна. Бесспорно лишь то, что текст и дискурс - смежные понятия. Как показывает обзор научной литературы, большинство определений дискурса даётся через текст, но, чаще всего, текст, осложнённый некоторыми характеристиками: «Дискурс - это текст...». (Есть, конечно, работы, где термины «текст» и «дискурс» используются как тождественные, взаимозаменяемые [1, 528]. Но это, по нашему мнению, неправомерно, в силу хотя бы того, что нецелесообразно обозначать одно явление разными терминами. Кроме этого, не во всех контекстах возможна их взаимная замена). Поэтому, на наш взгляд, наиболее логично выстраивать рассуждение от определения текста через выяснение соотношения текста и дискурса к определению дискурса.

Разногласия в трактовке текста во многом обусловлены неоднозначным пониманием его статуса по отношению к дихотомии язык / речь, идущей от В. фон Гумбольдта и научно обоснованной Ф. де Соссюром. Как известно, Ф. де Соссюр, говоря о речевой деятельности (*langage*) как о совокупности всех языковых явлений, выделяет в ней две основные составляющие - язык, *langue* (собственно язык) и речь, *parole* (конкретные речевые акты) и признаёт за языком социальный, устойчивый, системный характер, а за речью - индивидуальный, свободный характер [2, с. 21-23]. Последние характеристики в современной лингвистике поддаются некоторой корректировке. Так, речь считают системной и социальной. Л.В. Щер-ба, говоря о трёх аспектах языка (речевая деятельность - «процессы говорения и понимания»; языковая система - «словарь и грамматика»; «языковой материал» - «совокупность всего говоримого и понимаемого в определённой конкретной обстановке в ту или иную эпоху жизни данной общественной группы» [2, с. 24-26]), уточняет дихотомию Ф. де Соссюра (язык / речь как процесс / речь как результат).

Текст относят то к сфере языка (узколингвистический подход) [1, с.-529], то - чаще - к сфере речи (Л.М. Васильев, И.Р. Гальперин, Е.А. Реферовская, Т.В. Матвеева, Е.В. Ерофеева, А.Н. Кудлаева, В.Г. Костомаров, Е.А. Баженова, М.П. Котюрова, Н.С. Валгина, К.А. Филиппов и др.). Первая трактовка исходит из понимания текста как единицы высшего уровня языковой системы (в традиционном понимании языковой системы), ограничивается анализом формально-грамматической структуры текста - типов внутритекстовых связей, средств их реализации [1, с. 528-529]. Но совершенно очевидно, что анализ текста не может быть ограничен только его грамматикой, так как такой подход нивелирует многие свойства текста, в первую очередь, коммуникативные. Помимо этого, по замечанию исследователей, смысл текста не сводится к сумме значений составляющих его языковых единиц, он значительно шире, так как осложнён индивидуальными интенциями, экстралингвистическими знаниями. И в этом - качественное отличие от языковых единиц [1, с. 530]. В этом, с другой стороны, - сходство текста с признанной речевой единицей, высказыванием, которое так же «строится не по принципу аддитивности, сложения составляющих его значений, а по принципу интегративности» [3, с. 77].

Кроме того, узкое, языковое понимание текста противоречит самому механизму функционирования языка. Первично, текст - это результат индивидуальной речевой деятельности. По мнению многих учёных, мы выражаем мысли посредством не отдельных высказываний, а целых текстов. И если признать вслед за Ф. де Соссюром

историческую первичность речи по отношению к языку [2, с. 27], то именно текст обуславливает саму языковую систему, являясь (уже не в индивидуальном, а в обобщённом виде), согласно определению Л.В. Щербы, «языковым материалом». Л.М. Васильев представляет механизм функционирования языка следующим образом: «речевая деятельность ^ тексты ^ языковая система ^ речевая деятельность ^ тексты и т. д.». Продуктом речевой деятельности являются тексты, имеющие индивидуальный характер; социально обобщая тексты, мы получаем абстрактную языковую систему; она даёт возможность, средства для дальнейшей речевой деятельности [3, с. 19-20].

Дискурсология и интернет-коммуникация. Следует упомянуть о третьей точке зрения на определение языкового / речевого статуса текста, признающей его двойственную соотнесённость: «Конкретный, индивидуальный текст есть единица речи... текст как единица языка может быть определён как то общее, что лежит в основе отдельных конкретных текстов, то есть, так сказать, «схемы построения» или «формулы строения» текста или текстов разных типов» [5, с. 7]. В принципе, такое понимание могло бы быть приемлемым (при традиционном подходе к системе языка), если бы не обозначенное выше свойство интегративности значения текста.

Выход за рамки языка в понимании текста позволяет рассматривать его с точек зрения разных направлений: психолингвистического (О.С. Зорькина и др.), коммуникативно-прагматического (Н.С. Валгина, О.Л. Каменская, Ю.Н. Земская, И.Ю. Качесова, Л.М. Комиссарова, В.И. Шаховский и др.), стилистического (В.В. Одинцов, Т.В. Матвеева, Н.И. Клушина, В.Г. Костомаров и др.); семиотического (Т.М. Николаева и др.).

Второй важный для нас спорный вопрос - соотнесение текста с оппозицией «устная / письменная форма речи». Известна точка зрения, согласно которой текстами целесообразно считать лишь зафиксированную на письме речь (И.Р. Гальперин, В.В. Богданов, Т.И. Попова и др.). При этом в состав текстов не включается фиксация звучащей речи на электронных носителях. Лишь в письменном тексте, по мнению учёных, проявляются в полной мере все его признаки. И.Р. Гальперин рассуждает о том, что наблюдения над функционированием языка - это поиск в нём закономерностей, «островков организованности». Текст, являясь таким «островком организованности», «результатом сознательной обработки языкового выражения», должен быть лишён спонтанности [4, с. 11, 15]. Именно с этим связана привязка текста к письменной форме, которая, в отличие от устной, характеризуется подготовленностью, продуманностью.

Большинство учёных совершенно справедливо охватывают понятием текста и письменную, и устную формы реализации речи.

Важными для решения нашего вопроса - соотношение текста и дискурса - является определение существенных определяющих признаков текста, что будет способствовать более осмысленному разведению этих понятий. Так же, как у разных исследователей отличаются определения текста, варьируется и набор определяющих текстовых признаков, что во многом обусловлено аспектом освещения текста. При всём разнообразии этих признаков абсолютное большинство учёных говорит о следующих: структурная формально выраженная связность (когезия), содержательная целостность (когерентность), смысловая и композиционная завершённость. Более избирательно говорят о таких характеристиках, как: содержательность (информативность) (А.И. Горшков, Н.И. Клушина и др.); смысловое единство (В.В. Одинцов, А.И. Горшков, В.Г. Костомаров и др.); структурность (упорядоченность, системность) (А.И. Горшков, В.Г. Костомаров, И.Р. Гальперин, В.И. Шаховский, Ю.А. Сорокин, И.В. Томашева, Ю.Н. Земская, И.Ю. Качесова, Л.М. Комиссарова и др.); отграниченность (отдельность, обособленность) (А.И. Горшков, Т.В. Матвеева, О.Л. Каменская и др.); соотнесённость со стилями и жанрами (А.И. Горшков, И.Р. Гальперин и др.); интертекстуальность (Н.И.

Клушина, Т.М. Николаева, В.Г. Костомаров и др.); коммуникативная значимость (Т.М. Николаева, Н.С. Валгина, И.Р. Гальперин и др.); прагматическая установка и интенция (Н.И. Клушина, И.Р. Гальперин, Т.В. Матвеева и др.); двунаправленность (на адресата и воспринимающего адресанта) (Н.С. Валгина, Т.В. Матвеева и др.); восприятие текста рецепиент-том (Н.И. Клушина, Т.М. Николаева, Н.С. Валгина и др.); экстралингвистический фон (В.Г. Костомаров, В.И. Шаховский, Ю.А. Сорокин, И.В. Тома-шева и др.).

С учётом всего сказанного, согласимся со следующим определением текста, предложенным Л.М. Васильевым: «Текст - структурно организованная и по форме и по содержанию совокупность речевых актов, характеризующаяся цельностью, законченностью и коммуникативной мотивированностью, т.е. уместностью, целесообразностью и целенаправленностью» [3, с. 20]. В этом определении, во-первых, отражена речевая сущность текста; во-вторых, не содержится ограничений по признаку формы речи (устной/письменной); в-третьих, отражены существенные признаки текста.

Перейдём к вопросу о соотношении понятий «текст» и «дискурс». Всё множество трактовок этого вопроса, на наш взгляд, исходит из того, как исследователи вписывают понятия текста и дискурса в системы языка/речи.

Высказывается мнение, что дискурс является третьим членом оппозиции язык/речь. Об этом заговорил ещё в 1940-х гг. бельгийский лингвист.

Э. Бюиссанс. Он вводит в бинарную соссюр-скую оппозицию новый элемент - дискурс, определяя его как некий проводник между абстрактной языковой системой и живой речью; как механизм актуализации языка в речи. Дискурс - «нечто парадоксальным образом и «более речевое», нежели сама речь, и одновременно - в большей степени поддающееся изучению с помощью традиционных лингвистических методов, более формальное и тем самым «более языковое»» [9]. Такое понимание сопряжено со сведением дискурса к диалоговому взаимодействию как обмену репликами. С этим можно связать известное противопоставление дискурса/диалога тексту/монологу, что совершенно неприемлемо, поскольку мы считаем (в духе М.М. Бахтина, Э. Бенвениста), что любой текст, по большому счёту, - это диалог (даже если собеседник потенциален, а его реакция - замедленного действия). Наиболее общепринята точка зрения, согласно которой дискурс соотносим со вторым членом пары язык/речь. Но трактуют это соотношение по-разному. Всё зависит от того, какой аспект речи берётся за отправную точку анализа.

1. Исходит из понимания системности, структурированности речи. Существует распространённое мнение, что текст - это языковая единица, а дискурс - речевая. Такое противопоставление максимальных единиц языка и речи, казалось бы, логично завершает оппозицию более мелких единиц: фонема - звук; морфема - морф, лексема - словоформа, предложение - высказывание, текст - дискурс. Наверное, с обозначенной оппозицией связано предложенное Т. ван Дейком и достаточно распространённое мнение о тексте как абстрактной сущности, актуализирующейся в дискурсе [6]. Такое понимание противоречит принятой нами точки зрения о тексте как речевой единице, продукте речевой деятельности.

2. Исходит из трактовки дискурса как речи звучащей, связанной лишь с устной формой передачи информации. Текст при этом соотносится с письменной формой. Отсюда - провозглашаемая рядом учёных оппозиция «письменный текст vs устный дискурс», а также разграничение лингвистики (письменного) текста и дискурс-анализа (устной речи) [4, с. 87-88]. Такое понимание восходит к англоамериканской лингвистической традиции, где предметом дискурс-анализа выступает устный диалог.

3. Исходит из отождествления дискурса речи в широком (соссюр-ском) её понимании - как процесса и результата («речевой деятельности» и «языкового материала» в триаде Л.В. Щербы). Следствием такого понимания является возведение

дискурса до статуса родового понятия, объединяющего речь (устную) и текст (письменный) [4, с. 89-90; 2, с. 4-6]. Последние две трактовки неприемлемы в силу сужения рассматриваемых понятий (речь, дискурс, текст), сведения их к одной из форм (устной/письменной).

4. Исходит изначально из соотнесения дискурса с речью в её процессуальном аспекте (речевой деятельностью, по Л.В. Щербе). Это даёт основание значительной части исследователей считать правомерным соотношение дискурса/текста как процесс/результат процесса (В.Е. Чернявская, Т.В. Милевская, Е.С. Кубрякова, О.В. Александрова, Н.В. Петрова, В.З. Демьянков, А.В. Зеленщиков и др.). Считается, что это не противоречит самой этимологии слов «дискурс» («бег в разных направлениях», то есть процесс) и «текст» («ткань, сплетение, соединение», то есть предмет, результат действия). При подобном понимании, на наш взгляд, затрудняется сам анализ дискурса, так как совершенно неясно, что будет являться предметом подобного анализа. Кроме того, по справедливому замечанию К.Я. Сигала, «с онтологической точки зрения результат любой человеческой деятельности, в том числе и речевой, не может быть принципиально отчужден от самой деятельности и ее закономерностей, а его структура в известном смысле обусловлена структурой его продуцирования» [5, с. 42]. Наверное, осознавая это, обозначенную трактовку часто логически доводят до понимания текста как части дискурса, возводя дискурс до статуса речи в широком понимании, разграничивая при этом его процессуальный и результативный аспекты (дискурс как процесс - собственно дискурс; дискурс как результат - тексты, а также их совокупность) (В.В. Красных, Е.С. Кубрякова, О.В. Александрова, Н.В. Петрова, В.Е. Чернявская, Т.В. Милевская и др.). Тогда в плане анализа всё встаёт на свои места: исследование дискурса включит анализ текста (с его текстовыми характеристиками) плюс «процессуальные признаки» - анализ когнитивных механизмов его порождения и восприятия, коммуникативных условий его осуществления, ситуации его протекания [5, с. 129; 18, с. 231-232]. Но понимание дискурса как результата даёт отождествление терминов «текст» и «дискурс» (дискурс-результат = текст). В тексте как результате дискурса-процесса, по логике, должны реализоваться все «процессуальные дискурсивные признаки», и поэтому текст в таком понимании - это больше, чем текст, он приравнивается дискурсу.

5. Исходит из соотнесения дискурса с речью как результатом («языковым материалом», по Л.В. Щербе). Дискурс понимается как некоторая структура, большая, чем текст - совокупность текстов. Текст при этом определяется в качестве минимальной единицы иерархической структуры дискурса [8, с. 28-36]; либо «составного элемента дискурса, соотносящегося с соответствующей ментальной сферой», включённого в данный дискурс, наряду с другими текстами, на основе тематической или коммуникативно обусловленной общности [5, с. 24]. Но понимание дискурса как совокупности текстов, по большому счёту, не разводит понятия текста и дискурса, а напротив, максимально сближает. Чтобы избежать такого нежелательного сближения понятий, против которого мы высказывались изначально, рассмотренную точку зрения (дискурс как результат речевой деятельности) необходимо уточнить. Здесь, по нашему мнению, поможет трактовка дискурса не в качестве текста и не в качестве совокупности текстов, а в качестве максимальной единицы текста, а именно - «интерпретированного автором или читателем (читателями) текста, т. е. такого текста, который понимается (мыслится) с учётом социальных, ситуативных, коммуникативных, культурных и иных условий (предпосылок) его порождения (создания) и функционирования» [3, с. 20-21]. Такая точка зрения хороша тем, что она логично возводит дискурс. Дискурсология и интернет-коммуникация до максимальной единицы анализа текста, анализа высшей стадии, дискурсивного анализа. Дискурс-анализ начинается с анализа текста, основывается на нём. Текст

становится дискурсом, когда мы переходим от анализа текстовых признаков (о которых говорилось выше) к их дискурсивному освещению. В связи с этим правомерен вопрос: где заканчивается текстуальный анализ и начинается дискурсивный? По замечанию В.Е. Чернявской, на уровне анализа текста «устанавливается коммуникативная функция текста, его коммуникативные центры, выявляется, что сообщается в тексте, кому адресовано сообщение, как актуализируется в текстовой ткани адресат, каковы стратегии тематического развёртывания, обеспечивающие связь отдельных высказываний между собой и их тематическую прогрессию, как актуализируются определённые сегменты знания и т. п.». Анализ дискурса начинается «с проецирования на элементы содержательно-смысловой и композиционно-речевой организации текста психологических, политических, национально-культурных, прагматических и других факторов» [2, с. 78-79]. Таким образом, в центре внимания дискурсивного анализа - максимально объёмная интерпретация текста, достигаемая посредством привлечения в ход интерпретации экстралингвистического контекста, основанная на учёте когнитивных процессов порождения и восприятия текста, прагматических параметров, связи с другими текстами. Итак, мы считаем, что и текст, и дискурс правомерно считать результатами речевой деятельности. Дискурс понимается нами как максимальная единица текста, предмет дискурсивного анализа. Дискурс, таким образом, будет обладать всеми текстовыми признаками, но рассматриваться они будут под призмой дискурс-анализа, то есть с учётом механизмов порождения и восприятия текста, коммуникативной ситуации, а также в свете широкого экстралингвистического и интертекстуального контекста. Вместе с таким пониманием не следует отказываться от определения дискурса как определённой совокупности текстов, с тем лишь уточнением, что это совокупность текстов дискурсивного уровня, то есть уровня дискурсивного анализа. Итак, в результате прослеженного нами соотношения понятий текста и дискурса намечилось два определения дискурса: дискурс как дискурсивный текст, то есть текст-дискурс, и дискурс как тип дискурса. Это позволяет определить дискурс следующим образом. Дискурс - это 1) текст, соотносимый с ситуацией общения (с историческим, социально-культурным, политическим, идеологическим, психологическим и др. контекстом), с системой коммуникативно-прагматических установок, с когнитивными процессами его порождения и восприятия; интегрированный в интертекстуальное пространство (дискурс как дискурсивный текст, текст-дискурс); 2) дискурс - это совокупность обозначенных текстов, основанных на общности некоторых признаков (дискурс как тип дискурса). Таким образом, обращение к выявлению соотношения понятий текста и дискурса имеет определяющее значение как для теории текста, так и для теории дискурса. Предложенный нами ход рассуждений - от определения текста, через выявление соотношения текста и дискурса, к определению дискурса - позволяет прийти к наиболее последовательному и непротиворечивому пониманию природы рассматриваемых понятий.

ЛИТЕРАТУРА

1. Баженова, Е.А. Текст / Е.А. Баженова, М.П. Котюрова // Стилистический энциклопедический словарь русского языка / под ред. М.Н. Кожинной. - М.: Флинта: Наука, 2006. - С. 528-533.
2. Богданов, В.В. Текст и текстовое общение: учебное пособие / В.В. Богданов. - СПб.: СПбГУ, 1993. - 67 с.
3. Васильев, Л.М. Общие проблемы лингвистики: теория и методы: учебное пособие / Л.М. Васильев. - Уфа: РИЦ БашГУ, 2012. - 206 с.
4. Гальперин, И.Р. Текст как объект лингвистического исследования / И.Р. Гальперин. -М.: Ком Книга, 2007. - 144 с.

СПОРТ И КУЛЬТУРА

ӘОЖ 612.825.8

СЫРТҚЫ ТЫНЫС ФУНКЦИЯСЫНЫҢ МАЗМҰНЫ ЖӘНЕ ОНЫ СПОРТШЫЛАРДА ЗЕРТТЕУДІҢ КЛИНИКАЛЫҚ-ЗЕРТХАНАЛЫҚ ӘДІСТЕРІ

Қалибаева Қ.Қ. - магистрант

І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қаласы

Мақала спортшылар артериялық қанының оттектен қанығуын және тіндеріндегі дене жаттығулары қарқындылығына тәуелді тотықтандыру-қайта құрылу процестерінің сыртқы тыныспен қамтамасыз етілуі туралы жазылған. Сыртқы тыныстың маңызды көрсеткіші ретінде оксигемометрия әдісі сипатталған. Артериялық қанның оттекке қаныққандық мөлшері организмнің функционалдық күйін анықтау үшін бапкерлер мен спорт дәрігерлеріне оксигемометрия маңызды сынама екені көрсетілген.

Статья посвящена зависимости насыщения артериальной крови и окислительно-восстановительных процессов в тканях организма спортсменов от величины физических нагрузок, связанных с внешним дыханием. Для тренеров и спортивных врачей одним из показателей насыщения крови кислородом является оксигемометрия, необходимая для оценки функционального состояния организма.

The article is devoted for depending saturation of arterial blood, and redox processes in the body tissues of athletes on the value of physical activity associated with the external breathing. For coaches and sports doctors one of the indicators of blood oxygen saturation is oximetry, which necessary to evaluation the functional state of the organism.

Кілт сөздер: сыртқы тыныс, ішкі тыныс, организм, оксигемометрия, альвеолярлық-капиллярлық мембрана, газдар диффузиясы, альвеолдар, зат алмасуы, газдар алмасуы, өкпенің тіршілік сыйымдылығы, бұлшық еттер тіндері, тотықтану-қайта құрылу процестер

Тыныс адам организмнің оттекке қажеттілігін қанағаттандыратын физиологиялық процес. Тыныс үш жүйенің үйлесімді қызметімен іске асады, олар тыныс, қанайналым және қан жүйесі. Тынысты ішкі және сыртқы деп бөліп қарайды. Сыртқы тыныс қоршаған ауадағы және қандағы газдардың алмасуы. Ішкі тыныс капиллярлар қаны мен жасушалар арасындағы газдардың алмасуы.

Дене тәрбиесі мен спорттық медицинада негізінен сыртқы тыныс қызметі зерттеледі. Сыртқы тынысты зерттеу әдістері қарапайым және қолжетімді келеді. Сыртқы тынысты шартты түрде екі кезеңге бөледі. Бірінші кезеңіне сыртқы орта ауасы мен өкпе альвеолдары ауасы арасындағы газдардың алмасуын жатқызады. Екінші кезеңіне өкпе альвеолдары ауасы мен капиллярлар қаны арасындағы газдардың алмасуын жатқызады.

Сыртқы тыныстың бірінші кезеңі өкпенің желденуімен байланысты. Желденудің міндеті дем алған кезде оттекке бай сыртқы орта ауасын өкпеге кіргізу, ал дем шығарған кезде көмірқышқыл газына бай өкпе ауасын сыртқа шығару. Сыртқы тыныстың екінші кезеңі оттектен көмірқышқыл газдарының альвеолярлық-капиллярлық мембрана арқылы диффуздалуымен байланысты. Сыртқы тыныстың екі кезеңі нәтижесінде капиллярлармен өкпеге келген веноздық қан оттекке қанығады, көмірқышқыл газынан арылады, үлкен қанайналымының қаны артериялық болып саналады [1].

Газдарды альвеолярлық-капиллярлық мембрана арқылы диффуздайтын күшті парциальдық қысым деп атайды. Парциальдық қысым ауа құрамындағы әрбір жеке газдың меншікті қысымы. Мембрананың екі жағындағы парциальдық қысым айырмашылығы газдарды ерсілі-қарсылы өткізеді. Қалыпты жағдайда артериялық қан 96-98% оттектен қанығады. Дені сау адам қанындағы оттектің мөлшері 16-22 көл% [2].

Сыртқы тыныс функциясын бағалауға кіріскен кезде қанайналым, қан және жүйке жүйесі функцияларын ескеріп отырып зерттейді. Клиникалық зерттеуді анамнезден немесе сыртартқыдан бастайды. Сыртартқыда мынадай сұрақтар қойылады: жанұяда туберкулезбен ауырғандары болды ма-жоқ па; өзі қандай өкпе ауруларымен ауырған; өкпесі қабынып ауырды ма-жоқ па; тұмаумен қанша рет ауырған; кешке қарай субфебрильді температура, жөтел, еңтігу бола ма-жоқ па.

Тыныштық күйде адам минутына 14-16 рет дем алып-дем шығарады. Спортшы емес адамдардың дем алуы мен дем шығаруына қарағанда, спортшылардың дем алуы мен дем шығаруы сирегірек болады. Тыныс жиі және үстірт болса, еңтігу деп аталады. Тыныстану түрлері кеуделік, құрсақтық және аралас деп ажыратылады. Ауа өткізгіш жолдарымен және альвеолдармен жүрген ауа дыбыстар шығарады. Сол дыбыстарды арнайы фонендоскоппен тындайды. Дыбыстар мінездемесі ауа өткізгіш жолдарының жағдайына байланысты. Қалыпты жағдайда везикулярлық тыныс деп аталатын дыбыс естіледі. Бронхылар мен альвеолдарда дертті процестер пайда болса, кеудеден түрлі сырылдар естіледі.

Құрал-жабдықтармен зерттеу әдістері үш топқа бөлінеді. Бірінші топ әдістерімен өкпенің желденуі зерттеледі. Екінші топ әдістермен газдар диффузиясы зерттеледі. Үшінші топ әдістерімен артериялық қанның оттегімен қанығуы зерттеледі. Бұл үшін оксигемометрия қолданылады. Әдіс тек дәрігерлерге ғана құнды емес, бапкерлерге де өте пайдалы көрсеткіш болып келеді. Желденуін сипаттайтын параметрлер болып өкпенің көлемдері, дем алу мен дем шығару қуаты, тыныс бұлшық еттерінің күші, тыныстың жиілігі мен тереңдігі жатады [3].

Өкпе көлемдеріне жалпы сыйымдылығы, оны құрайтын тіршілік сыйымдылығы мен қалдық көлемі, тыныстың минуттық көлемі, өкпенің максималды желденуі кіреді. Өкпенің тіршілік сыйымдылығы максималды терең дем алған соң, зерттелушінің максималды терең дем шығарғандағы ауасының көлемі. Өкпенің бұл көрсеткіші спирометрмен өлшенеді.

Дені сау ересек адам өкпесінің тіршілік сыйымдылығы жалпы көлемінің 75-80% құрайды, ал 20-25% қалдық көлемі құрайды. Қалдық көлем қанша көп болса, альвеолярлық ауада қажетті парциальды қысымды ұстап тұру үшін сонша көп ауа жұту керек. Сондықтан қалдық көлемі үлкен және соған орай өкпесінің тіршілік сыйымдылығы аз адамда, әдетте еңтігу пайда болады [4].

Қорытындылай айтқанда, альвеолярлық ауа құрамының тұрақты болуы, қалдық көлем мөлшеріне байланысты. Сондықтан қалдық көлемді анықтау дене тәрбиесі мен спорт медицинасында өте маңызды.

Өкпе ауасының мөлшері көптеген факторларға тәуелді: кеуденің көлеміне, қабырғалар мен көк еттің қозғалмалылығына, өкпе тінінің созылмалылығына, тыныс бұлшық еттерінің күшіне, ауа өткізгіш жолдарының жағдайына. Өкпенің барлық көлемдерінің физиологиялық маңызы бар. Дем алудың резервтік көлемі, тыныстық көлем мен дем шығарудың резервтік көлемі, өкпенің тіршілік сыйымдылығын құрайды. Әртүрлі адамдарда және организмнің түрлі жағдайларында осылардың пайыздық ара-қатынасы бірдей емес: дем алудың резервтік көлемі 55-60%, тыныстық көлемі 10-15%, дем шығарудың резервтік көлемі 25-30%. Өкпенің желденуіне тыныс бұлшық еттерінің күші әсер етеді. Дем шығаруға қатысатын бұлшық еттер күшін күшенген кезде өлшейді. Ауыз қуысында қысым қанша көп жасалса, дем шығарушы бұлшық еттер күші сонша жоғары болады. Бұл көрсеткіш пневмотонометрмен өлшенеді. Өкпенің желденуін тыныстың минуттық көлемі сипаттайды. Тыныштық күйде тыныстың минуттық көлемі 4-10 л, қызу дене жұмысы кезінде 20-25 есе өседі де, 150-180 л дейін жетеді. Тыныс көлемінің орташа шамасы 300-900 мл [5].

Тыныстың минуттық көлемі дем алудың тереңдігі мен жиілігіне тәуелді. Дем алу мен дем шығарудың ара қатынасы тыныс циклы деп аталады. Дені сау адамда дем

шығарғаннан кейін тыныс циклында ұзақтығы әрқалай тыныс паузасы пайда болады. Тыныс паузасының болуы немесе болмауы және оның шамасы сыртқы тыныс жүйесінің функциялық күйіне байланысты. Сондықтан ол тіпті бір адамның өзінде де пайда болып және жоғалып кетуі мүмкін. «Дем алу – дем шығару» қатыстылығы 1:1,1, яғни дем алу дем шығарудан қысқа.

Альвеолярлық ауа мен капиллярлар қаны арасындағы газдар алмасуы болып келетін сыртқы тыныс функциясының екінші кезеңін бағалау үшін, сіңірілген оттег пен шығарылған көмірқышқыл газын анықтаудың маңызы зор. Сіңірілген оттекті, шығарылған ауа газдарын талдау арқылы анықтауға болады. Мұны ашық әдіс деп атайды. Мұнда зерттелуші сыртқы ауаны қабылдайды және оны Дуглас қабына қайта шығарады.

Белгілі бір уақыт ішінде деммен шыққан ауаны қапқа жинайды да, ондағы оттег пен көмірқышқыл газын арнайы құралмен анықтайды. Деммен кірген және шыққан ауадағы оттег пен көмірқышқыл газы концентрациясының айырмашылығы, сіңген оттектің және бөлінген көмірқышқыл газы мөлшерін есептеуге мүмкіндік береді. Атмосфералық ауада оттег пен көмірқышқыл газы тұрақты: оттег 20,93%, көмірқышқыл газы 0,02-0,03% (іс жүзінде ол нөлге тең). Деммен шығарылған ауа ішіндегі оттег пен көмірқышқыл газын заманауи құралдармен анықтау қиындық туғызбайды. Сіңірілген оттег пен бөлініп шығарылған көмірқышқыл газын тыныштық күйде, жұмыс кезінде және қайта құрылу процесінде тынымсыз зерттеуге мүмкіндік беретін ПТИ-1 типті құрал әсіресе құнды. Басқа типті талдаушы құралдар бір сәтте алынған ауа үлгісінен газды анықтайды. Олардың басқалар алдында артықшылығы, шамалы көлемі мен салмағында (бірнеше килограмм). Сондықтан оларды стадионда, спорт залында және тағы басқа жерде қолдануға болады. Мұндай құралдың бірі оттекті талдағыш ММГ-7, көмірқышқыл газын талдағыш ГУХ-1 болып келеді [6].

Қазіргі заманда оттекті максималды тұтыну көрсеткішін анықтау кең тараған. Осы көрсеткіш организмдегі аэробтық процестердің жалпы көрсеткіші. Оттекті максималды тұтыну дәрежесі сыртқы тыныс жүйесінің функциялық күйіне, өкпенің диффуздық мүмкіндігіне, өкпе қанайналымының жағдайына байланысты.

Оттекті максималды тұтынудың тура әдісі бар. Әдіс оттекті тұтыну мөлшерін жұмыс қуатымен сәйкестендіруді көздейді. Жүрек соғысы жиілігі минутына 170 ретке жеткен жағдайда оттекті максималды тұтыну болатыны тәжірибеде анықталған. Тұтынған оттег мөлшері Астранд ұсынған арнайы номограммамен есептеп шығарылады. Оттекті максималды тұтынуды PWC₁₇₀ сынамасы арқылы да табуға болады [7].

Тұжырымдай келе, артериялық қанның оттегпен қанығуын және организм тіндерінің тотықтану–қайта құрылу процестерін қамтамасыз ету сыртқы тыныстың маңызды функциясы екені белгілі болды. Осы сияқты маңызды тыныс көрсеткіштерінің бірі артериялық қанның оттегке қаныққанын оксигеметрия әдісімен анықтауға болады. Ал дене жүктемесі кезінде артериялық қанның оттегке қанығуын зерттеп білу бапкерлерге де, дәрігерлерге де - өте информативті ақпарат, себебі организмнің функциялық күйінің жоғарылағаны, не болмаса нашарлағаны туралы мағлұмат береді, әсіресе сыртқы тыныс жүйесінің жетіспеушілігін көрсетеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Бұғыбаева С.М. Адам физиологиясы. - Алматы, ҚазСТА, 2003. – 166 бет
2. Рымжанов К.С. Тыныс физиологиясы.- Алма-Ата: РБК, 1994.- 60 б.
3. Сәтбаева Х.Қ., Нілдібаева Ж.Б., Өтепбергенов Ө.А. Адам физиологиясы.- Алматы, Білім, 1995. – 512 бет
4. Смаил Н.Н. Спорт физиологиясы.- Талдықорған, 2007.- 178бет

5. Потапов И.А., Париев Ө. Спорттық физиологияның негіздері. - Алматы, 1998. – 150бет
6. Дембо А.Г. Спортивная медицина. – М., Физкультура и спорт, 1975. - 363 с.
7. Карпман В.Л., Белоцерковский З.Б., Гудков И.А. Тестирование в спортивной медицине. – М.: Физкультура и спорт, 1988. – 208с.

ӘОЖ 612.66.591.139

**ЖАСӨСПІРІМ ҰЛДАР МЕН ҚЫЗДАРДЫҢ ЖҮРЕК-ҚАНТАМЫРЛАР
ЖҮЙЕСІНІҢ КӨРСЕТКІШТЕРІ ЖӘНЕ
ДЕНЕ ЖАТТЫҒУЛАРЫНА БЕЙІМДЕЛУ РЕАКЦИЯЛАРЫНЫҢ
ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

Қалибаева Қ.Қ.

*I.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университетінің магистранты,
Талдықорған қаласы*

Мақала жасөспірім ұлдар мен қыздардың жүрек-қантaмырлар жүйесі дене жаттығуларына бейімделу реакцияларымен - жүрек соғысының жиілеуімен, артериялық қысымның көтерілуімен, систолалық және минуттық қан көлемінің артуымен сипатталады. Жасөспірім қыздар мен ұлдар жүрек-қантaмырлар жүйесінің көрсеткіштері мектептегі дене шынықтыру бағдарламасы негізінде жақсарғаны байқалатыны жазылған.

Статья посвящена приспособительным реакциям сердечно-сосудистой системы подростков, выразившихся в виде учащения ритма сердечной деятельности, повышения артериального давления, увеличения систолического и минутного объемов крови в ответ на физические упражнения. Обсуждается положительное влияние программы физической подготовки школьников на показатели сердечно-сосудистой системы.

The article is devoted to adaptive responses of the cardiovascular system of adolescents, expressed as increased frequency of heart rhythm, high blood pressure, increased systolic and minute volumes of blood in response to physical exercise. Discusses the positive impact of a fitness program for schoolchildren on indexes of the cardiovascular systems.

***Кілт сөздер:** жасөспірімдер, дене дамуы, жүрек-қантaмырлар жүйесі, артериялық, пульстық қысым, жүрек соғысының жиілігі, систолалық көлем, минуттық көлем, дене жаттығулары, дәрігерлік-педагогикалық бақылау.*

Жасөспірімдер организмi тынымсыз өсіп-даму процесiнiң үстiнде. Өсу мен даму процестерi тығыз байланыста. Өсу дененiң массасы көбейумен сипатталса, даму жаңа сапалардың пайда болуымен сипатталады. Организм дамуы ағзалардың арнайы қызметiн қамтамасыз етедi.

Дене дамуы көрсеткіштерi жасөспірімдерде өзгеріп отырады. Жүрек функциясының дамуын анықтау үшін, оның жұмысының көптеген көрсеткіштерін өлшеу керек. Мысалы, жүрек соғысы жиілігін, артериялық қысымын, айналушы қан көлемін және тағы басқа көрсеткіштерін [1].

Жасөспірім кезені жетілу немесе пубертатты деп аталады. Қыздардың жыныстық жетілу кезені 11-12 жаста, ұлдардың жыныстық жетілу кезені 13-14 жаста басталады. Өсу мен даму процесі бірнеше заңдылықтарға байланысты. Олардың қатарына өсу мен дамудың гетерохрондылығы, жыныстық дамуға тәуелділігі, мүшелер мен жүйелердің биологиялық берiктiгi, тұқым қуалаушылыққа және сыртқы орта жағдайларына тәуелділігі [2].

Жеке адамның дене дамуына баға беру үшін календарлық жас пен қатар биологиялық жасты есептеу қажет. Биологиялық жастың күнтізбелік жаспен сәйкес

келмеуі мүмкін. Биологиялық жас бірқатар көрсеткіштермен бағаланады. Солардың қатарында адамның бой ұзындығы, дене массасы, қаңқасының сүйектенуі, жыныстық жетілуі және тағы басқа болады [3].

Жыныстық жетілу кезеңінің бірқатар морфологиялық-функциялық ерекшеліктері бар. Олар қозу процестерінің басым, ажыратушы тежелулерінің нашар, сезімталдығының жоғары, психикасының тұрақсыздығы, жыныс бездерінің гормональдық белсенділігінің артуы.

Жыныстық айырмашылықтар қыздар мен ұлдардың өсіп-даму қарқыны арқылы білінеді. Жыныстық жетілу кезеңінің алғашқы жылдарында қыздар шапшаң өседі, ал ұлдар осы кезеңнің кейінгі жылдарында тез өсіп-жетіле бастайды.

Жүрек-қантамыр жүйесінің функциясы онтогенездің жедел дамуы кезеңінде ерекшеленеді. Жүрек соғысы жиілігі балаларда жоғары, ал жасөспірімдерде ол сирей бастайды, бірақ жүрек соғысының ырғағы жиі жағдайда тұрақсыз және тітіркендіргіштерге әсерленгіш келеді [4].

Мектеп жасындағы жасөспірім ұлдар мен қыздар денсаулығынан, өсу мен даму процестерінен, жұмыс істей алу қабілеттіліктерінен мағлұматты болу оқытушы-тәрбиелеуші педагогтарға өзекті мәселе. Кешенді профилактикалық медициналық тексерулер, екіншіше орай, тереңдетіле мектеп оқушыларына жүргізілмейді, себебі дәрігерлік-педагогикалық бақылаулар мектептерде ұтымды жолға қойылмаған. Дене тәрбиесі сабақтарының нәтижелері тек педагогикалық көрсеткіштермен ғана бағаланып, морфологиялық-физиологиялық әдістермен сыналмайды.

Жұмысымыздың мақсаты етіп, 14-15 жас арасындағы 10 қыз бен 10 ұлдың жүрек-қантамыр жүйесі көрсеткіштерін, дене жаттығуларына бейімделу реакцияларын зерттеп және оларды бағалауды алдық.

Жүрек-қантамырлар жүйесінің басты көрсеткіштері ретінде жүрек соғысының жиілігі, қанның систолалық, диастолалық, пульстық қысымдары, қанның систолалық және минуттық көлемі алынды.

Артериялық қысым мен жүрек соғысының жиілігі электрондық тонометрмен өлшенді. Пульстық қысым систолалық қысымнан диастолалық қысымды алу жолымен табылды. Қанның систолалық көлемі Старр формуласымен есептелді [5]. Формула кескіні мынадай: $ҚСК = [(101 + 0,5 \times ПҚ) - (0,6 \times ДҚ)] - 0,6 \times А$, мұнда: ПҚ – пульстық қысым; ДҚ – диастолалық қысым; А – зерттелушінің жасы. Қанның минуттық көлемі мынадай формуламен табылды: $ҚМК = ҚСК \times ЖСЖ$.

Жүрек-қантамырлар жүйесінің дене жүктемелеріне бейімделуін зерттеу үшін С.П.Летунов сынамасында көрсетілген жаттығулар алынды [6].

Біздің зерттеулерімізде жасөспірім қыздардың орта арифметикалық жүрек соғысы жиілігі $102,0 \pm 1,0$ рет болса, жасөспірім ұлдардың жүрек соғысы жиілігі $85,2 \pm 3,4$ рет. Қыздардың жүрек соғысы жиілігі ұлдардың жүрек соғысы жиілігінен артық болды.

Жасөспірім қыздардың орта арифметикалық систолалық қан көлемі тыныштық күйде $66,8 \pm 2,6$ мл болса, ұлдардың орта арифметикалық систолалық қан көлемі $63,6 \pm 3,3$ мл, ал минуттық қан көлемі қыздарда $6,7 \pm 1,0$ л, ал ұлдарда $5,4 \pm 1,6$ л.

Артериялық қысым жүректің қызметтік жағдайын білдіреді. Ересек адамның қалыпты артериялық қысымы 110-120/70-80 мм тең. Артериялық қысымы адамның жасына, жынысына, денсаулығына, жүрегінің жұмысына байланысты.

Балалардың артериялық қысымы әдетте, ересектер қысымына қарағанда, төмен болады. Жасөспірімдердің артериялық қысымы кейде көтеріледі. Мұны жасөспірімдік гипертония деп атайды және жыныстық жетілу кезіндегі нейрогуморальдық әсерлермен байланыстырады [7].

Жасөспірім оқушы қыздардың артериялық қысымы тыныштық күйде орта есеппен 97/57 мм болса, ұлдардың артериялық қысымы орта есеппен 102/57 мм болды,

демек қыздардың систолалық артериялық қысымы ұлдардың систолалық қысымына қарағанда төмен екені көрінді. Ал диастолалық қысымы қыздарда да, ұлдарда да тең болды.

Жүректің жұмысқа бейімделу механизмдері жақсы дамыған, бірақ ондай мүмкіндіктері шексіз емес. Олар шектелген кезде жүректе дертті процестер туа бастайды. Нәтижеде организм ауруға шалдығады, жұмыс істей алатын қабілеті төмендейді, кейбірде өлім туады.

Жасөспірімнің шамасынан артық жүктемелер, ұтымсыз берілген дене жаттығулары жүрек-қантамыр жүйесінде морфологиялық-функциялық ақаулар тұғызуы мүмкін [8].

Жүрек-қантамыр жүйесін тексергенде максималды, минималды және пульстық қысымды айырады. Максималды қысым жүректің сол қарыншасының систоласы кезінде жасалады. Оның деңгейі систола күшіне тәуелді. Минималды қысым жүректің сол қарыншасының диастоласы кезінде жасалады. Оның деңгейі шеткі қантамырлар кедергісіне және артериялық жүйеден қанның таралуы шапшандығына тәуелді. Систола мен қантамырлардың шеткі кедергісі артериялық қысым деңгейін анықтаушы негізгі фактор. Пульстық қысым, максималды қысым мен минималды қысым айырмасы болып келеді де, жүректің соқпалы көлемі туралы мағлұмат береді. Пульстық қысым қанша көп болса, соқпалы көлем сонша көп деп тусіну керек.

Дені сау адамның артериялық қысымы мен жүрек соғысының жиілігі бір бағытта өзгереді. Дене жұмысына максималды қысымының көтерілуі оң реакция саналады. Осы реакцияға сәйкес шеткі артериялар өзектері кеңейеді, нәтижеде қанағымна кедергі азайып, минималды қысым төмендейді. Максималды қысымның көтерілуі, минималды қысымның төмендеуі, шеткі қантамырлар кедергілерінің азаюы, тіндер қанайналымын жақсартады. Пульстық қысымның көтерілгені, жүректің соқпалы көлемінің көбейгеніне нұсқайды. Барлық өзгерістер өзінің бастапқы қалпына 3-5 мин арасында қайтып келеді. Бастапқы қалыпқа қайтып келу уақыты қанша шапшаң болса, жүрек-қантамыр жүйесінің қызметі сонша жақсы деп бағаланады. Осындай реакция нормотониялық деп аталады [9].

Біздің зерттеулеріміз көрсеткендей жасөспірім ұл-қыздардың артериялық қысымы дене жүктемелері қарқынына орай өзгерістер берді. Қысым міндетті түрде көтеріліп, қайта қалыпқа келді. Мысалы, жасөспірім қыздардың артериялық қысымы 20 рет отырып-тұрғаннан кейін 97/57 мм-ден 112/55 мм көтеріліп, үш минутта қалыпқа келді (102/53 мм). 15 сек бір орында шапшаң жүгірістен соң артериялық қысымы орта есеппен 113/54 мм-ге көтерілді. Демалыстың төртінші минутында ол 99/56 мм-ге дейін төмендеп, қалпына толық келді. Бір орында үш минуттік жүгірістен соң артериялық қысым бірінші минутта 113/56 мм болса, қалыпқа келу кезеңінің бесінші минутында 98/57 мм дейін төмендеді. Тұжырымдай айтқанда, жасөспірім қыздардың жүрек-қантамырлар жүйесі дене жүктемелеріне жақсы бейімделгенін көрсетті.

Жасөспірім ұлдардың артериялық қысымы орта есеппен тыныштық күйде 102/57 мм болып, 20 рет отырып-тұру жаттығуларынан кейін көтеріліп және 3 минут демалыста 106/54 мм болды, демек бастапқы деңгейіне жетті. Екінші жаттығудан соң ұлдардың артериялық қысымы алғашқы минутта 117/57 мм болды, ал демалыс кезеңінің 4 минутында 102/60 мм дейін төмендеді, демек осы жаттығудан кейін де бастапқы қалпына келді. Үш минуттық жүгіріс жаттығуларынан соң ұлдардың артериялық қысымы 124/54 мм дейін көтерілсе, демалыс кезеңінің бесінші минутында 101/62 мм-ге дейін төмендеп, қайта қалыпқа келді. Осы деректер жасөспірім ұлдардың да дене жүктемелеріне бейімделуі жақсы екенін көрсетті.

Жүрек соғысы жиілігінің және артериялық қысымның бастапқы қалпына келу уақыты функциялық сынама қарқынына ғана байланысты емес, зерттелушінің дене дайындығына да тәуелді.

Қыздардың пульстық қысымы орта есеппен тыныштық күйде $39 \pm 0,86$ мм болды. Әрбір орындалған жүктемеден соң пульстық қысым жасөспірімдерде заңды түрде көтерілді және бақылаудың алғашқы минуттарында $57,0 \pm 0,63$ мм, $58,0 \pm 0,9$ мм, $58,0 \pm 0,8$ мм болды.

Ұлдардың пульстық қысымы тыныштық күйде $40,0 \pm 1,9$ мм болды. Жұмыстан кейінгі бірінші минуттарында $62,5 \pm 1,6$ мм, $60,0 \pm 0,02$ мм, $72,5 \pm 2,8$ мм-ге жетті және байқаудың үшінші-төртінші минутында қалыпты дәрежеге жетті. Ал үшінші жүктеменің бесінші минутында бастапқы дәрежеге жете алмады.

Қорытындылайтын болсақ:

1. Балалар мен жасөспірімдер дене дамуының және жүрек-қантамырлар жүйесінің көрсеткіштерінен жыныстық жетілу кезеңінде мағлұматты болу, дәрігерлік-педагогикалық бақылаудың маңызды мақсаты. Зерттеулер нәтижесі олардың денсаулықтарын сақтау мен нығайтудың кешенді медициналық-биологиялық, педагогикалық-психологиялық шараларды іске асыру үшін қажет.
2. Жүрек-қантамырлар жүйесі қызметінің көрсеткіштері орта есеппен жас шақтарына сай екені белгілі болды. Дегенмен қыздардың жүрек соғысы жиілігі ұлдардың жүрек соғысы жиілігінен, артериялық қысымынан, систолалық және минуттық қан көлемдерінен тыныштық күйде артық. Бұл деректер жасөспірім қыздар жыныстық жетілу процесінің ұлдар жыныстық жетілу процесінен қарқынды екенін байқатады.
3. Жасөспірім ұл-қыздардың жүрек-қантамырлар жүйесі стандарттық дене жаттығуларына типтік өзгерістермен - жүрек соғысының жиілеуімен, артериялық қысымның көтерілуімен, систолалық және минуттық қан көлемінің артуымен сипатталады.
4. Жасөспірім оқушы қыздар мен ұлдар жүрек-қантамырлар жүйесі көрсеткіштерінің жақсарғаны, мектеп бағдарламасы бойынша дене тәрбиесі сабақтарының ұтымды жүргізілуін көрсетеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Дүйсембин Қ.З., Алияқбарова З. Жыныстық жетілу, жыныстық тәрбие. - Алматы, 2003. -215б.
2. Дүйсембин Қ.З., Алияқбарова З. Жасқа сай физиология және мектеп гигиенасы. - Алматы, 2007 – 400б .
3. Матюшонок М.Т., Турик Г.Г., Крюкова А.А. Балалар мен жасөспірімдер физиологиясы, гигиенасы. - Алматы, Мектеп, 1986- 218б.
4. Мустафина Т. Спорттық медицина.- Алматы: КазДТМИ, 1997.- 314 б.
5. Жұмабаев С. Жас ерекшелік физиологиясы мен мектеп гигиенасы.- Алматы: РИК, 1996.- 125 с.
1. Карпман В.Л., Белоцерковский З.Б., Гудков И.Л. Тестирование в спортивной медицине. - М., Физкультура и спорт, 1998. -208с.
1. Набидоллина Ш.С. Бастауыш мектеп жасындағы балалардың анатомиясы, физиологиясы және гигиенасы.- Астана: Фолиант, 2007. - 280б.
2. Васильева Р.Н. Реакция срочной адаптации сердечно-сосудистой системы у детей и подростков на физические нагрузки разной мощности // Возрастные особенности физиологических систем. - М., 1985. - С.74.
3. Александрова Г.А., Кондратьева О.В. Возрастная анатомия, физиология и гигиена. – Великий Новгород, 2009. – 76с.

УДК 612.7.591.17

ГРЕК-РИМ КҮРЕСІМЕН ШҰҒЫЛДАНУШЫ СПОРТШЫЛАР ОРГАНИЗІМІНІҢ ДЕНЕ ЖҰМЫСЫН ІСТЕЙ АЛАТЫН ҚАБІЛЕТІ МЕН ФУНКЦИЯЛЫҚ ДАЙЫНДЫҒЫ

Керимбаев Д.Т.

*І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университетінің магистранты,
Талдықорған қаласы*

Мақалада жекпе-жек спорт түрлерінің ішіндегі үйлесімділік пен төзімділікті талап ететін грек-рим күресі шұғылданушы спортшылар организмінің жұмыс атқара алатын қабілеттілігі кәсіптік еңбек өнімділігімен және организмнің функциялық күйінің көрсеткіштерімен бағалануы көрсетілген.

В статье рассматривается способность к работе организма, продуктивность профессионального труда и оценка показателей функционального состояния организма спортсменов занимающихся греко-римской борьбой которое среди видов спорта требует гармоничность и толерантность.

The article examines the ability of the body to work, productivity of labor and professional assessment of the functional state of sportsmen engaged in Greco-Roman wrestling is among the sports requires harmony and tolerance.

Кілт сөздер: спорт, грек-рим күресі, еңбек физиологиясы, жекпе-жек, организм, Гарвардтық степ-тест, қабілеттілік, үйлесімділік, баулан, пульстық қысым, жүктеме.

Дене жұмысын істей алатын қабілет қандай адамға болмасын қажет қасиет. Бұл қасиет спортшылар мен бапкерлер үшін өзекті мәселе. Дене жұмысын оңтайлы дәрежеде орындай алу - жарыс нәтижесіне әсер етеді.

Организмнің қызметтік қабілеттілігі ұғымы спортта кең қолданылады. Оның біршама анықтамалары белгілі. Солардың бірі мәселені сынаржақты қарастырады, себебі организмнің функциялық күйін және еңбекке қабілеттілігін ескере бермейді. Мысалы, В.П.Загрядский және З.К. Сулимо-Самуйло организмнің қызметтік қабілеттілігін уақыт шеңберінде, белгілі бір тиімділікпен еңбек ете алатын қасиеті ретінде таниды. Авторлар организмнің қызметтік қабілеттілігін немесе адамның жұмыс істей алатын қабілетін кәсіптік еңбек нәтижелерімен бағалаған дұрыс дейді [1]. Тек кәсіптік еңбектің өнімділігін бағалаумен шектелмей, адам организмінің функциялық күйін сипаттайтын көрсеткіштерді де зерттеу маңызды деп түсінген дұрыс.

Еңбек физиологиясында кейбір зерттеушілер адам организмінің қызметтік қабілеттілігін уақыт шекарасында дене және ой жұмысын орындай алатын потенциалдық мүмкіндік дейді [2]. Жұмыс істей алатын қабілеттілік демалыс уақытында спортшының организміндегі қайта құрылу процестермен де сипатталады. Қорыта айтқанда, жұмыс атқара алатын қабілеттілік кәсіптік еңбек өнімділігімен және организмнің функциялық күйінің көрсеткіштерімен бағалануы қажет.

Қызметтік қабілеттіліктің критерийлеріне клиникалық-физиологиялық, биохимиялық, психофизиологиялық көрсеткіштер жатады және олар организмнің жұмыс атқарған кезіндегі функциялық өзгерістерін сипаттайды. Берілген нақты жүктемеге организм реакциясын және жұмыстың физиологиялық бағасы болып көрінеді [3].

Жекпе-жек спорт түрлерінің ішінде грек-рим күресі үйлесімділік пен төзімділікті талап етеді. Спортшының шеберлігі көтерілген сайын функциялық дайындығы да көтеріледі және оны жетілдіруге машықтану барысында көп көңіл бөлінеді. Функциялық дайындықтың көрсеткіштеріне күш, шапшандық, икемділік, төзімділік, иілгіштік сияқты дене қасиеттері жатады [4]. Грек-рим күресінде жоғары және тұрақты нәтижелерге жету үшін балуанның

дене жұмысын орындай алатын қабілеті, функциялық дайындығы мен қимыл-қозғалыс сапалары да жақсы дамуы керек.

Грек-рим күресімен шұғылданушы балуанның дайындығы дене бітімінің қалыптасуымен, денсаулығының нығайтуымен, жекпе-жек техникасы мен тактикасын жетілдірумен қабат жүргізіледі. Оқытушы-машықтандырушы сабақтар барысында айтылған процестердің барлығы бір-бірімен тығыз байланыстырылып отырады және олар өзара тәуелді келеді [5].

Дене сапасының жетілуі екінші бір дене сапасының жетілуін туғызады. Әдетте балуанның қандай қимыл-қозғалыс сапасы басым екенін анық айту қиын, дегенмен күрестің заманауи даму тенденциясын ескерсе, спортшы балуанның күшке төзімділігі жоғары болу керек екендігі айқын.

Жекпе-жекте жоғары белсенділік көрсету үшін қарсыластың өте күшті кедергісін жеңуге тура келеді. Жоғары дәрежеде күш жұмсау, шаршағандық құбылыстың фонында өтеді. Осымен қатар балуан алуан түрлі техникалық-тактикалық амалдар жасайды. Күрестің техникасы мен тактикасын сенімді және тұрақты жасау үшін дене сапаларының зор негізі қалануы керек. Балуандарда дене сапаларының оңтайлы жиынтығы қалыптасады. Солардың ішінде жеке спортшының бір түрлі дене сапасы жақсы дамиды. Мұны назарда ерекше ұстай отыра, жақсы дамыған дене сапасын ары қарай жетілдірген дұрыс [6].

Спортшының дене дайындығын жалпы және арнайы деп қарастырады. Күреске машықтану барысында спортшы алдымен жалпы дене дайындығын жетілдіреді де, екінші кезекте арнайы дене дайындығы жүргізіледі. Осы кезеңде спортшының жұмысқа қабілеттілігі де көтеріледі. Жалпы дене дайындығы барысында балуанның негізінен денсаулығы нығаяды, организмінің функциялық қызметі жақсарады.

Организмінің қызметтік қабілеттілігі көтерілген сайын спортшы жаттықтырушы жүктемелерді жақсы қабылдай бастайды, бейімделеу механизмдері күшейеді, қимыл-қозғалыстары оңтайлы режимге көшеді. Жеке топ бұлшық еттерге әсер беретін жаттығулар арқылы спортшы денесінің «әлсіз» жерлерін нығайтады. Арнайы дене дайындығы қимыл-қозғалыс сапасын, мүшелер мен жүйелерінің функциялық мүмкіндіктерін дамытады [7].

Зерттеу жұмысымыздың мақсаты болып грек-рим күресімен тұрақты шұғылданушы балуандардың дене жұмысына қабілеттілігін, функциялық дайындығын Гарвардтық степ-тестпен және С.П.Летунов сынамаcымен жүрек-қантамырлар жүйесінің бейімделу мүмкіндіктерін бағалау келді. Гарвардтық степ-тест спортшының дене жұмысын атқара алатын қабілетін бағалауды мүмкін етеді. Степ-тест стандартты жұмыстан кейін бұлшық еттерде қайта құрылу процесін сипаттайды. Басқа сөзбен айтқанда, Гарвардтық степ-тест қайта құрылу процесінің тесті деп те аталады [8].

Бұлшық еттерде қайта құрылу процестері дене жүктемесінен кейін кардиореспираторлық жүйесінің мынадай көрсеткіштері арқылы зерттеледі: жүрек соғысының жиілігі, артериялық қысым, электрокардиограмма, тыныс алу жиілігі. Гарвардтық степ-тесті орындаған кезде спортшылар 0,5 м биіктіктегі басқышқа 5 мин бойы ырғақты түрде түсіп-шығады. Тестің аяғында зерттелуші орындыққа отырып дем алады. Демалыс кезеңінің бір минутынан кейін екінші, үшінші және төртінші минуттары ішінде әрбір 30 сек сайын жүрек соғысы жиілігі саналады. Спортшының дене жұмысын атқара алатын қабілетін Гарвардтық степ-тестің индексі арқылы бағалайды. Гарвардтық степ-тестпен 19-23 жас арасындағы 12 балуанды зерттедік. Олар спорт шеберлері және спорт шеберлігіне үміткерлер.

Тыныштық күйде зерттелуші спортшылар жүрек соғысының жиілігі орта есеппен $71,1 \pm 1,5$ рет/мин болды және осы жастағы бозбалаларға тән физиологиялық қалыпқа сәйкес келді.

Басқышқа түсіп-шығу жиілігі минутына орта есеппен $26,0 \pm 2,3$ рет болды. Бұл көрсеткіш әдістемелік тұрғыдан степ-тестің дұрыс орындалғанын көрсетеді. Жүрек-қантамырлар жүйесіне осындай жүктеме ауыр болып келеді. Сондықтан, сынаманы тек қана

жақсы жаттыққан спортшыларға қолдануға болады, ал жаттықпаған адамдарға мұндай сынама ұсынылмайды, ал жасалған күнде өте жоғары сақтық керек.

Спортшылардың атқарған жұмыс қуатының мөлшері орта есеппен $1281,2 \pm 7,3$ кг/мин. Екінші, үшінші және төртінші минуттарда тіркелген жүрек соғысы жиілігінің орта мөлшері $67,6 \pm 4,5$; $59,3 \pm 3,7$ және $56,8 \pm 3,0$ рет/мин. Жүрек соғысы жиілігінің тыныштық күйде және қайта құрылу кезеңіндегі жеке зерттелушілерде 74-78 арасында тербелді. Гарвардтық степ-тест көрсеткіштері мынадай болды: 7 балуанда (58%) бағасы «өте жақсы», 5 балуанда (42%) бағасы «жақсы».

Балуандардың функциялық дайындығын бағалау үшін С.П.Летуновтың стандартты сынамасы қолданылды. Зерттеулер көрсеткіндей, максималды артериялық қысым көрсеткіші орта есеппен $116,4 \pm 3,0$, минималды көрсеткіші $71,2 \pm 3,0$ мм болды. Осы жастағы бозбалалар артериялық қысымы 110/70–120/80 мм деп алынса, зерттелуші спортшылардың қысымы қалыпқа сай келді.

Жиырма рет отырып-тұру жүктемесін жасағаннан кейінгі бірінші минутта жүрек соғысының жиілігі орта есеппен $80,8 \pm 1,3$ -тен $99,2 \pm 1,6$ ретке дейін жиіледі ($P < 0,001$). Қайта қалыпқа келу кезеңінің екінші және үшінші минутында жүрек соғысының жиілігі $85,5 \pm 1,2$ және $84,9 \pm 1,2$ рет құрады.

Екінші жүктемеден кейінгі жүрек соғысы жиілігі бірінші минутта $107,9 \pm 1,9$, екінші минутта $94,2 \pm 0,9$, үшінші минутта $91,5 \pm 4,8$, төртінші минутта $87,9 \pm 0,6$ рет болды. Статистикалық талдау көрсеткіндей, жүрек соғысы жиілігі төртінші минутта толық қалыпқа келмеді.

Үшінші жүктеме ауыр, себебі 3 минут бойы бір орында 180 адым жиілігімен жүгіруді көздеп, төзімділікті талап етеді. Мұндай жүктемеде жүрек-қантамырлар реакциясы елеулі болатыны анық. Жұмыстан кейінгі бірінші минутта жүрек соғысы жиілігі $131,7 \pm 1,7$ дейін көтерілді. Кейінгі 5 минут демалыста жүрек соғысы жиілігі сирей келе $99,6 \pm 0,8$ келіп тоқтады. Бұл тыныштық күйдегі дәрежеден жоғары. Деректер жүрек соғысы жиілігінің 5 минуттан соң да қалпына келе алмағанын көрсетеді. Бұл грек-рим күресі спортшылар жүрек-қантамырларының төзімділікті талап ететін жұмыстарға бейімділігі әлі де болса төмен екенін көрсетеді.

Балуандардың тыныштық күйдегі систолалық қысымы орта есеппен $116,4 \pm 3,0$, диастолалық қысымы $71,2 \pm 2,0$ мм болды. Бірінші жүктемеден кейін систолалық қысым бірінші минутта $128,6 \pm 1,2$, екінші минутта $124,1 \pm 1,1$, үшінші минутта – $120,2 \pm 0,8$ мм. Диастолалық қысым алғашқы минуттан бастап төмендей, үшінші минутта $60,2 \pm 0,7$ жетті.

Систолалық қысымның жоғарылауы, ал диастолалық қысымның төмендеуі он құбылыс саналады. Бұл жүрек жұмысы күшейген кезде қантамырларының өзектері ашылып, шеткі кедергілердің азайғанын көрсетеді және жүйкелік-гуморальдық бейімділік процесі болып саналады. Пульстық қысым систолалық қысым мен диастолалық қысым айырмасы.

Балуандардың пульстық қысымы тыныштық күйде $64,2 \pm 2,2$ мм болды және жұмыстан кейін ол көтерілді. Пульстық қысымның көтерілуі балуандардың машықтығы жоғары екенін байқатады.

Тыныштық күйде систолалық қан көлемінің қалыпты мөлшері дені сау ересек адамдарда 70-80 мл. Дене жұмысын атқара бастаған кезде систолалық қан көлемі көтеріледі, себебі жүректің сол жақ қарыншасының сиымдылығы мен жиырылу күші көбейеді. Жүрек дене жұмысына қанша бейімделген болса, систолалық қан көлемі сонша көп болады, нәтижеде бұлшық еттердің қанмен қамтамасыз етілуі жақсарады және олардың жұмыс атқара алатын қабілеті көтеріледі [9].

Біз систолалық қан көлемін Старр формуласымен есептеп шығардық. Балуандардың систолалық қан көлемі тыныштық күйде орта есеппен $84,0 \pm 2,8$ мл болды. Жиырма рет отырып-тұру жұмысы балуандардың систолалық көлемін бірінші-үшінші минутта шамалы көтерді ($86,5 \pm 2,9$ және $89,7 \pm 3,7$).

Екінші жүктемеден кейінгі екінші минутта систолалық қан көлемі орта есеппен $94,2 \pm 3,1$ мл, минуттық қан көлемі $7,0 \pm 1,1$ л болды. Осы деректер балуандардың анаэробтық-аэробтық жұмысқа бейімділігін көрсетті.

Тұжырымдай келе, грек-рим күресінде жоғары нәтижелерге жету үшін балуанның дене жұмысын атқара алатын қабілеттілігінің маңызы зор. Организмнің қызметтік қабілеттілігі мен функциялық дайындығы жүрек- қантамырлар жүйесінің қызметіне байланысты.

Балуандардың Гарвадтық степ-тест индексі орта есеппен $92,3 \pm 1,3$ болды. Осы индекс спортшылар организмінің қызметтік қабілеттілігі «өте жақсы» (58%) және «жақсы» (42%) екенін көрсетті. Жеке организм қызметтік қабілеттілігі және функциялық дайындығы әрқалай болды.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Загрядский В.П., Сулимо-Самуйлло З.К. Методы исследования в физиологии труда. - Л.: Наука, 1983. - 131 с.
2. Сәтбаева Х.Қ., Нілдібаева Ж.Б., Өтепбергенов Ө.А. Адам физиологиясы. - Алматы, Білім, 1995
3. Мустафина Т.К. Спорттық медицина. - Алматы, 1997
4. Турлыханов Д.Б. Совершенствование системы подготовки высококвалифицированных борцов греко-римского стиля//Автореферат на соискание ученой степени канд.пед.наук – Алматы, 1999
5. Дахновский В.С. Особенности построения процесса тренировки юных борцов греко-римского стиля//Физическая культура: воспитание, образование, тренировка. – № 2. – 2006. – С. 2-7.
6. Ланда Б. Х. Методика комплексной оценки физического развития и физической подготовленности. 4-е изд. испр. и доп. М.: Советский спорт, 2008
7. Коц Я.М. Спортивная физиология. – М.: Физкультура и спорт, 1986. – 238с.
8. Карпман В.Л., Белоцерковский З.Б., Гудков И.А. Тестирование в спортивной медицине. – М.: Физкультура и спорт, 1988. – 208с.
9. Чернышев Г.Ф., Дахновский В.С. Исследование интенсивности основных тренировочных средств борцов//Спортивная борьба. – М.: Физическая культура и спорт. – 1994, с. 43-48

УДК 781

ИЗ ИСТОРИИ ПОДГОТОВКИ НАЦИОНАЛЬНЫХ КАДРОВ: КАЗАХСКАЯ ОПЕРНАЯ СТУДИЯ ПРИ МОСКОВСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОЙ КОНСЕРВАТОРИИ (1935-1940)

Мосиенко Д.М.

Аспирант Федерального государственного бюджетного образовательного учреждения высшего профессионального образования «Российская академия музыки имени Гнесиных», 121069, Москва, Поварская ул., 30/36

*Преподаватель Казахского национального университета искусств
Астана, Тәуілсіздік, 50.*

E-mail: dinamosienko@mail.ru

Мақалада Қазақ ұлттық опера студиясы қызметі процесіне анализ мысалдары келтірілген. Кәсіби музыканттарды дайындауға байланысты музыкалық өнердің кейбір проблемаларын шешуге бағытталған ұсыныстар жайлы айтылған.

В статье приведены примеры анализа процессов деятельности Национальной Казахской оперной студии которое позволяет раскрыть некоторые проблемы музыкального искусства, связанные с подготовкой профессиональных музыкантов.

The article gives examples of process analysis activities Kazakh National Opera Studio that allows you to uncover some of the problems of musical art, related to the preparation of professional musicians.

Ключевые слова: подготовка национальных кадров, оперная студия, государственная консерватория, музыкальное искусство, вокальное мастерство.

В 30-е годы XX столетия в национальных республиках советской страны была поставлена задача создания новой модели культуры. Принципы национальной культурной политики зиждились на обеспечении единства многонационального государства. Создание оперы («национальной по форме и социалистической по содержанию») рассматривалось, как важнейший показатель развитости музыкального искусства в советских республиках: «главнейшие произведения «нового музыкального Востока» тянутся к опере, как жанру, в котором в любую реформистскую эпоху наиболее остро проявляется борьба за современные живые интонации, музыкальные и речевые, ибо опера всегда «в курсе» интонационно-общественных кризисных сдвигов», - писал Б. Асафьев [цит. по: 1, с. 3]. В центре сложных преобразований находилась и казахская музыкальная культура.

С целью создания школы для оперных театров «восточных» республик организовывались национальные отделения при Московской консерватории. Так, в 1934 году была открыта Татарская оперная студия, годом позже – в 1935-м – открылась Казахская оперная студия.

Казахская оперная студия (позже переименованная в Казахское национальное отделение при МГК), до настоящего времени не являлась объектом специального исследования: краткие сведения о студии содержатся в монографии «Муқан Тулебаев» Н.С. Кетегеновой [5] и в воспоминаниях «Пять тетрадей» Е. Брусиловского [4]. Автором статьи проработан комплекс документальных материалов, рассредоточенных в архивах Казахстана (дела Наркомпроса и Управления по делам искусств республики Казахстан (фонды №№ 81 и 1242, Государственный центральный архив РК) и России (личные дела студентов Казахского отделения, архив МГК).

Анализ процессов деятельности национальной студии позволяет раскрыть некоторые проблемы музыкального искусства 30-х годов, связанные с подготовкой профессиональных музыкантов; открыть новые дополнительные факты в освещении механизма взаимоотношений «власть – культура», выявить особенные черты её функционирования в системе командно-административного управления.

Казахская оперная студия (как и Татарская, Башкирская, Узбекская, Туркменская оперные студии), представляла собой новую модель образования. Юридически и финансово эта учебная организация находилась на первых порах в ведении Наркомпроса, а затем Управления по делам искусств республики Казахстан. Учебная деятельность студии осуществлялась профессорско-преподавательским составом Московской консерватории.

К организации национального отделения при консерватории относится следующий приказ:

«Приказ № 901 по Народному Комиссариату Просвещения КАССР
«11 декабря» 1935 года

§ I.

Назначить директором казахской оперной студии при московской консерватории тов. КАРМАНОВА Никиту Давыдовича, установив ему оклад 500 рублей в месяц

§ 2.

Обязанность распределителя кредита по казахской оперной студии также возложить на тов. Карманова Н.Д.

Наркомпрос КАССР /Жургенев/» [8].

Студентов для оперной студии искали по всем областям республики, но, в первую очередь, на музыкальное отделение направляли учащихся других московских учебных заведений, в частности, театральных:

«Москва

Малокисловский 4 Театральный институт

ФУРМАНОВОЙ

Учитывая хорошие голосовые данные студенток драмстудии Абдулхадировой Уразовой прошу дать перевод им нашу оперную студию

Жургенев

«20» декабря 1935 г. г. Алма-Ата Наркомпрос, Ленина 49» [9].

Первый набор 1936 года включал 20 человек, в основном вокалистов. Однако «диапазон» специальностей студии к 1939 году немного расширился: на 47 обучающихся приходилось 34 вокалиста, 6 композиторов, 5 дирижеров и 2 теоретика.

Поиск музыкальных талантов для обучения в оперной студии проводился по всем десяти областям Казахстана. Руководством было принято решение, что из каждой области (за исключением Алматинской) к прослушиванию специальной комиссией будет допущено два человека, из Алматинской области допускались все желающие. Осуществляя набор, Совнарком Казахстана учитывал мнение профессорско-преподавательского состава студии при МГК. Так, в переписке с членами правления национального отделения консерватории было выяснено, что в студии «Среди наличного состава студентов имеется всего один бас и совершенно нет меццо-сопрано, поэтому при организации нового набора крайне желательно пополнить Каз. оперное отделение прежде всего за счёт низких голосов» [10].

Мнение профессоров было учтено при проведении набора на 1939-1940 учебный год, о чём свидетельствует следующий документ (этот документ обращает на себя внимание довольно внушительной «помпезно-официозной» социалистической преамбулой, не столь свойственной для чётких и лаконичных, как правило, постановлений):

«УПРАВЛЕНИЕ по Делах Искусств при Совнаркомме от 25/VI 1939

Всем областям

ОБЛИСПОЛКОМ – ОТДЕЛ ПО ДЕЛАМ ИСКУССТВ, ОБКОМ ЛКСМК.

В результате осуществления Ленинско-Сталинской национальной политики в Казахстане, как и в других братских республиках Советского Союза, получила могучий расцвет национальная по форме, социалистическая по содержанию культура.

Казахстан под руководством партии большевиков из отсталой, угнетенной колонии царской России беспощадно эксплуатировавшейся помещиками, капиталистами, баями, феодалами и муллами вырос в передовую свободную Советскую Социалистическую Республику.

Победа социализма в СССР привела к могучему расцвету промышленности, сельского хозяйства, военной экономии Казахской ССР, эта победа обеспечила неожиданный расцвет науки, просвещения, литературы, искусства.

Из года в год растет благосостояние казахского народа. Растут его культурные запросы. Удовлетворение всех этих вопросов во многом зависит от своевременной подготовки кадров для всех отраслей нашего культурного строительства.

При Московской Государственной Консерватории существует оперная студия, сроком обучения 5 лет.

На 1939/40 учебный год в указанной студии имеется 21 свободных вакансии. Для заполнения означенных мест Управление по делам Искусств при СНК КССР и ЦК ЛКСМК предлагает Вам произвести отбор людей с хорошими голосами в Вашей области в возрасте от 17 до 30 лет. Отбор должен быть произведён до 5 августа 1939 г., после чего отобранные лица с заключением отборочной комиссии, должны быть направлены в г. Алма-Ата. Управление Искусств, отдел кадров для участия в конкурсе с 13/VIII по 18/VIII-39 г. на предмет отправления на учебу в казахскую оперную студию при Московской Гос. Консерватории.

При отборе лиц для участия в конкурсе Комитет предлагает руководствоваться следующим:

1. Отобрать только низкие мужские и женские голоса (басы, баритон, меццо-сопрано).
2. Наличие хорошего музыкального слуха и ритма.
3. Образование не менее 7 классов школы.

Вашей области предоставляется не более 2-х мест в каз. оперной студии при М.Г.К.

Лица, отправляющиеся на учёбу, обеспечиваются ж.д. билетом до г. Москвы, стипендией и общежитием.

Расходы, связанные с отправкой отобранных Вами лиц, в гор. Алма-Ата и обратно для участия в конкурсе, оплачиваются Облуправлением по делам Искусств за счёт Управления по делам Искусств при СНК Каз.ССР по курсовым мероприятиям.

Секретарь ЦК ЛКСМК (Мамбетов)

Врид. Нач. Управления по делам Искусств при СНК Каз.ССР (Мелешко)» [10].

В Алма-Ате дальнейший отбор осуществлялся так называемой приёмочной комиссией, в состав которой входили признанные музыканты – композиторы (Брусиловский, Ерзакович), вокалисты (Коржевин, Гильберт, Леонтьева и др.), преподаватели музыкальной школы и музыкального училища (Лазарева, Крыглыхин).

Число учащихся для обучения в студии МГК из года в год менялось – в 1939 году, по сравнению с 1936-м, количество уменьшилось практически в два раза: с 20 человек до 11. Заметим, что в Казахское отделение отправлялись не только представители коренной национальности республики. Согласно отчёту приёмочной комиссии 1939 года, в Москву было направлено 7 казахов, 2 уйгура, 1 татарка и 1 кореец. Предположим, что руководство учитывало многонациональность Казахстана, а также и то, что в столице, помимо Казахского театра, с 1934 года функционировали первый (и единственный по сей день) профессиональный театр уйгур – Уйгурский театр драмы, а с 1937 – Корейский театр музыкальной комедии.

Желающих обучаться вокальному мастерству в Москве было довольно много, но Московская консерватория не могла принять всех желающих. В связи с этим, Совнаком Казахстана обращалось и к дирекции Большого театра:

«УПРАВЛЕНИЕ по Делах Искусств при Совнаркомме от 7/VII 1939

Гор. Москва

Театральная площадь. Директору Большого театра.

Управление по делам Искусств при СНК Каз.ССР просит сообщить возможность подготовки вокалистов через Вашу Оперную студию, если это возможно, то сообщите условия приёма, количество мест и стоимость каждого слушателя.

Отдел Кадров Управления п/д Искусств при СНК Каз.ССР (Касаков)» [10].

В ответ было получено следующее письмо:

«Государственный ОРДЕНА ЛЕНИНА Академический БОЛЬШОЙ ТЕАТР
Союза ССР

ДИРЕКЦИЯ

В УПРАВЛЕНИЕ ПО ДЕЛАМ ИСКУССТВ КАЗ. ССР – г. Алма-Ата

На В/письмо от 7/VII-с.г. за № К-20, Дирекция Государственного ордена Ленина Академического Большого театра Союза ССР сообщает, что оперной студии при Большом театре нет.

И/о Директора (А. Кузьминов)» [11].

Таким образом, Казахская оперная студия при Московской консерватории была единственным учебным заведением в Москве, где могли обучаться вокалисты из советских республик.

В Москве прибывших из Казахстана прослушивала комиссия МГК и далее профессора определяли молодёжь на специальности, соответствующие их способностям. Так, Муқан Тулебаев, отправленный из Алма-Аты как вокалист, в консерватории обучается по композиторской специальности (в 1946 году Тулебаев напишет оперу «Биржан-Сара», ставшей признанной классикой в казахском музыкальном искусстве).

Обучение начиналось с подготовительного отделения. Вокалисты изучали следующие дисциплины: сольное пение, фортепиано, элементарная теория, сольфеджио, специальное сольфеджио, чтение хоровых партитур, ритмика, история музыки, культура речи, актёрское мастерство, история, военное дело, физкультура, русская литература и русский язык.

На первом этапе учебная программа у вокалистов основывалась на индивидуальной работе в классах своих педагогов по специальности (со студентами отделения работали ведущие профессора МГК: Н.Г. Райский, Е.Ф. Петренко, М.В. Владимирова, Е.К. Катульская, Н.Л. Дорлиак, В.Г. Енохин)¹. Затем работа продолжалась освоением крупных оперных форм: во время учёбы силами студентов Казахского отделения были поставлены сцены из опер П.И. Чайковского, Э. Направника, А. Рубинштейна, Р. Планкета, Ж. Массне, Дж. Пуччини, Ш. Гуно, Е. Брусиловского (режиссёром-постановщиком был И.К. Липский).

У композиторов были такие предметы: сочинение, инструментовка, фортепиано, гармония, сольфеджио, история музыки, русский язык, история, военное дело, русская литература, физкультура. После перевода с подготовительного отделения (если программа не усваивалась, студент оставался повторно²) перечень дисциплин для композиторской специальности значительно расширился за счёт введения «партийных» предметов (основы марксизма-ленинизма, политическая экономия, диалектический материализм, исторический материализм, основы марксистско-ленинской эстетики) и блока музыкальных историко-теоретических (народное музыкальное творчество, история русской музыки, история музыки народов СССР, история советской музыки, всеобщая история музыки, полифония, анализ музыкальных произведений). Предмет «Инструментовка» заменялся дисциплиной «Инструментовка и анализ партитур». Так как композиторы по окончанию национального отделения обязаны были предоставить отрывок из оперы, они изучали также предмет «Основы оперной драматургии».

С композиторами студии работали Г.И. Литинский, В.М. Беляев, С.И. Василенко, Б.С. Шехтер и др. Композиторы отделения начинали с сочинения обработок на казахские народные песни, затем писали песни и романсы на родном языке, сюиты. Но главной задачей было создание оперы. Муқан Тулебаев, к примеру, в годы учёбы задумал создать оперу «Қамар Сулу» по одноимённому роману С. Торайгырова, либретто начал писать вокалист студии З. Ильясов. Судя по этому факту, а также по тому, что в сметах по Казахскому отделению не были указаны

---

¹ Состав преподавателей национальных студий был одинаков.

² Табеля с оценками успеваемости учащихся оперной студии высылались специальным отчётом из Москвы в Алма-Ату.

соответствующие расходы, предположим, что в студии литературный сектор не существовал. В Татарской оперной студии, в возглавлявшем Мусой Джалилем литературном секторе, писатели должны были создавать оперное либретто для композиторов и переводить на татарский язык тексты классических опер. Усилиями писателей в итоге были созданы либретто татарских опер «Качкын» (А. Файзи), «Алтынчач» (М. Джалиль) и др. В Казахстане же либретто первых опер создавались писателями «без отрыва от производства» – в Алма-Ате – Г. Мусреповым, М. Ауэзовым, К. Джумалиевым.

Для более успешной подготовки национальных кадров руководство студии обращалось в Управление по делам искусств по вопросам обеспечения студии казахской музыкальной литературой:

«Зав. Казахским От-нием М.Г. Консерватории (Л. Берман)
Начальнику управления по делам искусств Казахск. ССР
Тов. Косунову. Г. Алма-Ата

... Ещё раз обращаюсь к Вам с просьбой выслать в Москву до начала учебного года литературу: имеющуюся у Вас оперную литературу – Кыз Жибек, Джембыр, Ер Таргин и др., романсы и песни, учебники и пособия по казахскому языку и литературе, историю ВКП (б), переведённую на казахский язык, и т.д.» [10].

Из Алма-Аты был дан ответ:

«ЗАВЕДУЮЩЕМУ КАЗАХСКИМ ОТДЕЛЕНИЕМ МОСКОВСКОЙ
ГОСУДАРСТВЕННОЙ КОНСЕРВАТОРИИ, тов. БЕРМАН

От 7/VII 1939 УПРАВЛЕНИЕ по Делах Искусств при Совнаркоме

... В настоящее время имеется возможность организовать переписку нот – казахские песни, романсы и арии из казахских опер для студии, но предварительно сообщите какие средства могут быть выделены Вами на оплату авторского гонорара, переписку нот и покупки нотной бумаги.

Музыкальный отдел Управления заключит договора с композиторами исходя из Ваших средств и направит их Вам для надлежащего оформления и расчетов с композиторами.

Вышлите список имеющейся у Вас казахской музыкальной литературы.

Нач. Музыкального отдела Управления (Ерзакович)

Отдел Кадров Управления (Касаков)» [10].

Каким образом было достигнуто соглашение между консерваторией и Управлением – сейчас установить затруднительно, но, судя по учебному плану студийцев, сочинениями казахстанских композиторов отделение в итоге было обеспечено. В личном деле Муслима Абдуллина дан список произведений: «Сон» С.В. Рахманинова, Ария Ленского из оперы «Евгений Онегин» П.И. Чайковского, «Песня Индийского гостя» Н.А. Римского-Корсакова, «В крови горит» М.И. Глинки, Арии Толегена из оперы «Кыз Жибек» Брусиловского, казахские народные песни «Заурэш», «Бурятай» и «Айнам-Куз».

В центральном архиве РК хранятся сметы на содержание Казахской оперной студии. В расходы включались зарплата администрации и педагогического персонала (директор студии получал 500 рублей, общая зарплата профессорско-преподавательскому составу составляла 77 991 рублей в год), командировочные, наём и содержание помещения, почтово-телеграфные и канцелярские траты, приобретение учебных пособий для библиотек, стипендия (ежемесячный доход студента казахской оперной студии был в два-три раза больше, чем у студентов других московских

заведений, и составлял 150 рублей. Завтрак в столовой стоил 1.00-1.50 рублей³. Итоговая сумма утверждённого на 1937 год бюджета составляла 153 775 рублей (для сравнения: на обучение казахских студентов в Ленинградском Государственном Теаучилище республика тратила 111 075 рублей, ГИТИС – 142 155 рублей). Среди этих расходов интересны графы «Постановочные на оформление пьес»: консерватории выделялась внушительная сумма в 20 000 рублей в год (такая же сумма ГИТИСу) и «Посещение театров и музеев» – 3000 рублей (ГИТИСу в два раза меньше – 1500 рублей). Студийцы регулярно посещали Большой театр, бывали на концертах симфонической и камерной музыки в Большом и Малом залах консерватории.

Несмотря на серьёзные денежные «вливания» в обучение своих национальных кадров и не менее серьёзную работу профессорско-преподавательского состава Московской консерватории, из Казахского отделения довоенных лет Казахстан не получил «готовых» специалистов, чьё мастерство могло бы сравниться с дарованием ведущих солистов Казахского театра оперы и балета. Евгений Григорьевич Брусиловский в своих воспоминаниях писал:

«... установилась традиция посылать в студию при МГК музыкально одарённую молодёжь. Это было, в идее, весьма перспективное начинание. В этом начинании был только один организационный недостаток: обратно в Алма-Ату из Москвы мы никого не получали. Где-то там, в Москве, наши кадры рассеивались безвозвратно. Это одностороннее движение существовало до 1941 года, и только война его прекратила» [5, С. 89].

Анализ личных дел отчисленных из студии студентов дал следующую картину: студенты, принятые в консерваторию в довоенное время, нередко выбывали с отметкой «Отчислен по состоянию здоровья», у многих стояла запись «Отчислен ввиду недостаточных вокальных данных». Директор национального отделения Л.В. Берман для решения этой проблемы настоял на том, чтобы в прослушивании студентов в Алма-Ате принимали участие и профессора Московской консерватории:

«ПРОТОКОЛ

23 июня 1940 года.

Заседания Комиссии по прослушиванию студентов Национальных отделений

... Берман – На национальные отделения принимались лица, направленные по распоряжению Наркомпроса для обучения вокальному искусству. В данное время положение изменилось, прием проводится с участием представителя Консерватории и в числе студентов последнего приема нет уч-ся с сомнительными вокальными данными ...» [2].

Бесспорными вокальными способностями обладали отправленные в студию в 1937 году братья Ришад и Муслим Абдуллины, солисты Казахского театра оперы и балета. Но своё обучение в Москве они не захотели продолжать. В личном деле Муслима Абдулина хранится следующее заявление:

«Директору Московской государственной консерватории тов. Шатской

От студента казахского отделения

Муслима Абдулина

Заявление.

В январе сего года я вышел из больницы после перенесенной мною болезни «желтухи». Вами мне разрешен отпуск для поправления здоровья до 1-го Апреля с.г., между тем с 1-го Мая начинаются экзамены, к которым по слабости здоровья я

---

³ В других учебных заведениях стипендия была значительно меньше: студент Московского Балетного Техникума получал 100 рублей, Московского Государственного техникума и Ленинградского хореографического училища – 50 рублей.

подготовиться не могу и мой приезд в Москву из Алма-Ата, где я нахожусь ныне нарушил бы режим предписанный мне врачами. Климат и природа родного Казахстана наилучший фактор восстановления здоровья, а по указанной выше причине мое возвращение в Москву бесцельно.

Поэтому прошу продлить мне отпуск до 1-го Сентября с.г.

М. Абдуллин

Гор. Алма-Ата.

21-го Февраля 1939 года» [2].

После болезни Муслим Абдуллин, как и его брат Ришад, в Москву не возвращаются. Предположим, что певцы, будучи востребованными как солисты Казахского оперного театра (отметим, что в военные годы они весьма успешно выступили в опере «Мадам Баттерфляй» в постановке Н.И. Сац), решают учиться ремёслу «на практике».

С началом Великой Отечественной войны многие талантливые студенты Казахского отделения призываются на защиту Отечества. Среди них – Мукан Тулебаев и Куддус Кужамьяров. Тулебаев попадает в народное ополчение, но освобождается по состоянию здоровья и возвращается в Алма-Ату. После окончания войны он приезжает в Москву, будучи лауреатом Сталинской премии (премия получена за создание оперы «Биржан-Сара») и продолжает учиться на национальном отделении по индивидуальному плану. Кужамьяров после войны решает продолжить своё обучение у Евгения Брусиловского в открывшейся в 1944 году Алма-Атинской консерватории. Были и студенты, погибшие на войне (З. Ильясов).

Итак, Казахская оперная студия 30-х годов была призвана стать учебной структурой, которая смогла бы успешно решать проблему подготовки национальных кадров Казахстана. Однако, надежды руководства на скорые результаты отделения себя не оправдала по разным причинам. Быть может, сказалось финансирование, которое значительно проигрывало финансовым вложениям в Татарскую оперную студию: за 4 года расходы Татарстана составили 3 000 000 рублей (750 000 рублей в год), что превышало сумму из Казахстана примерно в 5 раз (при этом количество учащихся в Казахской и Татарской оперных студиях было практически одинаковым). В целом, деятельность Татарского национального отделения была признана весьма эффективной в деле воспитания национальных кадров. «Организация образования оперных певцов в форме студии в Москве представляется вполне оправданным, целесообразным и на тот момент верным решением. Студийный метод подготовки исполнителей, соединивший в себе учебную и «производственную» деятельность, оказался результативным: театр был создан в 1939 году и в первые десятилетия своей работы опирался целиком на выпускников студии, которые стали ведущими солистами театра...», - пишет Л.И. Салихова⁴ [7, С. 22-23].

Однако Музыкальный театр в Казахстане открывается значительно раньше, чем в Татарстане – в 1934-м. И в этом, представляется, заключается причина главного «организационного недостатка» студии, указанного Брусиловским. Столь раннее «созревание» казахской оперы, по сравнению с другими республиками не имеющими до прихода Советской власти профессионального театра, было обусловлено сложением удивительно благоприятной обстановкой для формирования кадров «на месте» и –

---

⁴ В 1933 в Казахстане начинает свою деятельность татарский композитор Латиф Хамиди. Работая дирижёром оркестра Казахского драматического театра, Хамиди также собирает казахские народные мелодии. Позже он поступает на композиторское отделение Татарской оперной студии, после окончания которой он вновь возвращается в Казахстан. Хамиди напишет музыку к драматическим спектаклям, станет одним из соавторов Гимна Казахской ССР, сочинит оперу «Абай» в содружестве с А. Жубановым.

шире – успешного становления и функционирования национальной оперы. Укажем на некоторые обстоятельства:

- организация в 1926 году Казахского национального театра, в котором музыке отводилось первостепенное значение, что сказалось и в проведении музыкальных вечеров, и в ведении в первые национальные пьесы музыкальных фольклорных обрядов казахов. В труппу театра, таким образом, набирались актёры, обладающие не только драматическим, но и музыкальным талантами, что позволило впоследствии составить из артистов драматического театра необходимый костяк для Музыкальной студии (ставшей впоследствии Казахским театром оперы и балета). Среди артистов, перешедших из «драмы» в «оперу» – имена национальных звёзд Куляш Байсеитовой, Канабека Байсеитова, Курманбека Джандарбекова и др.;

- масштабная деятельность зав. литературным отделом Мухтара Ауэзова, принимавшего деятельное участие в организации работы драматического театра, а позже Музыкальной студии и Казахского театра оперы и балета;

- приезд ленинградского композитора Евгения Брусиловского – ему принадлежит заслуга создания первых казахских опер;

- кипучая деятельность наркома Темирбека Жургенева, искренне ратующего за становление национального музыкального театра⁵.

Все эти обстоятельства позволили республике весьма успешно провести Декаду казахского искусства в Москве в 1936 году, где прозвучали первые национальные оперы «Кыз Жибек» и «Жалбыр» Брусиловского. В прессе отмечался блестящий дебют молодого национального театра, вызвавшего неподдельный интерес мастеров литературы и искусства. А.Я. Таиров, народный артист РСФСР и художественный руководитель Московского Камерного театра писал:

«Молодым национальным театрам нужно искать свою дорогу, которая может обогатить современную театральную культуру, как несомненно обогащает её великолепный артистический коллектив Казахского музыкального театра, с воодушевлением, искренностью, правдивостью и настоящей творческой непосредственностью вводящий нам, при помощи театрального искусства, в прошлое и настоящее своего народа» [6, С. 111].

Год спустя, Казахский театр оперы и балета успешно выступил в Ленинграде и вызвал не менее восторженный отклик Алексея Николаевича Толстого:

«И вот иду на «провинциальный» спектакль из Алма-Аты. Театру от рождения три года. Актёры – дети «навсегда задремавшей, навек отгремевшей» Азии – вскормлены, вспоены в юртах на кобыльем молоке.

И с первых же тактов народной казахской музыки, с первых движений актёров, с первых звуков их голосов – и страстных, и пленительных, чувствую, как рушатся мои предрассудки.

Передо мной и театр, и что-то большее, чем театр. Раскрываются глаза. Доверчиво, с благодарностью, с восторгом. Раскрывается то, с чем мы воспринимаем подлинно редкое, золотое искусство» [6, С.138-139].

После столь ошеломительного выступления театра в Москве и Ленинграде, «крепкие» кадры в консерваторию учиться не отправлялись. В отличие от Казани, где музыкальная жизнь в связи с отправкой на обучение в Татарскую оперную студию «замерла» и восполнялась приглашением оперных коллективов из других городов – Нижнего Новгорода, Саратова, Самары, Перми – театральная жизнь в Алма-Ате бурлила благодаря энтузиазму оставшихся «на месте» творческих сил.

---

⁵ Именем Темирбека Жургенева назван один из ведущих вузов Казахстана – Казахская национальная академия искусств им. Т. Жургенева.

ЛИТЕРАТУРА

1. Абукова Ф. Современное творчество композиторов Туркмении в контексте культуры нации: Автореф. дис. ... канд. искусствоведения. М., 1994.
2. Архив МГК, ед. хр. 701.
3. Архив МГК. Личные дела выбывших студентов Казахского отделения МГК. 1936-1940.
4. Брусиловский Е. Пять тетрадей. Воспоминания. Простор, 1997. № 10. С. 86-113.
5. Кетегенова Н.С. Муқан Тулебаев. Алма-Ата, 1993.
6. Мессман В. Возрождение песни. Алма-Ата, 1958.
7. Салихова Л.И. Татарская оперная студия при Московской государственной консерватории (1934-1938) в контексте музыкальной культуры Татарии 30-х гг. XX века. Автореф. дис. ... канд. искусствоведения. Казань, 2009.
8. ЦГА РК. Ф. 81. Оп. 4, Д. 36. Л. 87.
9. ЦГА РК. Ф. 81. Оп. 4, Д. 36. Л. 81.
10. ЦГА РК. Ф. 1242. Оп. 1. Д. 526.
11. ЦГА РК. Ф. 1242. Оп. 1. Д. 516.

ӘОЖ: 822. 511. 112

ӘЛ-ФАРАБИДІҢ «МУЗЫКА ТУРАЛЫ ҮЛКЕН КІТАБЫ» ТУРАЛЫ
ОЙ-ТҰЖЫРЫМ

Толеубаева Г.Н.- магистрант

І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университетінің
ғылыми жетекшісі: философия ғылымдарының кандидаты,
доцент Әлікенова К.Н.

Мақалада әл-Фарабидің «Музыка туралы үлкен кітабы» туралы ой-тұжырымдалып, зерттелген еңбектері қарастырылып, музыкатану ғылымына қосқан үлкен үлесі және музыка мен философияның байланысына мазмұнды мінездеме беріледі.

В данной статье рассмотрено и дана развернутая характеристика умозаключениям аль-Фараби о взаимосвязи музыки и философии, изложенные в его труде « Большая книга о музыке». А также его значительном вкладе в музыковедение.

This article deals with reasoning and characteristics of Al-Farabi on the relationship of music and philosophy outlined in his work "The big book of music". As well as his significant contribution to musicology.

Кілт сөздер: әл-Фараби, музыка, философия, музыкалық аспаптар, қыпшақ, үд.

Музыка орта ғасыр исламдық көркем мәдениетінің өзегіне айналған деуге толық негіз бар. әл-Фарабидің осы заманға жетіп жатқан мұрасы музыка арқылы көрініс тауып, оның әртүрлі теориялық және практикалық, орындаушылық және аспаптық қырларынан көрінетін орта ғасыр исламдық мәдениеттің бай мазмұнымен ерекшеленеді.

әл-Фарабидің ғылым мен өнердегі үлкен де кесек дүниесі — оның музыкасы. Ол ең әуелі музыканың аса ұлы теоретигі болып саналады. Әбу-Насыр әл-Фарабидің «Кітаб әл-мусики, әл-кабир» еңбегі жазылғаннан бері 1100 жылдан аса уақыт өтседе бұл ұлы кітап қазіргі таңда да музыка зерттеу ғылымы үшін күні бүгінге дейін өзінің құнын жоғалтқан жоқ. Әл-Фарабидің музыка теориясын жан-жақты және терең дамып, толықтыруы қоғам алдындағы үлкен қызметі болып есептеледі. Ол музыка ғылымына өзінің бірнеше туындыларын арнады: «Музыка туралы үлкен кітап», «Музыка туралы

кітаптың ғылыми элементтері», «Музыкаға кіріспе», «Ырғақтарды бөлу немесе топтастыру» және тағы басқалары. Ежелгі классикалық мұраны жетік меңгеріп, біріншіден Аристотельдің, сонымен қатар Евклидтің жұмыстарын зерттеген әл-Фараби музыка теориясын құрастыруда нағыз ғылыми әдіс ойлап тапты. Сонымен қатар, оның ойлап тапқан теориясы ғылымда ең жетік салаға айналып, математика, физика және музыка арасында тоғысқан жағдайда орын алды. Музыканың теориясы мен тарихы жөнінде жөніндегі зерттеулерінде әл-Фараби көптеген ойшылдардан асып түсті. «Кітаб әл-мусики әл-кабир» («Музыканың ұлы кітабы») деп аталатын еңбегі жарық көргені сондай, дүниежүзінің барша ғалымдары оны Аристотельден кейінгі «екінші ұстаз» деп таныды. «Музыка туралы үлкен кітап», Әбу-Дағфар Мұхаммед ибн әл-Қасим әл-Кинри есімді уәзірдің сұрауымен жазған; «Ырғақтардың жіктелуі туралы кітап», «Ырғақтарға қосымшалардың өтуі туралы кітап», «Музыка туралы сөз» - кітаптары. әл-Фараби бабамыз шын мәнінде төрт аяғы тең тұрған ғалым. Көптеген ғалымдар астрономия, арифметикадан еңбек қалдырғанымен, музыканы Фарабидей білмеді. Осы орайда араб музыкасының атакты білгірі Г. Фармердің: «Барлық ғылымдар саласында әл-Фараби тұр, бір ғана музыка саласын алатын болсақ, әл-Фараби бір өзі ғана бас король болып табылады, музыка саласында әл-Фарабиге үлгі боларлық, бірінші ұстаз боларлық адам болмаған» - деген. 1200 беттен тұратын бұл кітаптың екі томын француздың ұлы шығыстанушысы Р. Эрланже 1930-1935 жылдары түпнұсқадан француз тіліне аударды.

Қазақстанда әл-Фарабидің еңбектерін тұңғыш жинаған, зерттеген, қазақ тіліне алғаш рет аударған ғалым Ақжан Машани «Жұрт әл-Фарабиді философ дейді, бірақ ол – музыкант. Жұрт Абайды ақын дейді, бірақ Абай философ», - деп аксиомалық анықтама беріп кеткен. Сондай –ақ «Бүкіл ғылым тарихында арифметика, геометрия, астрономия, музыка саласынан бірдей жаңалық ашқан әл-Фарабидей басқа ғалым жоқ. Оның әрі музыка, әрі физика, әрі математика хақында жазған тарихи үлкен туынды-«Музыканың ұлы туындысы». Бабамыз әл-Фараби – үлкен мұсылман ойшылы және музыка өнеріндегі ең көрнекті теоретик. әл-Фараби өз заманындағы өнер-білімнің ең асылын тандап алып, өз дәуірінің шынайы энциклопедиясын жасап берді. Оның терең мағыналы пікір айтпаған, жете зер салмаған, данышпандық болжам жасамаған бірде-бір білім саласы жоқ деуге болады. әл-Фарабидің бұл кітабы бүгінгі күнде де музыка теориясының бас кітабы болып саналып, бүгінгі қолданыстағы нотаның негізін қалаған ұлы зеттеу болып отыр. Музыкалық дыбыстарды тұңғыш рет қағаз бетіне түсіріп, нотаны алғаш дүниеге келтірді. 1200 беттік еңбек жазып отырған адамның ол саланы жетік меңгергені анық. әл-Фарабидің бұл еңбегінде музыка теориясы физика-математикалық негізде қорытылып, баяндалған, мәселен, физикалық акустика, механика мәселелері бойынша кең қамтылып, дыбыстың табиғаты, таралуы, қозғалысы, резонанс, т.б. көптеген пікірлер айтылды. Ал, европалықтарға әл-Фараби ойлап тапқан осы «тиімді нотаны» тану үшін 600 жыл уақыт қажет болды. «Музыканың үлкен кітабы» музыка ғылымына кіріспе; музыка ғылымының негіздері; музыкалық аспаптар; музыкалық композиция деген үлкен төрт тараудан тұрады. Фарабидің бұл еңбегі XV ғасырда латын тіліне аударылып, Европа музыка ғылымы мен өнерінің дамуына үлкен әсерін тигізді.

Грек музыкасының басын құрастырып, олардың музыкалық ғылыми жаңа жағдайда, жаңа заманға лайықты дамытушылары – әл-Кинди, Әбу Әли ибн-Сина болды. Бұлардың арасында Фарабидің музыка теориясын дамытудағы алатын орны ерекше. әл-Фараби музыка теориясы саласында араб философы әл-Киндидің еңбегімен таныс болады. әл-Кинди орта ғасыр ислам мәдениетінде алғашқылардың бірі болып музыканың сфералардың гармониясымен алғашқы элементтермен байланысы туралы, музыканың адам жан дүниесіне әсері туралы жазып кеткен. Оның көзқарасы бойынша, удтың төрт шегі төрт алғашқы элементке, жылдың төрт мезгіліне, желдің төрт бағытына, адам денесіндегі төрт «сөлге», адам жасының төрт кезеңіне және т.б. сай

келеді. Ал жеті тонның (саздың) әрқайсысына жеті ғаламшар, удтың он екі құрамды бөлігіне зодиактың он екі таңбасы сай келеді. әл-Кинди грек терминдерінің арабша атауларын, сонымен қатар музыкадағы аралық шамалардың пифагорлық түсінігін математикадағы жай сандардың арақатынасы ретінде еңгізген. Сондай-ақ ол алғашқы рет музыкалық саздарды және әуендерді араб әріптері мен уд шектерін пайдалана отырып жазуға түсірген. Сондықтан да болар Исламның музыкалық мәдениеті тұрғысынан алғанда уд аспапбы музыка жайлы ғылымдағы ең жетілген көрнекті аспап ретінде танылған.

Ұстаз атанған әл-Фараби ұшқыр ойлы болған... әл-Фараби бала кезінен музыкалық аспапта ойнап, ән айта білген деседі. Бұл мағлұматтар жиі кездеседі. әл-Фараби жас кезінде өзінің бір ұстазынан ән-күй туралы сұрайды екен. Ұстазы сырнай-керней әуенінің жын-шайтанның дауысы, ісі, ол адамдарды аздырып, күнәға батырып, басқа жолға салады, шаруасын қалтырады деп жауап қайтарады. Мұны естігеннен кейін музыканы қатты жақсы көретін Фараби қолына күй аспапбын алмайды, әнде айтпайды, ән-күйді тыңдамайды. Сол сәттен бастап ол сынарын, сырласын жоғалтқандай құлазыған күй кешеді. «Әсем ән мен күй адамның жанын жадыратып, жан дүниесіне мейірім шуағын құятын өнер емес пе?», деп ойлаған әл-Фараби екінші ұстазына барып «Мұндай өнер қалайша сайтанның меншігі мен мазағы болады?», - деп сұрайды. Бұған ол ұстазы былай деп жауап береді: «Әсем әуеннің қасиетті күші бар. Ғарыш пен ғаламның сыры осында тоғысқан. Одан жиренбе!»-деген екен. Бұл сөзге қаншалықты шаттанса да әл-Фараби үлкен ұстазы Әбу-Мәлік хазіреттің өзіне барып, ойын мазалаған сұраққа жауап таппақшы болады. Әбу-Мәлік хазірет әл-Фарабиге екі ұстазының да айтқан пікірінің дұрыс екенін айтып, жамандық пен жақсылықтың қашанда қатар жүретінін, егер де ән-күй шаруасынан айырып, басқа білім, ғылым, өнерден қол үздіртсе, оның өкініш, теріс жол екендігін айтып түсіндіреді. «Әсем әуен алпыс екі тамырыңды идіретін құдіретті күш. Оның адам баласының ес-түссіз билеп алуы мүмкін. Алғашқы ұстазын соны біліп сені сақтандырып отыр. Екінші ұстазын құдіретті өнерді өлшеумен ұстауға үндейді. Солай жасасаң оның пайдасы аз емес екенін есіңе салады», - дейді. Мұны естіп ұққан әл-Фараби үлкен ойға батады. Музыка саласын зертеуінің бастауы да осы шығар.

Расында, әл-Фараби шығыс халықтарының музыкасын терең зерттеген. Арабтар оның музыкалық шығармаларын күні бүгінге дейін пайдалануда. Әл-Фараби музыка өнерінің қолданбалы саласының жетік білгірі әрі осы өнердің теориялық негіздерінің барлық мәліметтерін білген. Осы ғылымдағы кітабы үлкен салмаққа ие болды, себебі, «ислам әлемі орнағаннан бері араб дүниесінде мұндай орасан зор еңбек бұрын да, кейін де жазылмаған» деп мойындайды. Кейбір деректерге қарағанда оның шығарған музыкалық әндері осы күні Иран, Ирак, Түрік және басқа да Шығыс елдерінде орындалады.

әл-Фарабидің дыбыс және оның таралуы жөніндегі кейбір ой-пікірлері осы күнгі физикада қабылданған мағлұматтарға жуық келеді. Мәселен, «өз ара әсер еткен екі дененің арасындағы ауа тығыздала түсетіндіктен дыбыс шығады. Ауаның, әрбір бөлшектері басқа бөлшектерін қозғалысқа келтіретіндіктен бұл тербеліс ақырында қозғала келе құлақ жарғағына беріледі. Ал есту органы оны дыбыс түрінде қабылдайды. Есту органы дыбысты әр түрлі естиді, оның дыбыс көзінен алыс-жақындығына байланысты» — деп түсіндіреді. Сонымен, әл-Фарабидің пікірінше дыбыс сапасы жағынан жоғарылық күш және басқа қасиеттерімен анықталатын объективті құбылыс. әл-Фарабидің музыкалық аспаптар жөніндегі еңбектерінің маңыздылығы ол өз заманындағы музыкалық аспаптарды зерттегендігінде болды. Ол бір аспапты туған елінің атымен «Қыпшақ» деп атаған. Зерттеген аспаптар қатарында үрлеп тартылатын: най, сыбызғы, қыпшақ, ішекті уд, чанг, рубаб, шахруд, дутар, кобыз, танбур, канун ұрып ойналатын: нагора, тыйбл, дойра т.б. Әл-Фараби көне музыкалық

аспаптардың шығу тегін табиғаттағы дауысқа тенеп оны қайта жаңғыртумен байланыстырады. Мысалы, құмның сусылы, үнгірлерде желдің соғуы, қамыстың сыбдыры т.б. Қазақтың үскірік аспабының атауының өзі желдің үскіріп соғуына байланысты туған. Ал, ұрып ойналатын аспаптар негізінен ағаш пен көн теріні, сүйекті пайдалану негізінде дамыған. Мүйізден, қамыс сабағынан үн шығару үрлеп тартылатын аспаптардың бастамасы еді. Шығаратын үнінің ақырын немесе қатты естілуіне, сондай-ақ сыр-сипатына қарай тұрмыста түрліше дамып отырған. Бұл жайында әл-Фараби: «Соғыстар мен шайқастарда пайдаланатын; би, үйлену тойы, сауық-сайран үшін қолданылатын және махаббат жырларын сүйемелдейтін аспаптар болады» деп жазған. Үрлеп тартылатын аспаптардың ашы дауысын және ұрып ойналатын аспаптардың күшті даусын ұрыстарда, аңға шыққанда, шамандардың бақсылық құру кездерінде пайдаланған. Кейбір үрлеп тартылатын және ішекті аспаптарда музыканттар құстың сайрауын, аңдардың ақыруын, табиғатта болатын басқа да түрлері дауыстарды шебер сала білген, сондай-ақ әншінің салған әнін айнытпай келтірген.

әл-Фарабидің аспаптарды терең зерттеуімен қатар, аспаптарда шебер ойнауы туралы да аңыз әңгімелері бар. Сонын бірі «Философтардың мінезі туралы» атты бір кітапта буддалық Исмайл ибн Аббад (938-950) уәзірдің әл-Фарабимен кездесуі туралы аңызы айтылады. Уәзір біраз уақыттан бері әл-Фарабимен жүздесе алмай жүрген екен. Тіпті оны ертіп келген адамға марапат та дайындап қойыпты. Күндердің бір күнінде әл-Фараби уәзірдің үйіне түркі киіммен келеді. Қонақтар мұны келемеждеп күлкіге айналдырып, оны сарайға күзет қалай кіргізген деп сөгеді. Біраз уақыттан соң Фараби ішекті аспапта ойнап, отырғандардың бәрін ұйқыға жібереді. Аспапқа «Әбу-Насыр келді, сендер оны күлкіге айналдырдыңдар. Ол сендерді ұйықтатты да жоқ болды» деп жазып кеткен екен. Кейін музыка аспабында бұл жазуды көрген уәзір: «Нығмет құпиясына қол жеткізгенің сол-ақ екен, оның ғайып болғанын білмей де қаласың», - депті. Уәзір әл-Фарабиді қанша іздегенімен оны таба алмапты. Себебі ол мәжілістен шығып, Дамаскіге жолға аттанған. Уәзір бұл оқиғаны өмірінің соңына дейін ұмыта алмапты. [3,627].

әл-Фараби орта ғасырларда негізінен вокалдық музыканың дамығандығын айтады. Әншілер шертіп ойналатын және ысқышты аспаптардың ішектерін бір сарынмен даңғылдатып сүйемелдей отырып ән салған. Аспап қарапайым болғандықтан оларда ойнау мүмкіншіліктері де шектеулі болған, сондықтан әншінің мың құбылтып салған әндерін сүйемелдеуге бұл аспаптар жарамаған. әл-Фараби адамның дауысын ең жетілген және табиғи аспапқа балаған. Басқа көне аспаптардың бәрі жетілдірілмеген деп санайды да, оларды аспаптың жасанды түрлеріне жатқызады.

Қазақ әдебиеті, мәдениеті, тарихында әл-Фарабидің орны мен ролі ерекше. Әл-Фарабиді Аристотельден кейінгі «Екінші ұстаз» деп атауда үлкен мән жатыр. Өзінің туған тілі-түркі тілін айрықша құрмет тұтқан әл-Фараби Бағдат, Шам, Каир шаһарларында оқып білім алады. Ол араб, парсы, грек, латын, тағы басқада бірер тілді жетік білген. Оның басқада ғылым салаларымен қатар музыка теориясы жөнінен қалдырған мұралары ұшан – теңіз. Оның трактаттары жүзден саналады. Сол сияқты «Бақыт жолын көрсету», «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары», «Мемлекет қайраткерлерінің нақыл сөздері», «Бақытқа жету халқында» дегендей толып жатқан шығармалары – бізге ғана емес, бүкіл түркі тамырлас халықтарға, адамзатқа ортақ мұралар.

Ұлы жерлесіміздің қай саладағы мұраларын да әсіресе оның білім, ғылым үйренудің дұрыс теориясы туралы еңбектерін жан-жақты игеруде, оқып – үйренуде оның бүгінгі ұрпақтары – біздің бойымызда ойсырап жатқан олқылықтарымыз көп-ақ. Бүгінгі ұстаздар болсын, студенттер мен оқушылар болсын, оның аса терең мазмұны, кең мағыналы, философиялық жағынан, теориялық тұрғыдан теңдесі жоқ тағылымды еңбектерін жүйелі түрде оқып – үйренуі кем де кем. Қайбір саланы алсақта да керемет

еңбектер қалдырған ұлы жерлестеріміздің мұраларын былай қалдырып, көбінесе батыстан шыққан ғалымдарға көп жүгінеміз. Әрине оларда аса керек-ақ.

Бәрін де өзінің саналы ғұмырын ислам діні мен ғылымды бір бірінен айырмай, Шам шаһарында Дамаск қаласында қайтыс болғанда, оны сол елдің әміршісі Сейф әд-Даулә өз қолымен жерлеген. Ұлы ғалымның мүрдесі Сириядағы Баб әс – Сағир зиратында жатыр. Ғалым мұраларының бізге жетуін төрт кезеңге бөлуге болады:

1) Орта ғасырдағы араб, парсы және басқа тілдерде жазған ғұламалар арқылы (әл-Надим, әл-Бейһақи, ибн Сайид әл-Кифти, Хаджи Халифа, Венике, Каерариус, т.б.);

2) Жаңа дәуір кезеңдеріндегі Батыс Европа мен Америка ғалымдары арқылы (Леонардо-да Винчи, Спиноза, И.Г.Л. Козегартен, Г.Зутер, Ф. Длетернуи, К.Брокель, Дж. Сартон);

3) XX ғ. әсіресе Кеңес одағы шығыстанушы ғалымдары С.Н. Григорьян, В.П. Зубов, А. Сагадеев, Ю.Завадовский, түріктер А.Сайылы, Х. Үлкен т.б.;

4) Қазақстан мен Орта Азия Қазақстан мен Орта Азия оқымыстылары арқылы (Ә. Марғұлан, А. Маманов, О. Жәутіков, А. Қасымов, А. Көбесов, М. Бурабаев, Ә. Дербісалиев, Қ. Жарықбаев, М. Хайруллаев т.б.).

әл-Фарабидің ғылыми тұжырымдары өзінен кейінгі дәуірдегі Шығыс пен Европа халықтарының эстетикалық, қоғамдық, этикалық философиялық ой-пікірін және өнердің дамуына аса зор ықпалын тигізді. Бабамыздың еңбегі дүниежүзіне тегіс тараған және музыка жөнінде өз заманында тендесі жоқ ұлы еңбек болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Әбу Насыр әл-Фараби. Таңдамалы трактаттары. 2009. Алматы.
2. Әл – Фараби. Философиялық трактаттар. 1973. Алматы.
3. Б. Ысқақов. Сөнбес жұлдыздар. 1989 ж. Алматы.
4. А.Машанов. әл-Фараби. Жазушы. 1970 ж.
5. Әбу-Насыр әл-Фараби. Он томдық шығармалар жинағы. 8-9 томдар.

ЗНАМЕНАТЕЛЬНЫЕ СОБЫТИЯ

ҚҰТТЫҚТАЙМЫЗ!

«ЛУЧШИЙ ПРЕПОДАВАТЕЛЬ ВУЗА»

20 января текущего года в Министерстве образования и науки Республики Казахстан под председательством министра Аслана Саринжипова состоялось заседание Республиканской конкурсной комиссии по присвоению звания «Лучший преподаватель вуза». В состав конкурсной комиссии вошли депутаты Парламента, представители государственных органов, центрального аппарата партии «Нур Отан», ведущие ученые и педагоги страны. Конкурс организован в соответствии с постановлением Правительства Республики Казахстан № 235 от 17 февраля 2012 года «Об утверждении Правил присвоения звания «Лучший преподаватель вуза» и направления расходования присвоенного государственного гранта».

В 2013 году в конкурсе приняли участие 555 человек из 92 вузов. В результате конкурсного отбора определены 200 претендентов на присвоение звания «Лучший преподаватель вуза» из 63 высших учебных заведений страны. Среди них 46% составляют доктора наук, 50%—кандидаты наук, представляющие технические, педагогические, медицинские, сельскохозяйственные, экономические, юридические и другие науки. Данный грант дает преподавателям вузов возможность пройти зарубежную стажировку в ведущих университетах мира, реализовать свои научные и образовательные проекты.

Обладателями звания **«ЛУЧШИЙ ПРЕПОДАВАТЕЛЬ ВУЗА»**, по итогам республиканского конкурса 2013 года в Жетысуском государственном университете имени И.Жансугурова стали заведующий кафедрой «Финансы», кандидат экономических наук, доцент **Абдибеков Сакен Уалиханович** и заведующий кафедрой «Уголовно-правовых дисциплин», кандидат юридических наук, доцент **Сериев Болат Абдулдаевич**

ПОЗДРАВЛЯЕМ !

МАЗМҰНЫ
СОДЕРЖАНИЕ

**МАТЕМАТИКА, ФИЗИКА,
ИНФОРМАТИКА**

Мухина Ю.В.
АСИМПТОТИЧЕСКОЕ РАЗЛОЖЕНИЕ РЕШЕНИЯ СИНГУЛЯРНО
ВОЗМУЩЕННОЙ КРАЕВОЙ ЗАДАЧИ ДЛЯ САМОСОПРЯЖЕННОГО
ДИФФЕРЕНЦИАЛЬНОГО УРАВНЕНИЯ ВТОРОГО ПОРЯДКА 4

Сейдахметова Г.А.
ДИАГРАММЫ ХАССЕ НЕКОТОРЫХ БИНАРНЫХ ОТНОШЕНИЙ..... 14

**ПЕДАГОГИКА, ПСИХОЛОГИЯ
И МЕТОДИКА ОБУЧЕНИЯ**

Абылкасымова И.К., Абишева Э.Д.
ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ СЛУЖБА ОБРАЗОВАНИЯ 21

Дүйсембінова Р.Қ., Азанбекова Г.Т.
ЖАЛПЫ СӨЙЛЕУ ТІЛІ ДАМЫМАҒАН МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ
БАЛАЛАРДЫҢ КОММУНИКАТИВТІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН
ҚАЛЫПТАСТЫРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ..... 27

Ибадилаева А.Б., Наубаева Х.Т.
СТРЕСС ҰҒЫМЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУ МӘСЕЛЕЛЕРІ 31

Исагулов М.С.
ОЙЛАУ ӘРЕКЕТІНІҢ ОҚЫТУ ПРОЦЕСІНДЕГІ ҚАЛЫПТАСУ ЖОЛДАРЫ ... 36

Suyumbekova B.T., Abisheva E.D.
THE NOTION OF A PSYCHOLOGICAL BARRIER IN PSYCHOLOGY 39

Тажинова Г.А.
ПСИХОЛОГТЫҢ КӘСІБИ ӘРЕКЕТІНІҢ ҚҰРЫЛЫМЫ 44

Табарак З.
БАЛАЛАР ҮЙІНДЕ ТӘРБИЕЛЕНУШІЛЕРДІҢ ТҰЛҒАЛЫҚ
ӘЛЕУМЕТТЕНУІ 48

Капенова А.А.
ОЙЫННЫҢ КОРРЕКЦИЯЛЫҚ МҮМКІНДІКТЕРІ МЕН БАЛА
ӨМІРІНДЕГІ ЭМОЦИОНАЛДЫ МАҢЫЗЫ..... 51

Наубаева Х. Т., Құдысқызы Ж. БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМДЕРДІ БҰҚАРАЛЫҚ АҚПАРАТ ҚҰРАЛДАРЫ АРҚЫЛЫ ТӘРБИЛЕУ	55
Нәдірбекова А.С., Аралбаева Р. Қ. БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ӘДІСТЕРДІҢ ТИІМДІЛІГІ	59
Шеңгелбаева Қ.Б., Каранеева А.Д. БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМДЕРДІ БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫН РУХАНИ- АДАМГЕРШІЛККЕ ТӘРБИЕЛЕУТЕ ДАЯРЛАУДЫҢ БҮГІНГІ ЖАҒДАЙЫ	62
Шынтемирова М.Д., Ерленова Д.А. МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ БІЛІМ МЕКЕМЕЛЕРІНДЕ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРДІ ҰЙЫМДАСТЫРУ ӘДІСТЕМЕСІ	67

ЮРИСПРУДЕНЦИЯ

Болатов Н.Б. ЖӘБІРЛЕНУШІМЕН ТАТУЛАСУЫНА БАЙЛАНЫСТЫ ҚЫЛМЫСТЫҚ ЖАУАПТЫЛЫҚТАН БОСАТУ НОРМАСЫНЫҢ МАҚСАТЫ МЕН МІНДЕТТЕРІ ЖӘНЕ ОНЫҢ ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚТАҒЫ ОРНЫ	72
Қожабекова Г.Е. АДАМ САУДАСЫ САЛАСЫНДАҒЫ ҚЫЛМЫСТАРДЫ САРАЛАУ БАРЫСЫНДАҒЫ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	79

ЭКОНОМИКА

Адетбекова Д.Е., Әлікенова К.Н. БУХГАЛТЕРЛІК ЕСЕПТІҢ МӘНІ	84
Батырбаев Д.С., Қыдырбаева Э.О. ГОСУДАРСТВЕННОЕ УПРАВЛЕНИЕ ФОРМИРОВАНИЕМ И РАЗВИТИЕМ СИСТЕМЫ АПК В КАЗАХСТАНЕ И ПУТИ ЕГО СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ	91
Булатов А.Ж. АНАЛИЗ ОСНОВНЫХ НАПРАВЛЕНИЙ ДЕНЕЖНО-КРЕДИТНОЙ ПОЛИТИКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН	96
Қаратас Ж.М. МЕМЛЕКЕТТІК ЖАСТАР САЯСАТЫН ДАМУ	102
Лухманова Г. К., Нүрәлі Д. Қ. ҚАЗАҚСТАН ЭКОНОМИКАСЫН ЖАНДАНДЫРУ ЖАҒДАЙЫНДА ФАКТОРИНГ - ҚАРЖЫЛАНДЫРУ МЕН НЕСИЕЛЕНДІРУДІҢ ЕҢ	

ПАЙДАЛЫ НЫСАНЫ	105
Лухманова Г.К., Нүрәлі Д.Қ. ФАКТОРИНГТІ ЖӘНЕ ФАКТОРИНГТІК ОПЕРАЦИЯЛАРДЫ ТЕОРИЯЛЫҚ ТҰРҒЫДАН ЗЕРТТЕУ	112
Сырлыбаева М.Т., Кантуреев М.Т. ҚР АГРОӨНЕРКӘСІПТІК КЕШЕНІНІҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ДАМУЫ: ИННОВАЦИЯЛЫҚ БАҒЫТТАУЫШЫ	119

ЯЗЫК И ЛИТЕРАТУРА

Бакирова Ж.Б., Кармысова М.К. МЕЖКУЛЬТУРНО-КОММУНИКАТИВНАЯ МОДЕЛЬ ПИСЬМЕННОГО ДЕЛОВОГО ОБЩЕНИЯ	124
Есімжанова Ш.М., Исмаилова Ф.Е. ЖОО СТУДЕНТТЕРІНІҢ ЛИНГВОЕЛТАНЫМ ҚҰЗІРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ТЕОРИЯЛАРЫ	128
Муратбекова Д.М., Сералиева Н.Ж. ШЕТЕЛ ТІЛ САБАҒЫНДА ОҚУШЫНЫҢ ӨЗІНДІК ЖҰМЫСЫН ҰЙЫМДАСТЫРУ	132
Нургабылова Г.Д. ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СИТУАЦИОННО – МОДЕЛИРУЮЩИХ ТЕХНОЛОГИЙ В ИНОЯЗЫЧНОМ ОБРАЗОВАНИИ	135
Ли И. В. МЕТОДЫ ЗАПОЛНЕНИЯ “ЛАКУН” ПРИ ПЕРЕВОДЕ ТЕКСТОВ В СФЕРЕ МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАЦИИ	138
Муратова М.О., Кузнецова Т.Д. ТЕКСТ И ДИСКУРС: СООТНОШЕНИЕ ПОНЯТИЙ	143

СПОРТ И КУЛЬТУРА

Қалибаева Қ.Қ. СЫРТҚЫ ТЫНЫС ФУНКЦИЯСЫНЫҢ МАЗМҰНЫ ЖӘНЕ ОНЫ СПОРТШЫЛАРДА ЗЕРТТЕУДІҢ КЛИНИКАЛЫҚ-ЗЕРТХАНАЛЫҚ ӘДІСТЕРІ	150
Қалибаева Қ.Қ. ЖАСӨСПІМ ҰЛДАР МЕН ҚЫЗДАРДЫҢ ЖҮРЕК-ҚАНТАМЫРЛАР ЖҮЙЕСІНІҢ КӨРСЕТКІШТЕРІ ЖӘНЕ ДЕНЕ ЖАТТЫҒУЛАРЫНА БЕЙІМДЕЛУ РЕАКЦИЯЛАРЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	153

Керимбаев Д.Т. ГРЕК-РИМ КҮРЕСІМЕН ШҰҒЫЛДАНУШЫ СПОРТШЫЛАР ОРГАНИЗІМІНІҢ ДЕНЕ ЖҰМЫСЫН ІСТЕЙ АЛАТЫН ҚАБІЛЕТІ МЕН ФУНКЦИЈАЛЫҚ ДАЙЫНДЫҒЫ	157
Мосиенко Д. М. ИЗ ИСТОРИИ ПОДГОТОВКИ НАЦИОНАЛЬНЫХ КАДРОВ: КАЗАХСКАЯ ОПЕРНАЯ СТУДИЯ ПРИ МОСКОВСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОЙ КОНСЕРВАТОРИИ (1935-1940)	160
Толеубаева Г.Н., Әлікенова К.Н. ӘЛ-ФАРАБИДІҢ «МУЗЫКА ТУРАЛЫ ҮЛКЕН КІТАБЫ» ТУРАЛЫ ОЙ- ТҰЖЫРЫМ	169

<p>ЖМУ ХАБАРШЫСЫ</p> <p>Ғылыми журнал 1997 жылы шыға бастады. Қазақстан Республикасының Ақпарат және қоғамдық келісім Министрлігінде жанадан тіркеліп, 2003 ж. 12 қыркүйегінде №4188-Ж куәлігі берілген. ISSN 1813-1123</p>	<p>ВЕСТНИК ЖГУ</p> <p>Научный журнал Издается с 1997 г. Перерегистрирован Министерством информации и общественного согласия Республики Казахстан. Свидетельство №4188-Ж от 12 сентября 2003 г. Международный центр ISSN в Париже зарегистрировал журнал «Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университетінің хабаршысы» под номером ISSN 1813-1123</p>
--	--

ВНИМАНИЮ АВТОРОВ!

Общие положения

Журнал "Вестник Жетысуского государственного университета" принимает к публикации материалы, содержащие результаты оригинальных исследований, оформленных в виде полных статей, кратких сообщений, а также обзоры (по согласованию с редакцией). Опубликованные материалы, а также материалы, представленные для публикации в других журналах, к рассмотрению не принимаются.

Для публикации статьи авторам необходимо представить в редакцию следующие материалы и документы:

- 1) Текст статьи с УДК, подписанный всеми авторами;
- 2) Резюме на казахском, русском, английском языках должно кратко излагать предмет статьи и основные содержащиеся в ней результаты (3-5 предложений).
- 3) ключевые слова (5-10);
- 4) файлы всех представляемых материалов на электронном носителе;
- 5) на отдельном листе сведения об авторах: должность, ученое звание, ученую степень, место работы (наименование учреждения или организации, населенного пункта), телефоны и адреса электронной почты.

Материалы для публикации, поступившие в редакцию, направляются на научную экспертизу. Решение экспертной комиссии оформляется протоколом и при положительном отзыве статья публикуется в ближайшем номере Вестника ЖГУ.

Статьи магистрантов должны сопровождаться отзывом научного руководителя с пометкой о рекомендации к публикации.

Статья, направленная автору на доработку, должна быть возвращена в исправленном виде вместе с ее первоначальным вариантом в максим. сроки (5-7 дней). Статья, задержанная на срок более трех месяцев или требующая переработки, рассматривается как вновь поступившая.

Статьи могут быть представлены на казахском, русском и английском языках.

Представляя текст работы для публикации в журнале, автор гарантирует правильность всех сведений о себе, отсутствие плагиата и других форм неправомерного заимствования в рукописи произведения, надлежащее оформление всех заимствований текста, таблиц, схем, иллюстраций. Авторы опубликованных материалов несут ответственность за подбор и точность приведенных фактов, цитат, статистических данных и прочих сведений.

Редакция не несет ответственность за достоверность информации, приводимой авторами.

Плагиатом считается умышленное присвоение авторства чужого произведения науки или мысли или искусства или изобретения (или их части). Плагиат может быть нарушением авторско-правового законодательства и патентного законодательства и в качестве таковых может повлечь за собой юридическую ответственность Автора.

Требования к оформлению

Текст статьи должен быть представлен на бумажном и электронном носителе в редакторе Microsoft Word 6.0/95 или в редакторах, совместимых с ним). Гарнитура - Times New Roman, кегль 12, одинарный интервал, для казахских текстов шрифт - KZ Times New Roman. Поля со всех сторон 2 см, абзац – 1,25.

Общий объем статьи должен составлять не менее 5 страниц.

Статья должна быть тщательно отредактирована и аккуратно оформлена.

Библиографические ссылки в тексте статьи следует давать в квадратных скобках в соответствии с нумерацией в списке литературы.

Список литературы должен быть оформлен в соответствии с ГОСТ 7.0.

Список литературы для статьи не менее 5 наименований.

Страницы рукописи должны быть пронумерованы, включая листы с рисунками.

Все буквенные и цифровые обозначения, приведенные в рисунках, необходимо пояснить в основном подрисуночном тексте;

Все сокращения и условные величины должны быть расшифрованы в тексте. Размерности физических величин следует давать в системе СИ.

Названия иностранных фирм и организаций – в транскрипции первоисточников с указанием страны.

Рукописи статей, не соответствующие требованиям, не рассматриваются. Присланные рукописи обратно не возвращаются. Не допускается направление в редакцию работ, которые посланы в другие издания или напечатаны в них.

Структура статьи

С левого края прописными буквами УДК

Через один интервал–Название статьи прописными буквами по центру, жирным шрифтом

Через один интервал– Ф.И.О. строчными буквами по центру, жирным шрифтом, ученая степень, ученое звание

На следующей строке – место работы или учебного заведения/учреждения, город, адрес электронной почты - *курсивом*

Через один интервал – резюме на казахском языке

Через один интервал – резюме на русском языке

Через один интервал – резюме на английском языке

Через один интервал – ключевые слова

Через один интервал – текст статьи

Через один интервал – список литературы

Образец

УДК 541.124

СИСТЕМА СОВРЕМЕННОГО БИЗНЕС-ОБРАЗОВАНИЯ

А.Б. Мукашева, к.э.н., доцент

ЖГУ имени И. Жансугурова, г.Талдықорған, mukasheva@mail.ru

Резюме на казахском языке

Резюме на русском языке

Резюме на английском языке

Ключевые слова

Текст статьи

Список литературы

Корректоры:

М.К. Бисенкулов,
Г. Сырлыбаева

Компьютерная верстка, изготовление
оригинал-макета С.Д. Шудабаевой

Подписано в печать 17. 04. 2014 г.

Гарнитура Таймс. Формат 200x280. Бумага офсетная.

Печать офсетная. Тираж 550 экз. Усл.п.л.22.5.

Отпечатано в издательском отделе ЖГУ им.И.Жансугурова
Заказ № 00743

040009. Талдықорған, І. Жансүгіров атындағы Жетісу
мемлекеттік университеті, Жансүгіров көшесі, 187а.